

SZABÓ ISTVÁN

**A MAGYARSÁG
ÉLETRAJZA**

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

ELŐSZÓ.

A történetkutató a mult eseményeit és jelenségeit különféle tárgykörök síkjain szemléli s ezeknek megfelelően politika-, had-, társadalom-, gazdaság-, művelődés-, település-, jogtörténetről stb. szól. A közelmúltban a népiségtörténetben új tárgykör jelentkezett. Új természetesen csak a tárgykörre irányuló szemlélet volt, maga a tárgy, a népiség történetének jelenségei az emberi nem életének eredendő ősi elemei. A népiség történeti elemeinek feltárása és történetkritikai értékelése kibővíti a nemzeti történelem mezejét s miként a politika-, had-, társadalomtörténet stb., a népiségtörténet is a mindig páratlanul sokszínű történeti élet jobb megismeréséhez visz közelebb.

Ez a munka kísérlet a magyar népiségtörténet összefoglaló tárgyalására. Joggal kérdezheti az olvasó: vájjon „ez ifjú történetkutatói területen történt már annyi előmunkálat, hogy akár csak részleges összefoglalásra is gondolni lehet? Egyáltalában nem, sőt ami történt, az alig több a kezdetnél. Munkánk nem is óhajt egyéb lenni vázlatnál, amely jelenségek és problémák rendszerezésére nyújt alkalmat. Kétségtelenül még nagy vonalakban sem minden megfigyelhető jelenség és nem minden felvethető probléma rendszerezésére. A honfoglalás korától kezdve elsősorban az ország honfoglaláskori népi viszonyait, a magyar településterület kialakulását, e terület fokozatos kiszélesedését, majd hullámszását és visszaesését, a magyar népiség lendülő-hanyatló sorsát, a magyar népi test növekedését és csökkenését, az ország területén talált

és az idők folyamán utóbb beköltözött más népelemeket, a magyarság és e népelemek koronkinti arányát, az arány eltolódásának okait, a magyar államhatalomnak e népelemek irányában tanúsított magatartását, magának a magyar népnek és az ország más népeinek viszonyát, e viszony tényezőit, a keveredés tényeit és mértékét s az asszimilációt tárgyalja.

A történelem nem az enyészet öre. Ami elmúlt, nem hull a semmibe, hanem sorsa és alakítója annak, ami rákövetkezik. Bennünk él és szenvedélyeket táplál. A népi-ség történeti életének jelenségei különösen alkalmasak szenvedélyes megítélésekre. B munka írójának legfőbb törekvése az volt, hogy egyedül azt adja elő, amit történeti igaznak ismert fel. Néhány évvel ezelőtt egy nem-magyar nyelvű tudományos folyóirat a szerzőnek Ugocsa megye népiségtörténetéről szóló munkáját ismertetve, hangsúlyozta az írónak «izzó hazaszeretete ellenére» is «nemes tárgyilagosság»-át (Neue Heimatblätter III. Jhrg. III), s e szavakat szerény munkássága egyik legszebb jutalmaként őrzi szívében. A tárgyilagosságot nem kevésbé óhajtotta most is irányítójául választani: ha nehéz, sőt olykor kínzó is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbíteni, hanem egyenlően részeltetni. Nem a tetsző, hanem a maradandó lebegett szemei előtt, abban a szilárd meggyőződésben, hogy nemcsak a tudomány elve követeli ezt, hanem nemzetünk érdeke is.

Budapest, 1941 január hó.

Szabó István

ELSŐ FEJEZET.

A magyar népterület kialakulása a honfoglalás korában.

A magyarság nem az első lovasnomád nép volt, mely Kelet nagy mezőiről érkezve, a Duna medencéjében megállót és hatalmi szervezetet épített fel. S annak, hogy itt nem az enyészett lett végső sorsa, miként a hunoknak és avaroknak és az összes más népeknek, melyek előtte ezen a földön éltek, egyformán része van megedzett népi erőinek, vezetői éles politikai ösztönének, az európai hatalmi viszonyok kedvező állásának, továbbá a Dunamedence honfoglaláskori politikai és népi viszonyainak.

Mint a népvándorlás korában a többi keleti nomád, a magyarság is a pontusi steppén keresztül érkezett a Kárpátok ölébe s előtte járt a félelmes hír, mely Európa közepén és nyugatán e lovas hadi népek kísérelőjével szegődött. Európa népei a Piréneusokig, a Rajnáig, a Pó völgyéig és Bizánc kapujáig száguldó seregekben igen hamar színről színre is láthatták a honfoglaló magyart, kinek vonásai e pusztító vonulatok nyomán nem ok nélkül torzultak el a megriadt tekintetek tükrében. A nyugati krónikások szörnyeknek nevezték a magyarokat s e félelemből született megjelölést a pusztai magyar külső megjelenésére is értették. A közepes, sőt alacsony termetű, többnyire rövidfejű, mélyenülő szemű s külsőjében, egész megjelenésében marcona magyarok a nyugati ember, így a kereszties hadakkal Magyarországon átvonuló Freisingi Ottó püspök szemében még két század múlva is «rút ábrázatú»-ak voltak.

Az újabb embertani kutatások eredményeiben azonban egyre több fény derül arra, hogy a honfoglaló magyarság faji képlete az európai népek faji képleteitől nem volt

szögesen eltérő, s így testi alkata sem volt merőben idegenszerű. A magyarság európai és ázsiai faji elemek keveredéséből állott elő. E keveredésben a főszerepet az európai és a mongoloid fajok érintkezési határán helyet foglaló kelet-balti, tehát európai és turanoid, vagyis az európaihoz legközelebb eső ázsiai faj szolgáltatta. A honfoglaló sírok csontjainak tanúsága szerint a két főelem közül az elsőség a nép zömében az európai keletbaltit illeti meg, míg a számra nézve csekélyebb előkelő réteg sajátja elsősorban a turanoid fajiság volt. E két döntő rasszelemhez csekély mongoloid s már a honfoglaló magyarságban is némi egyéb európai rasszelem járult.

A fajbeliség és a népiség, a faj és a nép fogalma nem egyértelmű: a faj biológiai közösség, a testi alkatban kifejezésre jutó faji jegyek örökletesek; ezzel szemben a népiséget elsősorban lelki tényezők határozzák meg. Feltehető ugyan, hogy a faj és a nép fogalma valamikor pontosan fedte egymást s a népi egység egyúttal tiszta faji egység is volt, azonban ez a történelemnek csak felismerhetetlenül távoli hajnalán lehetett így. A faj és a nép tartalma már azokban a legrégebb emberi közösségekben sem volt azonos, melyek a történelem pirkadó világánál először jelennek meg előttünk. Fajbelileg már ezek a népek is keverték voltak, azonban a fajkeveredés elemei az egyes népekben éppen úgy mások voltak, miként más volt a keveredés mértéke is. Minden népnek más a fajegyenlege, így minden nép a keveredéseken keresztül fejezi ki a maga külön fajtabéli egyéniségét. A Duna medencéjét birtokába vevő magyarság faji elemei világosan mutatnak azokra a népi tényezőkre, amelyekből a honfoglaló magyar népiség előállott. A keletbalti faji elem ugyanis általában a magyar népiség alapelemének, a finnugorságnak, a turanoid faji elem pedig főleg a török népi hatásnak felel meg.

A finnugor eredet és a nagymértékű török hatás tényeit a nyelvtudomány világította meg először. A nyelvészeti vizsgálatok tükrében ma már derengenek előttünk a finnugor őshaza s az évszázadokon, sőt évezredekken át tartó

hosszú vándorút körvonalai is. E kutatások az óietföldrajz segítségével a finnugor ősnép hazáját Európában a Volga-Káma folyók környékén, a ligetes steppe s a végtelen északi orosz erdő vidékén állapítják meg. Az ősnép magyar eleme, mely a terület délkeleti szélén helyezkedett el, a korai nagy népmozdulások alkalmával keletre, az Ural ligetei s az Ob és Irtisz vidékére tolódt, itt került a nyugati török népek körébe, melyekkel előbb a Kaukázus és a Don-tó környékére, majd az Azóvi-tenger mellékére sodródt, feltámadó és elhaló nagy nomád birodalmak boltozata alatt.

A finnugor magyar néptörzs és a törökség e kezdeti kapcsolata nem volt pusztán szomszédsági vagy uralmi jellegű. A halászó és vadászó törzsnép török hatás alatt életformát cserélt, a török nyelv sok szavával együtt átvette a lovasnomád kultúra, gazdaság, hadi élet elemeit s a bolgártörökökkel vérségileg is elkeveredett. Mindez pedig csak úgy mehetett végbe, hogy a török népelem teljesen rátelepedett a magyar törzsnépre. Az együttélés új népi egyéniséget formált ki. Csak ilyen új alkatú magyarságot ragadhatott magával egy nagysodró lovasnomád áramlás.

A magyar nép finnugor és török elemeinek együttélése időszámításunk kezdeti körül indult meg s új népi egyéniséget formáló hatása már teljes lehetett a közös uralvidéki haza elhagyásakor. A magyarság ugyanis ennek elhagyása után finnugor nyelvvel a hun, türk, bolgár, kazár birodalmak kereteiben, baráti és ellenséges népek között s a mindig tovább hajtó nagy viharokban csak kiforrott etnikai egyéniséggel, ez egyéniség tudatával és számra nézve sem jelentéktelen tömeggel maradhatott fenn. A Kárpátok hágóin megjelenő magyarság tehát — honfoglaló törzsei sorában a magyar népiség megszerzése útján, levő rokon kabar törzssel — nem csupán a nagy keleti pusztán nevelkedett népek ösztönös politikai érzékét, diplomáciai készségét és rugalmas harci egyéniségét hozta magával, hanem egy összekovácsolódott, egységes szemléletű, műveltségű és vérségileg kiegyenlített népnek egyéni alkatát és duzzadó belső erőit is.

A honfoglaló magyarság népi ereje elsősorban természetesen tömegéből, tagjainak jelentékeny számából sarjadt. A honfoglaló nép lélekszáma tekintetében ugyan csak következtetésekre van a történeti kutatás utalva, azonban e következtetések nem pusztán a képzelet termékei: a keleti és bizánci kútfők leírásai, a magyar hadszervezet és hadi eredmények, a társadalmi szerkezet, a törzsi és nemzeti tagozódás és a magyarság későbbi száma elég alapot nyújtanak arra a feltevésre, hogy a honfoglaló magyar nép — asszonyokkal, gyermekekkel és szolgálókkal együtt — legalább néhány százezer lelket számlált. A honfoglaló és Árpád-kori magyarság történetírója félmillió lélekre becsüli népünket s ez a szám a honfoglalás korában nemcsak önmagában, hanem más népek számához viszonyítva is jelentékeny volt. Azonban más okok is közrejátszottak abban, hogy a Kárpátok dunai medencéjének birtokbavétele a magyar nép számára sem katonai és politikai, sem népi tekintetben nem volt nagy feladat.

Ami az ország területének politikai és katonai birtokbavételét illeti, a magyarok országszerzésére sorsdöntő volt az a körülmény, hogy a Kárpátok dunai medencéje az avar uralom elsőprése óta a IX. században lényegében politikailag szervezetlenül állott. Egész Európa a vajúdas korát élte: Nagy Károly birodalma széthullott s kialakulóban voltak a latin, germán és szláv országok. A hullámzó országhatárok felett, Európának ezen a részén két nagy birodalom sugárköre terült szét: a keleti frank és a bizánci görög hatalomé. A szervezetlen dunai terület megszlott a két hatalom érdekkörei között s ez a helyzet a történelem további folyama alatt még sokszor ismétlődött meg, súlyosabb feltételek mellett.

A medence délkeleti nagyobb felét, az erdélyi, a nagyalföldi és a dráva-szavaközi részeket a bizánci birodalom érdekkörébe tartozó aldunai bolgár fejedelemség vonta hatalma alá, a nélkül azonban, hogy e területre politikai szervezetét és népi tömegeit elhozta és azt a maga számára megvédhette volna. A bolgár fejedelemséghez lazán kapcsolódó részek minden válság veszélye nélkül váltak le a

fejedelemségről és kerültek át a magyarság politikai hatalmába. Az ország területének nyugati részei pedig a frank-német birodalommal voltak függő viszonyban. Itt a magyar honfoglalás idejében két szláv fejedelemség gyakorolt hatalmat: északnyugaton Szvatopluk országa, Morávia, mely a csehmorva medencéből a Kárpátokon keresztül körülbelül a Garam folyóig terjedt, de délfele sohasem ért le a Dunáig; a Dunától délre a Dunántúlon pedig a pannoniai szlovén hercegség, mely a Dráva vidékéről a Balatonig és a Rábcáig nyúlt fel. E fejedelemségek a frank-német birodalom pártfogó felsőbbsege alatt keltek életre, de elszakadási törekvések és sok belső viszály után az Arnulf frank-német császár szövetségében érkező magyarság csapásai alatt mindjárt elomlottak. Ezzel minden akadálya elhárult annak, hogy a magyarság a Kárpátok alatt övezett területet teljesen birtokába vegye és uralmi szervezetét kiépítse.

E birtokbavétel a magyarságot etnikai tekintetben sem állította nagy feladat elé. A múltban gyakran lehetett találkozni azzal a történeti felfogással, hogy a magyarság ezen a területen nagytömegű, sőt saját népi tömegét is felülmúló — esetleg messze felülmúló — idegen, főként szláv lakosságra telepedett rá s ezt, teljesen elkeveredve vele, felszívta magába. Ez a felszívás természetesen etnikuma teljes átalakulásával járt volna. Ha azonban a magyarság hozzá képest nagytömegű idegen népre telepedett volna rá, nem kerülhette volna el a szintén lovas-
' nomád dunai bolgárok sorsát, akik valóban jelentékeny tömegű szlávokra szálltak rá s ezt asszimilálni nem tudván, maguk veszítették el nyelvüket és népiségüket.

. A magyarságot ilyen veszély egyáltalában nem fenyegette, legalább is nem tudunk arról, hogy a honfoglalók és ivadékaik az ország valamely vidékén más néppel szemben számottevő tömegben elveszítették volna népiségüket és ahhoz hasonultak volna, viszont megállapítható, hogy a magyarság települési területén az itt talált nem magyar elemek korán nyom nélkül eltűntek a magyarságban.

A Kárpátok hágóiról leszálló nép összefüggő idegen

népi területei egyedül az ország északnyugati hegyvidékén talált. Nyugati szlávok, morvák laktak itt, akik a közös őshazából történt elvándorlásuk után a VI—VII. század táján telepedtek ide. Inkább a hegyvidék déli lejtőit lakták a Morva és a Garam folyók között, de soraik itt sem voltak sűrűek s még ritkábbakká lettek a magyar honfoglalásban, mivel a hódító magyarok — miként Konstantin császár és Eegino apát emlékezetül hagyták — az itt lakók egy részét kiűzték. A lakott vidék mögött, a turóc-lyptó-zólyomi részekben pedig megyenagyságú üres területek álltak a honfoglalás korában.

Az ország más részein a magyarság érkeztekor csak össze nem függő, apró népi szórványok éltek. A Duna-Tisza köze jóformán néptelen volt. Itt, valamint a Tisza baloldali területének egyes részein, továbbá Erdélyben gyér bolgár-török réteg alatt délszláv elemek laktak, melyek a Balkánról a hős Krum bolgár kán (802—814) itteni csatái óta költöztek fel, de közülük sokan elpusztultak a honfoglalás csatáiban, sokan pedig visszahúzódtak az Alsó-Duna mellé. A szláv szórványok főként a hegyek és a síkföldek érintkezési vonalán maradtak a magyarságra, elkerülve a füves mezővidéket és az erdővel fedett hegyeket. Sűrűbb szláv lakosságot találhatott a honfoglaló magyarság az ország délnyugati, dunántúli részében, elsősorban a Balatontól északra és délnyugatra. A nyugati határterületen a IX. században nemetek is telepedtek meg, de a dunántúli vidéket a IX. század második felében még a magyarok jövetele előtt sorozatos pusztulások érték: Theotmár salzburgi érsek 900-ban azt írta, hogy az egész Pannónia elhagyatott, egyetlen templom sem látható a régi tartományban. A megmaradt lakosság itt is további veszteségeket szenvedett a magyar honfoglalásban, sokan el is vonultak a háborús földről. A németiség teljesen eltűnt a pannon területéről s a magyar seregek elől a dunántúli szlovén fejedelemség lakosainak jó része is hamarosan elhúzódtott a délkeleti Alpokra.

Míg az északnyugati részen talált morva nép a nyugati szlávok népcsaládjához tartozott, addig a Duna vonalától

délre eső területen megmaradt szláv szórványok délszlávok — bolgárok, szerbek, szlovének — voltak. A terület régebbi lakóinak már alig volt nyoma a magyar honfoglaláskor. Az avarok a Nagy Károly által ismételten rájuk ágiért csapások alatt elpusztultak, elszóródtak kelet felé, , vagy felszívódtak az őket rendszeresen üldöző szlávokba. Az irtó harcok során már előbb hasonlóképpen elenyészett a gepidák néphulláma is. Avarok a magyarság népi tömbjébe — amint következtetni lehet — leginkább a nyugati ' határvidéken, a Duna és a Rábca között, a temesi részen és az Alföldön, gepidák pedig — ha egyáltalában szó lehet maradékukról — az országterület déli szélein kerülhettek. A korábbi germán hullámokból némely maradványokra az északnyugati morvaszláv települési vidéken is lehet következtetni s alapos történeti kutatás alapján nem utasíthatjuk el mereven azt a feltevést sem, hogy néhány, római korra visszavezethető városi települési hely—Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém, Győr, Szombathely — csekély romanizált néptöredékeket is örökített át a magyar történelem korára.

A honfoglalás előestéjén tehát morvaszláv, délszláv, bolgár-török, avar, esetleg gepida és romanizált városi népelemek laktak az országban. E népelemek közül a morvaszlávság — a magyarok uralma alatt és a magyarsággal közvetlen érintkezésben — kívül maradt a magyarság népi területén, a magyarság itt nem telepedett rá a szlávságra s vele nem elegyült. Ezzel szemben a többiek felszívódtak a magyarságba, jeléül annak, hogy ezek a magyarsági népi területének övezetén belül voltak. A felszívódás következtében e népelemekre, a krónikákban megőrzött hagyományok mellett, ma már jóformán csak a magyarság nyelvében fennmaradt nem magyar elnevezésű földrajzi nevekből lehet következtetni. Azonban a földrajzi nevek a területen talált idegen népelem tömegéről nem tájékoztatnak. Ha egy-egy vidéken nagyobb-teámban fordulnak elő ilyen átvett nevek, természetesen .Ittdokolt a nevet adó népelem nagyobb számára következtetni, azonban nem feltétlenül, mert — főleg zárt terüle-

ten — néhány csekély szláv lakójú telep is a földrajzi táj elemek neveinek egész sorát adhatta át a területre telepedő s a vidék ott talált népéhez képest esetleg sokszoros tömegű magyarság ajkára. Éppen ezért a földrajzi nevekben fennmaradt nyelvi adatok értékelésénél a magyarság és az itt talált népelemek tömege szempontjából mindig tekintetbe kell venni, hogy okleveles forrásaink a magyarság népi területén szlávokat vagy más honfoglaláskori népet nem említenek, holott azokról a népelemekről, amelyek a magyarság honfoglalása után, a középkorban települtek meg az ország különféle részein, magyar népi területen, az oklevelek különféle alkalmakból gyakran tesznek említést, még akkor is, ha az a népelem nem is volt kiváltságos társadalmi helyzetű.

Ha nem tekintjük véletlennek azt a körülményt, hogy azok az oklevelek, amelyek a magyarság települési területén — nagyobb számban a XII. századtól, de néhány esetben már az előző században is — nagy birtokokról, falvakról, szolgáló népekről szólnak, nem említenek szlávokat, bolgárt örököket, avarokat és más, esetleg itt talált népeket, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ekkor, a honfoglalás után 200—800 év múlva, felszívódásuk folyamata már véget ért. Ez volt a végük a Balatontól északra és a zalamegyei vidéken talált szláv szórványoknak is, holott — miként láttuk — a legsűrűbb szláv népesség itt élhetett. Viszont rá kell mutatnunk arra, hogy az idegen népi környezetben nemcsak összefüggő és kiváltságos állású településvidékek, hanem társadalmilag a környezettel egyenlő állású egyes települések, sőt településrészek is hosszú időn keresztül megmaradtak népiségükben. Látni fogjuk, hogy a középkorban egy-egy olyan magyar vidéken levő községben, amely egészben vagy akár részben idegen települő csoportnak adott otthont, körülbelül csak két-három század múlva jelentkezett a nyelvi kiegyenlítődség, a népi elegyülés. Ha tehát a honfoglaló magyarok által itt talált népek a XI—XII. században már a rájuk telepedő magyarsághoz hasonultak, akkor ezek a magyarság tömegéhez képest jelentékeny számot nem képvisel-

tettek. A Kárpátok övének térsége a magyar honfoglalás Századában tehát valóban — miként nevezték — «deserta Avarorum», az avarok pusztája volt s a pusztá gyér népeségét is megritkították az új keleti nép jöttének félelmes hírei és győzelmes harcai.

A honfoglaló magyar nép és az itt talált népelemek viszonya szempontjából tekintetbe kell venni azt a körülményt is, hogy a honfoglaló magyarság társadalmilag önmagában is egész, vagyis önálló kifejlett társadalom volt. Nem hasonlítható tehát az angol szigetet meghódító s az angol társadalom felső rétegévé lett normann harcosok csoportjához s nem vethető össze az orosz törzsek felett uralmat szerző s nekik uralkodó családot adó varéggokkal sem. Jóllehet a magyar nemesi szemlélet hatása alatt nemesi rendünket sokáig úgy tekintették, mint a honfoglalók egyedüli maradékát s ezzel szemben a parasztságban a honfoglalók által szolgaságra vetett idegenek ivadékait látták, ez a szemlélet már azért sem volt igazolható, mert a nemesség-parasztság társadalmi rendszere nem nyúlik a XIV. századnál messzebb s már az a társadalmi rend is, amelyet felváltott, a honfoglalók társadalmi rendjének romjain épült fel. Viszont már a honfoglalók társadalmá is erősen tagolt volt, felső fokain a nemzetségfőkkel és gazdagokkal, alsó fokain pedig a szolgáló szegény magyarokkal. A magyarság a Duna medencéjében társadalmá egészével telepedett rá a hozzáképest jelentéktelen számú s éppen ezért korán felszívott néptörmelésekre.

A magyarság tehát, ha a keletről ránehezülő besenyőnyomás elől menekvést keresve, nem maga választotta is meg új s most már végleges hazája elfoglalásának időpontját, szerencsés pillanatban állt meg a Duna és Tisza mellett: ez a terület az előző századok nagy viharai után, melyek itt népeket, kultúrákat és hatalmakat sodortak el, valósággal a politikai és népi «vacuum» állapotában volt. A fontos geopolitikai helyzetet elfoglaló új dunai ország irányában ugyan ezután ismét hamar jelentkeztek különféle hatalmi törekvések s bár még a középkor századai-ban is jelentékeny számban telepedtek meg idegenek az

állam határai között, a magyarság népi ereje és politikai hatalma azonban a mohácsi katasztrófaig ezen a területen sohasem rendült meg. A mellett, hogy a magyarság szerencsés időpontban vette birtokába a dunai medencét, további életfolyamában nem kisebb hordereje volt a honfoglalást követő nagy belső fordulatnak is: a magyarság feladta a nomád-főlnomád életformát, egyidejűleg pedig befogadta a keresztyén vallást és az európai művelődést. A nomád élet és a zsákmányszerző kalandok feladása, valamint a keresztyén vallás és művelődés befogadása nemcsak azt jelentette, hogy a magyarság Európa hatalmi keretei közé illeszkedett és európai életformával cserélte fel a régi keletit, hanem azt is, hogy állandó településeinek kialakításával oldhatatlanul hozzáfűzte magát e földhöz. A Duna kárpáti medencéje csak az állandó települések lerakásával és községi kereteinek kibontakozásával lett a magyarságnak valójában hazájává; a nomád népek váltakozó otthonai után csak az állandó településekben szövődött meg az a szerves kapcsolat, amely a táj és a nép közös életében sorsalakító történeti tényező.

Az állandó megtelepülés folyamata már a X. században megindulhatott s miként a XI. századi oklevelekből előlépő birtok- és falukeretek, valamint Szent István, Szent László és Kálmán törvényeinek a községi életre vonatkozó rendelkezései sejtetik, a XI. században lényegében már véget is ért. A magyarság otthonának kerete a falu lett, jóllehet a nomád nyári szállás a faluhatárok között még sokáig ólt s új községek alapítása nemcsak a lakatlan, hanem a megszállott részeken is sokáig folyt még. Az állandó megtelepülés formáinak kibontakozásával és a községi településrendszer kialakulásával már a XI. században kirajzolódtak azok a vonalak, amelyek ekkor a magyarság által benépesített területet, az etnikai kiterjedés földrajzi határait jelölik. Az összefüggő magyar népterület XI. századbeli szélső határai a támogató közvetlen források szegénysége miatt ma már természetesen csak megközelítő valószínűséggel vonhatók meg, főként a települések neveiben és földrajzi megjelöléseiben fennmaradt

nyelvemlékek, a föld mélyéből napvilágra jutott régészeti leletek segítségével s a későbbi történeti adatokból való visszakövetkeztetés útján. A szélső települési pontokat rendszerint az országgyepüket védő örök telepei jelölik, azonban e hadászati szempontból megválasztott pontok mögött nem mindenütt volt szükségképpen etnikailag egybefüggő a településhálózat.

A Dunántúl nyugati szegélyén a magyar települési határ már kezdetben is közel esett a történeti országhatárhoz, egyes helyeken pedig, amint a gyepűorségek jelenlétéből következtetni lehet, körülbelül meg is felelt ennek. E határvidéken a magyarság olyan területet szállt meg, amellyel szemben a nagy német települési terület pereme húzódott. A magyarok a X. században ugyan az Enns yidőkéig is kiterjesztették uralmukat, azonban a nagyobb-részt lakatlan földet nem szállták meg, viszont a század második felében a német település vonala már a bécsi erdőig, II. Henrik (994—1018) korában pedig a Lajtaig terjeszkedett. Ezért a magyarság a nyugati határterületen a szélső vonalokról később is csak itt-ott nyomulhatott valamivel előbb a közbülső üres sávokra. Az előnyomulók előtt járt a gyepüvédelem, amelynek a határ nagy hadászati jelentősége következtében ezen a vidéken egész rendszere épült ki. A magyar és a német települési határok a XI. században már körülbelül minden ponton összeértek.

Az északnyugati részen a magyar népi határ Pozsonytól északkeleti, majd keleti irányban haladva, általában a nagyszombat-galgóc-nyitra-garamszentbenedek-losonc-borsodvári vonalnak, tehát a magyarságtól idegen hegyvidéki gazdálkodás külső szegélyének felelt meg. A vonal a folyók völgyeiben észrevehetőleg behajtott, ezeken a helyeken szintén magyar őrségekkel védelmezett gyepűkapuk vagy várak állottak. Szélesen öblösödött ki a magyar vonal a Rima és a Sajó alsó folyásainak vidékén is; ez a terület a magyarság legrégebb szállásterületei közé tartozik.

A Sajó-vidéktől a XI. századi magyar etnikai határ a

Hernád és a Tarca völgyében a sárosi medencére futott fel és a Kassától délkeletre emelkedő dargói hágó táján hajlott el keletnek. A magyarság itt jutott összefüggő népi tömbjével északi irányban a legmesszebb és e korai kitelepedést, mely szintén határőrök védelme alatt ment végbe, részben a sárosi sóbányák, részben e völgyi vidéknek a magyarság gazdasági életformájára kedvező talaj- és éghajlati viszonyai magyarázzák meg.

A hernádvölgyi kiugrás könyökétől a magyar megtelepedés XI. századi vonala előbb keleti irányban haladt körülbelül a mai Ungvárig, innen pedig délkeleti irányba fordulva, a Borsóvá alsó folyása környékén, a szatmári részen a Szamos és a Túr között, majd a Szamos mellékén húzódott a Lápos-patak alsó vidékéig. Ezen a részen az erdővel borított hegyek alatt mocsaras medencék és vadvizes tájak voltak, melyek a határbiztosítás rendszerébe bevonva, az ország megrohanását északkelet felől rendkívül megnehezítették. Minthogy azonban a magyarság ekkor még nem terjeszkedett túl a mocsárrendszer vidékén, népi vonala itt, ahol a magyarok vagy legalább is zömük az új hazába áthaladt, Szent István korában még nem érte el a hegyek lábának vonalát. Különbösen is az ország kezdeti megszállásának súlypontja a dunai részekre esett, ahol a keletről ránehezülő és ismételt új hazakeresésére kényszerítő nyomástól távolabb tarthatta magát.

A magyar népi határ a Szamos vidékén keresztül déli irányban Erdély területére lépett át. Ha a meszesi és a kőrösvölgyi magyar gyepüket tekintetbe vesszük, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy maguk a honfoglalók erdélyi földre még nem hatoltak be. Viszont más adatok, elsősorban a régészet tárgyi emlékei arra mutatnak, hogy magyarok már a vezérek korában is éltek Erdély földjén. Ha tehát a honfoglalók maguk nem szálltak is be Erdélybe, a magyarság kirajzása ide még a honfoglalás századában megindult. A XI. században a magyarság már Erdély egész mezőségi közepén otthon volt és eljutott a két Küküllő keletről nyíló völgyeibe és a Kalota vidékére is. Minthogy

pedig az Alföld és a Mezőség között emelkedő, ekkor még teljesen lakatlan Erdélyi Erchegységet a magyar megszállók kikerülték, a két települési területet egymással csupán a Szamosnak és Marosnak keskeny csíkban megült parti vidékei kötötték össze. Az Alföld keleti oldalán, a Szamos és a Maros között a szatmári, szabolcsi és bihari részeken a magyarság a XI. században általában a két folyó között emelkedő hegyek lábáig jutott el.

A magyarság népi területének vonalain haladva, Erdély délkeleti részén a székelyekkel találkozunk s a találkozás tüstént felveti a régóta vitatott székely-kérdéseket: a székelyek eredetének és megtelepülésének kérdéseit. Arra nézve, hogy a székelyek a honfoglalás alkalmával, vagy hogy előbb vagy utóbb kerültek-e mai települési vidékeikre, végleges és vitathatatlan válasz még ma sem adható. A kérdés hullámzó állapotára mutat, hogy a székely eredet és település kérdésében a sok vita után még az új elméletek lehetőségei sem merültek ki: figyelmet keltő érvekkel lépett fel napjainkban az a tudományos álláspont, hogy a székelyek a hunok maradékaiként a Szereth folyó és a mai Beszterce-Szászrégen-Marosvásárhely vonala közé eső, részben tehát a későbbi moldvai területen éltek a magyar honfoglalásig s a síkon és völgyekben nomád-ként pásztorkodva, a délkeleti Kárpátok hegyeit csak később szállták meg. Azonban bármilyen álláspont igazolásáról van is szó, minden esetben megmásíthatatlan a települési adatok két bizonyága: azt a területet, amelyet ma a székelyek laknak, lakatlan őállapotban vették birtokukba, mivel a tájelemek neveit ők adták s az a székely nép, amely ezt a területet birtokába vette, ugyanazt a finn-ugor eredetű nyelvet beszélte, mint amelyet a magyarság egésze. A nyelviség és a népiség szerves összefüggését ismerve, a székelységet a közös nyelv alapján a magyar népiség szerves részének kell tekintenünk s ezért a székelyeket a hún uralom maradékának e földön csak az esetben állíthatjuk, ha feltételezzük — se feltevésben helyet kell adni csodaszerű elemnek is —, hogy a magyar honfoglalókhöz sodort székely népet századokkal előbb

a nyugatra tartó nagy hún áramlás még a steppén szakította le a magyar népi törzsről.

A magyar települési terület Erdély délnyugati határvidékén, a Maros és a Duna között szintén a hegyek nyugati lejtővidékéig, az erdőövig terjedt. Ez a maros-dunaközi vonal szinte merőlegesen futott rá a Dunára s innen a magyar népi határ nyugat felé haladva, egybeesett a Dunának éles természeti és politihai választót alkotó folyásával. Tovább nyugati irányban a magyar népterület vonala a Duna metszésével átlépett a Duna-Száva és a Dráva-Száva közére, felölelve jóformán az egész Szerémséget. A Dráva-Száva közén a magyar népterületnek nyugati irányban egyre keskenyedő íve Verőce környékén a Dráva vonalához csatlakozott s ennek, valamint a mocsaras Murának folyása mentén ért el a Dunántúl délnyugati sarkához.

Ez volt tehát megközelítőleg az a szélső népi vonal, amelyen belül a megtelepedő magyarság népi összefüggésben elhelyezkedett, azonban kisebb magyar szigetek az egybefüggő népi terület szélső vonalam kívül is alakultak ki. így már Szent István király korában magyarok éltek a Morva-folyó balpartján, a Dunától Székelyfalváig, a mai Sekule-ig s magyarság jelenlétére lehet következtetni a Nyitra mellékfolyójának, a Bebravának báni medencéjében, a Garam felső folyása mentén Garamszentbenedektől északra és Garamszentkereszt vidékén is. A nyelvi nyomok magyar kirajzás emlékét őrzik Orsóvá alatt Szendrő és Vidm között az Aldunánál is, ahol később a Szörényi bántság alakult meg. Ezek a magyarság népi tömegéből kitelepült szórványok többnyire határőrségek szerepét látták el s a XII—XIII. században — mint látni fogjuk — még más előretolt pontokon is megjelentek.

Az a föld, amelyet a fenti vonalak határolnak, természetesen nem volt minden részében tiszta magyar népi terület, vagyis az említett etnikai határ nem volt egyértelmű a kizárólagos magyar népiség határával. Ama szláv, avar és más népi szórványoknak nagyobb része ugyanis, amelyek a magyarság honfoglalása idejében az

országban éltek, a megtelepült magyarság népi területére esett. Ezeket a szórványokat, mint megannyi szigetet, a magyar népi tenger ölelte körül. A fenti vonalakkal körülhatárolt népi terület azonban azért sem volt kizárólagos magyar települési terület, mert a magyar települési vonal két helyen, északnyugaton a Kárpátok alatt és délen a Dráva-Száva közén, az újkori Szlavóniában jelentékeny mélységben szlávok területén haladt. Ezekben a helyeken a magyarság vonalai később nem is juthattak előre, sőt az utóbbi területen a magyarság már a középkor századai-ban állandó visszavonulásban volt; a magyarság népi erejének itteni hanyatlásához az a kitelepülés is hozzájárult, mely e déli vidékről a későbbi moldvai területre vitt el magyar elemeket.

Természetes jelenség volt az is, hogy az elfoglalt etnikai határok között a magyarság nem egyenlő sűrűségben oszlott el. Nemcsak egyes vidékek népsűrűsége között mutatkozott nagy eltérés, hanem országrészek népsűrűsége között is. A nyugati országrész, a dunántúli terület népsűrűsége, minthogy a honfoglalók megszállásának súlypontja erre esett, jóval nagyobb volt a keleti, tiszai vidékénél. E tekintetben a XI. századra is jellemzőn mutatnak vissza a XIY. századból származó pápai tizedjegyzékek: az Alföld középső nagy öblében még ekkor is csak 416 templomos hely állott, ugyanekkor azonban a Dunántúlnak a veszprémi püspök alá tartozó jóval kisebb részén 885 volt a templomos települések száma. Jellemző a keleti területnek egyelőre ritkább népsűrűségére, hogy Bihar-megyében, ahol utóbb a települések százai jöttek létre, Csupán 36 településnek eredete vezethető vissza a X—XI. századra, kivétel nélkül a megye sík felében és a folyóvölgyekben s ugyanekkor Erdély közepén, Kolozs megyében is csak 5 település élete nyúlik vissza a XI. századig. Az ilyen, egyelőre ritka lakosságú vidékek mellett voltak az etnikai határon belül olyan területek is — főleg homokos puszták, mocsaras lápok és erdős hegyvidékek —, melyekre a füves mezőket kereső magyarság a XI. században még általában nem hatolt be. Ilyenek voltak, az Erdélyi

Érchegységnek már említett tömegén kívül, a duna-tiszai és deliblái homokmezők, a sárréti és alibunári mocsármedencék, a bakonyi és mecseki erdőségek.

A X—XI. században, a magyarság állandó megtelepedése korában, azokhoz a népelemekhez, amelyeket a honfoglaló magyarok e területen találtak, még csak kevés más idegen népelem járult. A X. századi nyugati kalandozások alkalmával rabszolgaként különféle népek fiai kerültek magyar földre s ezek közül sokan végleg is megmaradhattak a magyar szállások körül. Ezeken kívül keletről mar ekkor csekély besenyő és rutén szórványok, nyugatról kis számban német és latin vendégek szivárogtak be s itt-ott bolgár eredetű mohamedánok és zsidók is jelentek meg. Ezek a jövevények azonban a magyarsághoz képest *egyelőre* nem igen jöttek számba, a nyugat felől felkelő középkori telepes hullámok áramlása és a keleti rokon népelemek lassú beszűremlése — olykor menekülő költözése — Szent István századában még alig volt megindulóban. A románoknak és szerbeknek sem volt még nyomuk az országban, amelynek határai — ha a hatalom háborítatlan sugárzásának körét határként foghatjuk fel — északon és keleten a Kárpátok gerincén futottak ugyan, de mögöttük egész vidékek álltak még néptelenül. Az országban Szent István korában csak az északnyugati hegyvidéken lakó szlávok alkottak összefüggő idegen népi testet, az ország népi összképén tehát az állandó megtelepedés korában a magyarság színe jóformán egyedül uralkodott.

Ez a népi képe Szent István országának, az ország-szerző hadinép politikai építményének. Ez az építmény — ha birodalmon szokás szerint különféle országok közös hatalmi keretét kell érteni — valóban ország még és nem birodalom. A honfoglaló magyarság a Duna medencéjében nem országokat igazott le és fogott össze egyetlen szervezet kapcsával, hanem egy politikailag jobbára szervezeten és alig lakott területet maga népesített be és szervezett meg. A magyar birodalom kora csak később, Horvátország elfoglalásával kezdődik s az Anjou- és Hunyadi-

házbeli királyok korában éli virágzását. Ekkor éli kiteljesedését a magyar népiség is, mely a X—XI. században birtokba vett belső népi területen feltöltötte az üres hézagot, maradék nélkül felszívta a megszálláskor itt talált népi szórványokat s egyúttal a széleken is diadalmasan bocsátotta ki békés munkával hódító, gyarapodó rajait. A puszta fia falvak lakója, a pásztor szántóvető, a pogány pedig Krisztus híve lett. «így történt aztán, —jegyezte fel valószínűleg még a XI. században Szent István legendájának írója — hogy az isteni kegyesség szempillantása a kárhozat és tudatlanság fiaira, az Isten tiszteletét nem ismerő vad és kóbor népre, a Pannóniában lakozó magyarokra is, az égből kegyelmesen alátekinte, hogy akiket a keresztyének kicsapongásainak megbosszulására ősi lakhelyeikből azelőtt örök titkos végezése szerént a nyugati tartományokba kihívott vala, azokat az eleve elvégezett idő bekövetkeztével, a gonoszság útjáról az igazság ösvényére, a sötétség éjéből az örök maradandó jutalom reményére vezesse».

MÁSODIK FEJEZET.

A magyarság kiterjeszkedése s az ország nem magyar népelemei a középkorban.

I.

A magyarság népterülete a X—XI. századi állandó megtelepülés során elfoglalt vonalakról a XI—XV. századok alatt a legtöbb helyen előbbre nyomult és új települések övezetével szélesedett ki. A folyamat párhuzamos volt a magyarság tömegének duzzadásával és a belső terek feltöltődésével. A néhány százezernyi, legfeljebb félmillió honfoglaló magyarságból a XV. század végére három milliós nép lett, jóllehet növekedésének korántsem egyenletes pályáján olykor mély szakadékok is keletkeztek. A magyar népiségnek hullámvölgyeken keresztül emelkedő menetébe ilyen mély szakadékot iktatott be a tatárjárás pusztítása 1241/42-ben és a legnagyobb európai pestisjárvány, a «fekete» vagy «nagy halál» 1348/49-ben. A XV. században pedig már az ország déli határáig felnyomult török hatalom hozott romlásokat egy-egy déli vidék magyar népességére. Az országban ekkor már különféle idegen népelemek is laktak, amelyek — a honfoglalók által az északnyugati részen itt talált szlávok kivételével — a XI—XV. században, más-más időpontban, telepedtek meg az ország határai között. Az a népi kiterjeszkedés és a népi egyéniségnek a kiteljesedése, amely a középkor második felében a magyarság osztályrésze volt, a történeti kutatások eredményei alapján ma már főmozzanataiban megvilágítható s megállapítható az ország egyes középkori népelemeinek betelepülése és a magyarság tömegéhez viszonyuló aránya is.

A magyarság fokozatos etnikai gyarapodása elsősor-

in a kezdetileg megszállott belső tér első települési keret töltötte meg, de mindjárt megindította a települések között új települések lerakására kínálkozó hézagok és a nagyobb üres foltok benépesítését is. Abban a hatalmas társadalmi erjedésben, melyet a nomád világ múlása és községi települések kialakulása jelentett a magyarság életében, a nomád társadalmi szervezet elveszítette jelentőségét, a régi társadalmi kötelékek szétszakadtak s a nagy hullámban a felbomló keretek különféle elemei kerültek egymás mellé. Nógrád megyében például a települések neveiben a hét magyar törzs neve közül hatnak — a. Tarján, Keszi, Megyer, Kürt-Gyarmat, Kór és Jenő ^törzseknek — fordtil elő a neve s a szomszéd honti földelinken, a nógrádi határhoz közel a hetedik, a Nyék törzs emléke is megtalálható. Ugyancsak fennmaradt Nógrádmegyében a lebediai magyarokhoz átkelt kabarságnak, a honfoglaló nyolcadik törzsnek az emléke is. Ilyen kicsiny területen is összetalálkoztak tehát valamennyi honfoglaló törzs rajai, amikor az eredetileg külön országrészekben a megszállott s egymástól gyepük által is elválasztott törzsek népei a községi települések kereteibe szétáradtak.

A széttrajzás a nemzetség vérségi kötelékeit is hamar szétlő feszítve, e tekintetben is tarka képet adott egy-egy tájnak: a Sajótól keletre eső gömör-borsod-tornai tájon, S Száraz-völgyön, a XI—XII. században tíz nemzetség tagjai osztoztak. A nemzetségekből szétágazó családok szétosztására pedig a birtokos nemzetségeknek az osztódások után is még sokáig közösen birtokolt ősi földjei szolgáltatnak jó példákat; a fejedelmi törzshöz tartozó Ákos nemzetség ágai például a középkorban az ország legkülönbözőbb részeiben éltek, de Bihar megyében, ahol a nemzetség a X. században megtelepedett és ahonnan az egyes szótköltöztek, az ágak ősi falvai együtt, az ősök kezén még nyilvánvalóan egy birtoktestben is voltak. Az ősi birtok, magjában a nemzetségi monostorral, sokszor századokon keresztül osztatlan maradt s a birtokjog anyagi kötelékével és a közös kegyúri joggal tartotta össze a már régen messze széthullott vérségi közösséget.

A felbomló társadalmi kötelékek helyére új elemek léptek, kiépült a királyi hatalom szerkezete, kialakult az új társadalmi lépcsőzet s az ország települési rendjét is érintő katonai védelem. Az ország végső települési képe a társadalmi folyamat közben alakult ki; a gyarapodó népi többlet helyét a különböző társadalmi tényezők jelölték meg.

A nemzetségi földeken az ágakra osztódás és a földmívelés kötött kerete a birtokközösség megszüntetéséhez vezetett s a családoknak a felosztott birtokokra történt szétköltözése számos új községi települést hozott létre. A Sajó gömöri völgyében megtelepedett Hanva-nemzetségből a középkor folyamán 14 család vált ki s amint a nemzetségi területen az ágakra szakadás után a falvak kezdtek kialakulni, jó ideig csaknem minden új falu első neve «Kishanva» lett, míg végül más, rendszerint személynévből alakult külön neveket — Abafalva, János falva, Miklósfalva — vettek fel. Sorozatos család- és birtokosztódás alakította ki a Csallóközben is a Karosa nevű helységek egész sorát.

A törzsi szállások körébe nem vont félországnyi terület királyi birtok lett, s ezen a királyi várszerkezetbe foglalt népek települései jelentek meg. A birtokadományok megindulása után a királyi birtoktestről leszakadó földek további telepítési munkálatait már a kialakuló nagy egyházi és világi uradalmak végezték el. A vármegyei szerkezettel függött össze a szabad kisbirtokosok településvidékeinek kialakulása is. E kisbirtokos katonaelem településeit, melyek kicsiny határaikkal sűrűn sorakoztak egymás mellé, rendszerint minden királyi vármegye területén egy-egy összefüggő csoportban találjuk; a vidéknek zárt és legjellegzetesebb magyar népiségű tömbjét képviselik. E települések lerakói ugyanis ősfoglalók voltak földjeiken s köztük a határ szűk terjedelme és a birtokosok közös jogai miatt idegenek továbbra sem igen vethették meg lábukat. Egy-egy helységük eredetileg alig lehetett egyéb, mint az első birtokos gazdasági telepe; de gyorsan megtelt: a XIII. században megült ugocsamegyei kismemesi Péterfalván a XV. század folyamán 26 különböző

családi név alatt találunk péterfalvi nemeseket említve a Gömör megyében a várjobbágy eredetű, balogmelléki Vályi-nemből huszonnégy kisebb ág sarjadt ki. Az idők folyamán mind a nemzetségi birtokon, mind a királyi területen, az egyházi és világi uradalmakban, valamint a szabad kisbirtokosok földjein a meglévők mellett további új fióktelepülések, megannyi kirajzások jelentek meg. E hosszú folyamat súlypontja a belső szállásterületeken nyilvánvalóan az első századokra esett, az ország egyes részei között azonban e tekintetben jelentékeny különbségek voltak.

A települések neveiben rejlő tanulságok sok esetben -, maguk is kifejezik, hogy egy-egy vidéken korok szerint milyen rétegben sorakoztak egymás mellé a települések. A magukban álló egyes személynevek, mint Csepel, Borsod, Szabolcs, valamint a honfoglaló törzsek nevei, mint Kór, Gyarmat, Keszi, települések neveiként a legelső réteget képviselik s körükben a királyi vármegyei szervezetre és a korabeli társadalmi szervezetre emlékeztető helynevek, miként Tárnok, Udvarnok, Ardó, Daróc, Szántó, XI—XII. századi eredetre mutatnak. A XIII. századnál nem viszik korábbra eredetüket a -falva, -laka, -háza végződésű nevet viselő helységek, az újfalu-k s a nagy-kis, alsó-felső megkülönböztetések pedig rendszerint még fiatalabb ki- és mellé-települések emlékei. Azoknak a helységeknek eredetét, melyek nevüket templomuk védőszentjétől kapták, a védőszentnek sokszor időbeli határok közé illeszthető kultusza, írott adatok hiánya esetén is megsejteti.

A magyarságnak a községi keretek alapításában jelentkező kiterjedése néhány megye településtörténetének részletes kidolgozása után ma már pontosan is megfigyelhető s ezek alapján az általános folyamat is némileg megvilágítható. Az adatok összevetése arra mutat, hogy a magyarságnak ez a községek alapításában megnyilatkozó terjeszkedési feszültsége a kezdetben sűrűbben benépesített nyugati országrészben előbb eljutott csúcspontjához, mint a keletiben. Nyitna megyének a galgóc-nyitrai vonal alá

eső tiszta magyar településű déli vidékén például a középkorban 79 falu keletkezett. Ezek közül a X—XI. századra 82, a XII. századra 88, a tatárjárás századára 2 s a XIV. századra 7 esik. A megye pöstyén-jóköi vonala alatt levő középső részén, ahol a magyarság már első településeit is tót települések között rakta le, a X—XI. századra 83, a XII.-re 39, a XIII.-ra 19 s a XIV.-re szintén 7 jut. A megyének mind magyar, mind tót-magyar területén tehát a településeknek 35—40%-a a XI. század végéig keletkezett s míg egyedül a XII. századra további 40—50% esik, addig a későbbiekre már csak 10—20% marad.

A keleti országrészben Szatmár és Bihar vármegyék községi kereteinek rendszere később indult kialakulásnak és a folyamat tovább is tartott. A különbség természetesen jelentkezik: Nyitra megye említett alsó része egészében törzsi szállásterület volt, ezzel szemben Szatmár megyének csak nyugati része volt az, Bihar megyében pedig a magyarság a honfoglalás századában csak a katonai védelem szempontjából fontos pontokat ülte meg. Szatmár megye középkori magyar településterületén 825 helység alakult ki s ezek közül a X—XII. századra 168, a XIII.-ra 105, a XIV.-re 44, a XV.-re 8 esik. Bihar megye középkori magyar népterületén 477 helység jött létre s ezek közül a X—XI. századra 8, a XII.-re 263, a XIV.-re 120, a XIV—XV. századra 47, a XVI.-ra 12 számítható. Ezek az adatok azt jelentik, hogy Szatmár megye középkori magyar népterületén a helységek 52%-a, Bihar megye helységeinek 62%-a keletkezett a X—XII. századokban, viszont Nyitra megye magyar és magyar-tót részében erre a korra a helységek 80%-a már kialakult. Míg az utóbbi területen a XIV. században a községek képződése befejezést nyert, Szatmár és Bihar megyében a XV. században is új helységek születtek: ezek Szatmár középkori magyar településterületén a helységek 2, Bihar megyében azonban még 10%-át teszik ki. Erdély területén a folyamat még később indult meg: Kolozs megye 128 magyar eredetű középkori helységéből a XI. századra 5, a XII. századra s a XIII.

század elejére 20, a XIII. közepére és végére 82, a XIV.-re 66, a XV. század első felére pedig 10 esett. Ez az összehasonlítás arra az eredményre vezet, hogy a magyarságnak a községek alakításában kifejezésre jutó terjeszkedési feszültsége Erdély közepén csak a XIV. században érte el csúcspontját, viszont Szatmár és Bihar megyében ez ugyan már a XII. században bekövetkezett, de itt még a XIII—XIV. században is erőteljes hatással jelentkezett, az ország nyugati részében Nyitra megyében pedig a terjeszkedési feszültség a X—XII. században már kimerült.

A községek kialakulása természetesen egy-egy megye magyar népterületén sem volt egyenletes. Egyik helyen a földrajzi tényezők segítették elő a terület korai és sűrű megülését, másik helyen a katonai szempontok vagy a társadalmi viszonyok vontak hasonló folyamatot maguk után. A füves, termő sík hamarabb gazdára talált, mint a lápos vagy erdős rész, viszont az a terület is előbb népesedett be sűrű kis községekkel, amelyen szabad kisbirtokos elemek telepedtek meg. Az utóbbiak által megtelepített falvak — miként láttuk — rendszerint a legrégebb települési réteghez tartoztak, s ha az ilyen kisbirtokos megtelepülőknek eredetileg katonai szerepük volt, akkor települési vidékeik egyúttal fontos védelmi pontokat is jelölnek.

A XIII. században kialakuló nagy uradalmak viszont eleve széles üres területeket, erdős vidékeket zártak határaik közé s ezek keretében a községek kialakulása részben csak később történt meg.

A belső szállásterület fokozatos benépesítésével párhuzamosan a terület szélein is megindult a szaporodó magyarság hullámainak előregördülése. Ez a széleken folyó térfoglalás nyugaton — miként említettük — hamar szemben találta magát a német települések zárt falával s délen a kezdeti vonalról nem haladt előre; északon a tót-ság ritkán megszállt népi vidékein keresztül folyt át üresebb felső völgyi terekbe, északkeleten, keleten és délkeleten azonban széles lakatlan földeken nyomult a határok felé. Ez a kiterjeszkedés rendszerint már eredetileg ki-

helyezett vagy később fokozatosan előretolt katonaelemek — várjobbágyok, jobbágyfiúk, lándzsások, székelek, besenyők — védelme alatt ment végbe. A folyamat időbeli lefolyása világosan látható Liptó és Máramaros megyében: az ország e két szélső pontján a magyarság csupán a XIV. század első felében, tehát a honfoglalás után csaknem félezred múlva vert gyökeret, mindkét területre olyan időpontban érkezve, amikor az még jobbadán néptelen volt.

A magyarság kitelepülésének útja eredeti népterületének szélein keresztül rendszerint folyók mentén vezetett, egy-egy folyó vonala olykor egész törzs vagy nemzetség vonulatát szabta meg. így hatolt be a gyulák törzse a Maros mentén Erdélybe; Nyitra megye északkeleti részébe a Nyitra folyó völgyén keresztül a Divék nemzetség egyengette egy kitelepülő magyar rajzás útját; az Ipoly völgyében a Hontpázmány nemzetség vitte feljebb népeit; az Aha nemzetség pedig a Sajó és Hernád völgyében Borsodból Abaújba és Sárosba, a Tárná és a Zagyva mentén Hevesből Nógrádba és Gömörbe terjeszkedett. A széleken előre mozgó kitelepülésben a gypű sem volt áthághatatlan akadály, egyes helyeken a kirajzások a gypűket maguk mögött hagyva, mentek előre az üres földekre. A kitelepülés szerves népi összefüggéseit lehet felismerni a kitelepülőkkel együtt haladó s így egy-egy vonulat mentén megisméltendő helységnevekben, a különösen északon észak-déli és keleten a kelet-nyugati irányban elnyúló megyék pedig mintegy a település földrajzi folyamának alakját jelölik meg.

A magyar népterület középkori kibővülése főként északi, északkeleti és keleti irányban volt számottevő. Az ország északnyugati részén a terjeszkedés nem a népi vonal előretolásában nyilatkozott meg, mivel az már kezdetben elhatolt a hegyek déli oldalán megtelepült szláv területig, hanem a különálló magyar népszigetek létrehozásában a vonalon kívül. A vonal előtt a Morva, Nyitra és Garam folyók völgyében — mint láttuk — már a honfoglalás korában kialakultak ilyen magyar szigetek, ezekhez

az etnikai kiterjeszkedés korában további jelentékeny kirajzások járultak az északnyugati terület más részein is. Szigetként elkülönülő nagyobb magyar tömeg ezen a részen a turóc-liptói és a szepességi medencébe érkezett.

A turóci-liptó terület a magyar kitelepülés idejében még a zólyomi királyi ispán alá tartozott, akinek uradalma ugyan az országhatárig felért, de az életerőt ispánsága a déli vidékről szívta; a déli megszervezett lakosság szolgálmányai erősítették a gyengébb északi vidéket. Itt az egyes részeken még a hatalmi szervezet kiépülte előtt meggyökerezett szláv telepek lakóit a felhatoló magyarság nem űzte el és nem háborította meg, hanem beszervezte intézményei körébe. Ezek a szláv telepek többnyire az erdők peremén függtek s magát a folyópartot elkerülték. Az üresen hagyott turóci fennsíkon a XIII. század első felében már 83 falu állott s ezekben kristályosodott ki a szláv eredetű lakosság; a 33 falu emberfeleslege révén később további 7 falu alakult ki a turóci területen, ezek mellett pedig a XIII. századtól egész sora bontakozott ki a katonai feladatra hivatott, később a köznemességbe olvadó ú. n. jobbágyfiúk folyóparti településeinek. A 28 jobbágyfiúi eredetű helység közül magyar nevű 20, szláv nevű 8 volt. A magyar jobbágyfiúi réteg a XIV. század folyamán Liptóban is megtelepült hasonló elemekkel együtt, a magyar helységnevek elszlávosodásának tanúsága szerint, a huszita korban, a XV. század második felében kezdett elsüllyedni a körülvevő szláv tömegben.

A szepesi magyar sziget törzse a lándzsás kismemesség volt, e lándzsás nemesek elődei pedig az ú. n. gömörörök voltak, akik a csetneki erdőszélről a közbülső nagy erdőn átkor települtek fel a Hernád völgyébe, amikor a Balog, Hanva, Zách és Ákos nemzetségek a gömöri vidéket felfele is falvakkal kezdték teleltetni. A gömörörök nyomában más magyar elemek is szálltak ki a Hernád felső völgyébe s csak utánuk jelentek meg a szepesi erdő más részein a németek és szlávok; az utóbbiak beköltözése a tatárjárás után öltött nagyobb mértéket, amikor a harminc falunyi lándzsás nemesség a tatárjárás veszélyé-

ben rendkívül megfogyott s néhány falura szorult össze.

Az északkeleti részen — miként láttuk — a magyarság a honfoglalás századában csak a Tisza-Szamos környékén tanyázott, de a XII—XIII. századokban a hegyek lábáig bocsátotta ki rajait. Bereg és Ugocsa megyében királyi erdőispánságok alakultak; ezek formálták az első településeket s bennük az erdőispánságok ismeretes népelemei: erdőóvók, halászok, vadászok laktak. Ezekhez a kezdeti telepekhez a továbbiakat az ország belsejéből a szélek felé törekvő s a bomladozó királyi uradalmon adományokat szerző nemzetségek és kisbirtokos szabad parasztok fűzték. A XII. század végén benépesülni kezdő Ugocsa megyében a XIV. század elején a későbbi 60—70 helységről már 40 állott, valamennyi magyar alapítás. Itt a magyarság egységes népi színeképre ekkor még csak négy magyar helysére rátelepülő szász vendégek rajzoltak idegen foltot, a rutén és a román népnek a XIV. század elején még nem volt nyoma a megyében. Az északkeleti részen a magyar népi vonal a középkor végén szinte pontosan egybeesett a hegyvidék és a síkfold érintkezésének vonalával. Itt az előrenyomuló vonalon kívül számottevő magyar szigetek nem alakultak ki.

Az erdélyi magyarság a szamosmenti és a gyulák törzse által megnyitott marosvölgyi népi hidakon kívül később a Királyhágón is összetalálkozott az alföldi magyar zömmel. Azonban míg a Maros völgye továbbra is keskeny összekötő szalag maradt az alföldi és az erdélyi magyar medence között, addig a Szamos felső vidékén széles kapu tárult ki a Mezőség magyarsága felé s a mezőségi magyar tömböt a középkor végén széles magyar népi sáv kötötte össze a szókelységgel is.

Míg az ország északi és keleti felében ilyen előhaladást mutathatott fel a magyarság, nyugaton és délen — miként említettük — vonala nem mozdulhatott előbbre, sőt a XIV—XV. századi harcokban a dunántúli határszegőlyen a magyar lakosság megritkult és vonala kissé hátraesett. Visszavonulás volt a magyarság része a Dráva-Száva

közén is, míg a déli részen a Duna folyam a magyar etnikum változatlan határát jelezte az egész középkoron át. A magyarság települő rajokkal tehát nem lépte át, de dús termékenységű északi mellékét igen sűrűn benépesítette. A középkorban Bács, Bodrog, Torontál, Keve, Temes és Krassó megyékben 59 vár, 67 mezőváros és 1987 falu állott — ezeket a török-magyar küzdelem irtózatossá vihára később a magyar életnek majdnem minden nyoma nélkül egytől-egyig elsodorta.

így terjedt és áradt szét a magyar népiség a középkor századaiban eredeti szállásterületén és ennek kitáguló szélein. A növekedést egyes részeken helyi tényezők — hadvonulatok, ellenséges dúlások, belső egyenetlenségek, járványok — hátravethették s országos viszonylatban is súlyos népi veszteség volt a következménye a tatárjárasnak. Bár e csapások és katasztrófák népi veszteségeit ma már nehéz volna felmérni, kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar népterület a középkorban helyrehozhatatlan veszteségeket nem szenvedett, a magyar népiség hanyatló útra nem jutott. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kezdettől tót lakosságú Trencsén megyében a magyar elem térfoglalása éppen 1241 után kezdett erősödni s hogy a magyar települések — miként láttuk — Turóc, Liptó, Máramaros és Kolozs megyében a XIII—XIV. században keletkeztek vagy gyarapodtak nagyobb mértékben, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tatárjárás súlyos — ámbár a krónikákban és az élő hagyományban valószínűleg túlfokozott — népi veszteségét a magyarság hamar kiheverte.

A magyarság térbeli terjeszkedése az állandó megtelepülés alkalmával elfoglalt vonalokról és az új népi vonalak elfoglalása a XI—XIV. században folyt le. A XV. században a magyarság népi vonalai már állandóknak, minden irányban szilárdaknak mutatkoztak. Ez a körülmény azonban nem jelentette a magyarság népi terjeszkedési feszültségének csökkenését. Azonban tekintetbe kell venni, hogy míg a magyarság a XI—XIV. században több irányban üres, néptelen területeken mozoghatott előre, addig a XV.

században a magyar népterületet már minden oldalról más népek vonalai fonták körül. Ezután a magyarság népi többlete már az ország határai között az előbb lakatlan, de életformájától merőben idegen hegyvidéken sem található volna több üres vagy gyér népességű foltot, mint saját népterületén.

A szaporodó népi többletnek a belső térben való elhelyezkedését a társadalmi fejlődés is elősegítette. A XIY—XV. században az országban körülbelül 1000 település szerzett különféle városi jellegű szabadalmat s e szabadalmas helységek — ha egyébként legtöbbje város semmiképen nem volt is — természetesen erős vonzó hatást gyakoroltak környékükre. A középkor utolsó századában a parasztfalvak jobbágytelkei az országban általában fele részben üresen, gazda nélkül álltak s ámbár a telkek elnéptelenedésében a járványoknak és más csapásoknak is részük volt, a szabadalmas helységek gyors felduzzadása elsősorban a környékbeli falvak rovására ment végbe. Egyébként a falusi jobbágytelkek pusztán maradása tekintetében az ország határai között a magyar és a nem magyar népterület között nem volt különbség, sőt a jelenleg más európai országokat sem került el. A magyar parasztpuszták növekedése ekkor tehát még nem jelentette a népi erő hanyatlását, a falvakban megüresedett parasztházak a népterületen belül ellensúlyra találtak a városokban és kiváltságos parasztközségekben. Míg a régi települési vidékeken a XV. században általában 20—80—40—50 ház állott a falvakban, a kis ugcsamegyei mezővárosban, Nagyszöllősen 1450-ben 878 lakott jobbágytelkek voltak s a sopronmegyei Csepregen is 249 telkes jobbágyot írtak össze 1519-ben. Szegeden pedig 1522-ben 1493-an fizettek dézsmát.

Ebben az időben némely német eredetű városba is jelentékeny számban nyomult be a magyarság. Voltak városok, melyekben már előzőleg is benn lakott, így a XIII. században Pesten, Esztergomban, Székesfehérváron, Pécsen, Győrön, Pozsonyban, Nagyszombaton. A magyarság XIV—XV. századi további városi térfog-

lálására jó példa Eperjes: itt csak a XIV. század derekán jelennek meg először magyar lakosok, 1411-ben azonban már «linea Iŋgarorum», 1428-ban «quartale Ungarorum» volt a városban, 1454-ben az adólajstromba felvett polgároknak immár negyedrésze viselt magyar nevet s ebben az évben a város plébánosa a szepesi káptalan előtt kötelezettséget vállalt két hitszónok, egy német és egy magyar tartására, A XV. század második felében a magyaroknak már külön kápolnájuk, illetőleg templomuk volt. Kassán is régóta folyt már a magyarok betelepődése; az 1492/98-ban felvett 57 polgár közül 14 volt magyarnevű és az 1505—1512 években felvett új polgárok között Székesfehérvárról, Váradról, Debrecenből, Kapusból, Nagymihályról, Sólymosról származottak voltak a Strassburgból, Nürnbergből, Breslauból, Ulmból érkezők mellett.

A magyar népi vonalnak a középkor utolsó szakában történt megállapodása tehát nem a népi erő hanyatlásának a jele volt. A középkorban a magyarság, egyes csoportjainak idegenbe, más hatalom alá és más népek közé önkéntesen vagy erőszakosan történt szakadása következtében sem szenvedett számottevő veszteséget. A honfoglalás után, még a középkorban, a legjelentékenyebb külföldi magyar sziget Moldvában keletkezett, részben még a területnek a románok által történt betelepítése előtt, de növekvő erővel, utána is. Egész magyar településcsoportok alakultak itt ki. Alsó-Ausztria és Morvaország szomszédos vidékén is találhatók magyarokra utaló, a magyar népvét Uhersky-, Uherské-, Üngrisch-, Ungeralakban tartalmazó helységek, ha azonban ez elnevezések is a magyar lakosok nevét őriznék is, ezek akkor is csak csekély szórványok lehetnek. A tatárjárás után Krímben, a Don és a Volga között s Ázsiában, Karakorumban is bukkannak elő magyarok nyomai, ezeket minden bizonynyal a két világrészen végigvonuló mongol vihar sodorta el a magyar törzsokről. Ezek a magyarság számára éppen úgy örökre elvesztek, mint a magyar vándorlás korában elszakadtak, akiket Julián, a testvérkereső domonkos barát a végtelen orosz mezőn a tatárjárás korában még feltalált.

Az elmúlt századok alatt azonban az ország XI. századi népi színekéhez képest nemcsak a magyarság vonalainak mozdulatai, népi kiterjeszkedése s itt-ott hátrahagyása s az egész népterület megsűrűsödése mutattak változást, hanem azok az új népelemek is, amelyek a középkorban a magyar etnikai kiterjeszkedés folyamatával párhuzamosan jelentek meg az ország határai között. Ezek története ugyan látszólag kívül esik a magyar népesség történetén, azonban ennek köréből mégsem ejthető ki. Nemcsak azért, mivel a magyarság politikai hatalma, amely alá e népelemek helyezkedtek, maga is közösséget jelentett az ország minden népének, hanem azért is, mivel a politikai közösség boltívei alatt sok helyen valóságos együttélés alakult ki magyar és nem magyar elem között, ez pedig a népi művelődési javak kicserélésének, valamint a kölcsönös vérségi felszívódásnak és keveredésnek számos lehetőségét teremtette meg. Az idegen népterületek kialakulása, a magyar népesség sorsa szempontjából, főképpen pedig azért lett nagyhorderejű, mert a magyarság nagy vérvesztése után az ország idegen népi tömegeinek jelentősége akaratlanul is megnövekedett, a nemzetiségi mozgalmak megszületése óta pedig e tömegek a magyarságnak olykor létre is veszélyes politikai és hatalmi törekvéseket tápláltak.

Mind a népi kapcsolatok alakulása, mind a jövőben előlépő súlyos politikai következmények szempontjából elsőrangú fontossága volt annak a kérdésnek, hogy az ország határai között megtelepedő idegen népelemek a magyarság között, az ország határain kívül élő anyatömegektől merőben elszakadva, szigetként vagy éppen szórványként, vagy pedig az országnak akkor még üres határvidékein a szomszédos anyanéppel közvetlen összeköttetésben maradván helyezkedtek-e el, mintegy átfolyva az ország politikai határán. Mert a kisebb szigetek, főleg pedig a szórványok lassankint többnyire elvegyültek a környező magyar tömegben, s ha megmaradtak is, nem jelentettek elháríthatatlan politikai fenyegetést. Viszont a nagyobb szigetek, főleg pedig a határterületeknek a

határokon keresztül egybeömlő népi tömegei nemcsak megőrizték egyéniségüket, hanem a közvetlen területi összefüggés révén majdan indítási adtak a magyar földre költözött népelemek és a szomszédos anyanépek politikai egyesítésére is.

Azok között a népelemek között, amelyek a XI—XV. századokban az országban megtelepedtek, voltak olyanok, amelyek szigetként vagy szórványként helyezkedtek el és voltak olyanok, amelyek a határokon keresztül továbbra is folyamatos összefüggésben maradtak az országon kívül élő anyanéppel. Az ország különféle részeiben szigetként vagy szórványként megtelepültek között voltak keleti török eredetűek, amelyeket szintén a keletről nyugatra tartó nagy népáramlás hajtott a Duna mellé s voltak nyugati néptörödékek, amelyek népeik elvándorló fiaiként kerestek itt új otthont és új hazát.

A keletről nyugatra áramló népek országútján elsősorban besenyők érkeztek a magyarok új országába. Ez a törzsszövetségben élő töröknyelvű nép már a délorosz nagy mezőségen is a magyarok szomszédja volt s a magyarság a népek nyugatra ömlő vándorlásának nyomását leginkább, e keleti szomszédján át érezte magára nehezéni. A besenyők valósággal a magyarok nyomdokaiiban haladva szálltak meg a délkeleti Kárpátok alatt az Etelközben s innen már a X. században is több ízben keltek át a magyarokhoz kisebb csoportok, melyek valószínűleg belső viszályok miatt szakadtak le a törzsről. További besenyő töredékek a XI. században is megtelepedtek a magyarok között, nagyobb számban főleg a század második felében, amikor a besenyők a népcsaládjukhoz tartozó új nép s e mögött a kunok szorítása elől a Duna alsó vidékére húzódtak s itt háborúkban és egyéb csapások alatt felőrlődtek.

Az ország besenyői tehát a X—XI. századokban különféle alkalmakból sodródtak a magyarság közé s töredékeiket a magyarság még a középkorban, sőt valószínűleg már a XIV. században merőben felszívta. Arra nézve, hogy e töredékek együttvéve milyen tömeget képviseltek a magva-

rok között, ma már megközelítő következtetést is nehéz vonni. Biztos alapként csupán annak megállapítása kínálkozik, hogy okleveles emlékeinkben az ország különféle részein 48—50 helységben találunk besenyőket említve s e helységeken kívül még további 40—45 helység nevében szerepel a besenyők népeve, további 15—16 helység pedig valamely időpontban besenyők vagy a «Besenyő» nevet viselők birtoka volt. A szóbanforgó települések szét-szórtaan feküdtek az országban; a legnagyobb besenyő településcsoportot a fejedelmi törzs szállásterületén belül, Fejér megyében ismerhetjük fel. Több besenyőtelepet említenek forrásaink Tolna, Heves, Csanád, Nyitra, Sopron, Győr, Somogy és Bihar megyében s a Székelyföldön. Az oklevelekben besenyő lakossal vagy lakosokkal említett településeken természetesen lakhattak nem csak besenyők is, viszont az oklevelek szövegétől és a földrajzi neveknek megörökítő emlékezetétől függetlenül, más településekben is élhettek besenyők; hogy azonban a felszívódással szemben nagyobb ellenállásra képes tömeget seholsem alkottak, arról gyors elmerülésük eléggé tanúskodik.

A besenyőket maga előtt hajtó s ugyancsak a nyugati török népek családjához tartozó úz nép szintén a Fekete-tenger vidékén enyészett el, előbb azonban kisebb szórványai — miként néhány, emléküket sejtető, «úz» összetételű helynév alapján következtetni lehet, bár nem minden kétely nélkül — a Kárpátokon átlépve a magyarság földjén kerestek menedéket. Ezek száma az ország besenyő lakosaihoz képest is csekély lehetett.

Elsősorban török népcsaládhoz tartozó keleti elemeket, leginkább volgai bolgárokat és kalizokat takar a XI—XIII. században Magyarországon emlegetett «izmaelitá»-k neve is. Ez a név ugyanis, mellyel azonos tartalma volt a «szaracén» vagy «szerecsen» és a «böszörmény» megjelölésnek, a mohamedán vallás hívőit jelentette, a mohamedán-ságot pedig az Árpád-kori Magyarországon elsősorban bolgár-kaliz szórványok képviselték, esetleg mohamedán hitet követő besenyőkkel. Ezeken kívül a XIII. században a nagy tatár-vonulat lerakódása következtében más moha-

medánok: baskír és kun, a bizánci birodalom felől pedig arab izmaeliták kerülhettek az országba. Településeikre itt-ott a «böszörmény» és a «káliz» vagy «kalász» összetételű helységnevek mutatnak.

A mohamedán vallást követő s izmaelitáknak, böszörményeknek, szerecseneknek nevezett török és arab eredetű elemek még a középkorban eltűntek. Valószínűleg sokan elpusztultak a tatárjárásban — Rogerius szerint a peregi várakrok betöltésére izmaelitákat is hajtottak a tatárok — a többiek pedig jeltelenül szívódtak fel a magyarságba, számuk tehát nem lehetett jelentékeny. Valószínű az is, hogy azok, akiket az országban három századon keresztül izmaelitáknak, böszörményeknek és szerecseneknek neveztek, nemcsak a népi eredetre nézve voltak különbözők, hanem annak a szerepnek a tekintetében is, amelyet egyes elemeik a magyarság települési keretei között és társadalmi szerkezetében koronként játszottak. Szent László törvényei 1092-ben «kereskedőket említenek, «akiket izmaelitáknak neveznek» s 1222-ben az aranybulla megtiltotta, hogy az izmaeliták és a zsidók pénzváltó kamaraispánok, sókamarások és vámszedők legyenek. Ezeken kívül más adatok is arra mutatnak, hogy az izmaeliták fogalma egybekapcsolódott a kereskedelem és a pénzvilág fogalmával, ez a körülmény pedig azt sejteti, hogy az izmaelita-réteg főként csekély számú szétszórt városi elem volt. Pesten 1218-ban említenek is «szaracén»-okat, vannak azonban olyan források, amelyek arról szólnak, hogy az izmaelita nálunk nemcsak városközi elem volt, hanem falvak megtelepítője és katona is. Kálmán király törvénye ugyanis külön izmaelita települések emlékéért őrzi akkor, amikor előírja, hogy az izmaelita falvaknak templomot kell építeniük s a templom felépítése után a lakosság feléne — hogy mielőbb «Krisztus egyházá»-ba térjenek — más helyre kell áttelepednie. A XII. század derekán a magyar király izmaelita harcosokat küldött a Milánót ..ostromló német császár táborába, a XIII. század elején pedig ismét izmaelita településekről hallunk, amikor a váradi regestrum 1218-ban szomszéd falubeliekkel peres-

kedő nyíri izmaelitákról szól, továbbá amikor Jakut arab író a magyarországi mohamedánokról tudósít. Az arab író értesülése szerint, amelyet a szíriai Aleppóban egy Magyarországból való s vallási tanulmányokat folytató ifjútól 1220 táján szerzett, Magyarország déli részén 30, kisebb várossal is felérő helységet baskír — valószínűleg bolgár — mohamedánok laktak. E helységek mohamedán lakói Jakut tájékoztatója szerint együtt harcoltak a magyarok hadaival, magyarul beszéltek és a magyarok módjára öltöztek, jeléül a magyarsághoz való hasonulásnak, amely ezután a tatárjárás viharából megmenekedett izmaelita töredékeken hamar be is teljesedett.

A magyarsággal rokonságot tartó keleti népelemek közül legnagyobb számban a kunok telepedtek meg az országban. A török népcsaládhoz tartozó kunokat a nagy mongol áradat feszítő nyomása hajtotta a pontusi füves térségen a Kárpátok alá, majd a Duna mellé. Együtt jöttek velük a jászok, akik az indogermán eredetű alánok ivadékai voltak ugyan, de a nomád politikai szerkezetnek megfelelően a kunokkal közös népi foglalatba tartoztak. Lehetnek a magyar földre szálló kunok között tatár töredékek is: az 1454. évi IX. és az 1459. évi XXXIY. te. ugyanis együtt említ kunokat, jászokat és tatárokat — az előbbi oláhokat is — s a kun települési területen néhány helynév is tatárookra utal. Míg azonban a besenyők, úzok és az izmaelita népek századok során részenként telepedtek meg Magyarországon, addig a kun népnek ezekét felülmúló tömege — nem számítva néhány kisebb korábbi töredéket — egyszerre jelent meg. Sorsa mégis hasonló lett: még a középkor századaiban magyarrá lett, előkelői a magyar nemesekkel, a közrendűek pedig a magyar parasztsággal vegyültek el.

A tatár romlás siralmas énekének írója, Rogerius mester szerint a Kötöny vezérlete alatt Magyarországra költözött kunok cselédeiken kívül negyvenezren voltak. Ma már nem lehet megállapítani, hogy a krónikaíró adata negyvenezer családot, harcost vagy főt jelentett-e, az a számítás azonban, amely 40,000 családot véve tekin-

tetbe, a kun népet 240,000 főre becsüli s arra a megállapításra jut, hogy «az ország kun eredetű lakossága közel akkora számú volt, mint a törzsökös magyarság», s hogy ekkor miattuk «kockán forgott az ország magyar jellege», nemcsak a kun nép számának túlbecsülése miatt téves, hanem minden bizonnyal azért is, mivel a XV. század végén körülbelül három milliót számláló magyarság már a XIII. század közepén is többszöröse lehetett a honfoglaló magyar népnek. A kunok tömege valóban nem lehetett csekély a magyarsághoz viszonyítva s ámbár soraik a Kötöny halálát követő viszályokban bizonyára megrikultak, a XIII. század második felében a krónikáiró már azt jegyezhetette fel, hogy «utóbb mint a főveny elszaporodtak». Azonban a kortársak bizonytalan szemmértékét valamennyire ellenőrizhetjük a településtörténelem tényeivel: a XV. század folyamán a jászkun székek alá körülbelül 180 jászkun szállás tartozott, melyeken mennyi községi települést érthetünk, mivel a nomadizáló jászkunoknak községekben való állandó megtelepedése már a XIV. század harmadik évtizedében megindult. Kisebb kun csoportok ugyan előzőleg az ország északnyugati és déli határvidékén és más részein is megtelepültek s valószínű, hogy az állandó megtelepülés korában, . sőt már előbb a nomadizálás alatt is sok kun elegyedett el a környező vagy éppen a kun szállások közé eső magyar falvakban, mégis a jászkun települések száma a sokezer magyar településhez képest a szétszóródók figyelembe vételével is nagy különbséget sejtet a két nép tömegeinek aránya között. Ha a kunok száma a magyarsághoz képest különösebben jelentékeny lett volna vagy azt éppen meg is közelítette volna, a kun település mozgalmának a XIV—XV. században valósággal szót kellett volna feszítenie és újjáalakítania a magyarságnak immár 8—4 százados településrendszerét. Ez azonban nem következett be; ellenben a kunok népe hamarosan nyelvet cserélt és feloldódott a magyarságban, mint rész az egészben. Bár a kunság csak a XVI—XVII. században oldódott szét teljesen a magyarságban, általában a középkor végén már

magyarnak tekinthető; a kunok úgy élnek tovább ezután a magyar etnikumban, mint a Kárpátok déli oldalán maradt testvéreik a románságban.

A nyugati népek fiai közül a középkori Magyarország legtöbb telepes vendéget a németésből nyert. A megtelepedő magyarság a nyugati határszélen közvetlen érintkezésbe jutott a németiség nagy települési területével, s mint-hogy ennek határai az európai szárazföld közepén hamar lezáródtak, már a középkor delén megindult a német családok és telepes rajok elszivárgása más népek területére. Magyarországon Szent István német vitézei jó szolgálatokat teljesítettek a belső küzdelemre kényszerült királyi hatalomnak; gazdag jutalomban részesültek s a nemzedékek egymást követő fokain teljesen elvegyültek a magyar nemzetségekkel. E számra nézve csekély réteg mellett már Szent István századában megindult a városok társadalmi szigeteinek kialakulása és részben vagy teljesen német elemekkel való megtöltődése. A városi németiség leginkább az ország északi és nyugati részében talált otthonra, de lassankint az ország más részein is behatolt a városi falak köze. A városoknak fokozatosan összetevődő német lakosai — egyes városoknak hovatovább vagy már eredetileg egyedüli népessége — nagyobb külső gyarapodáshoz főleg a XIII. században a tatárjárás után jutottak; a magyar királyi hatalom társadalmi és katonai szervezkedésében a városi vendégeknek ekkor tudatosan megszabott helye volt.

A középkorban a városok falain kívül is nagyszámú német vendég telepedett meg az ország különféle részein, elsősorban királyi földeken. Az ország középkori települései között 35 település található «Németi» néven s mint-hogy a népnevet ilyen alakban tartalmazó helységnevek — így a Tóti, Csehi, Olaszi, Horváti és Oroszi is — XI—XII. századi településre mutatnak, e szórványok igen korai eredetűek. Azonban egyes német szórványok már a XI—XIII. században is más nevet elnyerő helységekből lettek otthonra. A XIII. század óta is hol itt, hol ott telepedett meg egy-egy német vándorcsoport, sokszor nem is új,

önálló, hanem már meglevő település keretében. Egy-egy vidéken — így Ugocsa megyében, Liptóban, Nyitrában, Abaujban — több német lakosú helység is alakult ki egymás mellett; olykor — így a nyitramegyei Németpróna körül — az újabb falvakat egy-egy népesebb községből való kitelepülés fokozatosan hozta létre. Ez egyes települések vagy kisebb csoportok népével szemben, mely az elszórt népi töredékek sorsát követve, idővel többnyire elveszett a német népiség szempontjából, a maradandó német elemet a középkori Magyarországon a városlakók mellett főleg a két szász tömb képviselte. A szászok Erdélyben és a Szepességben a XII. században jelentek meg s utóbb érkező testvérelemekkel Erdélyben három települési vidéken — az ú. n. Királyföldön, a Barcaságon és Beszterce vidékén — kb. 200, a Szepességen 62—64 települést alakítottak ki, a szepesi területen azonban később további 40—42 magyar vagy szláv eredetű helységre is rátelepedtek. Az ország német népe a XIV—XV. században a nyugati határvidéken szinte észrevétlenül előnyomuló németekkel is megszorodott; ezek a háborús pusztítások miatt megfogyatkozott területen sok magyar eredetű helységnek adtak német arculatot.

Nyugatról származó népelemet jelölnek meg az oklevélírók «latinus»-ai is, akiken általában minden latin nyelvet beszélő nép fiait értették. A magyarországi latinusok rajnai franciák és pó-vidéki itáliaiak, főként pedig vallonok voltak, akiket a magyar nyelvben a szlávból átvett szó átalakításával egyformán «olasz»-oknak neveztek. Telepeikre is elsősorban az «Olaszi»-nak s a vallon név alapján német nyelvterületeken Wal- vagy Walendorfnek nevezett helységek, valamint néhány városunk «Olasz utca» nevű részei mutatnak. Vas, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Szepes, Borsod, Zemplén, Bihar, Liptó, Beszterce-Naszód, Fogaras, Heves és Szerém megyék területén elszórtan 24 «Olaszi» emlékeztet latinusokra vagy olaszokra; nyomaikat Budán, Esztergomban és Székesfehérváron is feltalálhatjuk. Az elszigetelt kis latin telepek sorsa a környezet nagy tömegében eleve az elmerülés volt.

Utólszor az egerkörnyéki vallon telep latinjairól hallunk: ezek Liége-ből vándoroltak be a XIII. század második felében s a XVI. század első felében — miként Oláh Miklós «Hungária»-jában emlékeztül hagyta — még beszélték nyelvüket.

Az ország különféle pontjain csekély szórványok alakjában csehek, horvátok, lengyelek, oroszok és szerbek is telepedtek meg a középkorban. Jóllehet olykor írott források is kifejezetten említik őket — a váradi regestrum Borsod megyében cseheket, Kraszna megyében oroszokat említ, a krónikák pedig legtöbbször földrajzi meghatározás nélkül szólnak ilyen jövevényekről — mégis e korán felszívódott csekély szórványok egykori jelenlétére ma már legtöbbször csak a helységnevekben megőrzött népnév mutat. Az országban elszórtan található 17 Csehi, 12 Horvát, 17 Oroszi, 18 Tóti, a néhány Lengyeli helységnév a községek kebelében cseh, horvát, orosz, szerb — a középkori magyar nyelvben tót — és lengyel eredetű településeket sejtet, melyek eredetüket a Németi-khez és Olaszi-khoz hasonlóan a XI—XII. századra vezetik vissza. Hasonló szórványok megtelepedhettek más helységekben is, de ezek nevében az idegen eredet nem jutott kifejezésre. A középkori szórványok között végül zsidókat is találunk, akik főként az első keresztes hadjárat után s a csehországi zsidók kiűzésekor vándoroltak be; Nagy Lajos idejében innen is távozniok kellett, de hamar visszatelepedtek. A középkorban «zsidó utcá»-k vagy zsidó városrészek Budán, Esztergomban, Győrben, Nagyszombatban és Sopronban voltak, zsidók laktak még Nyitrán, Bazinban, Székesfehérváron, Tatán, Kismartonban, Kőszegen, Pesten s néhány kisebb helyen, számuk azonban ekkor még együttvéve is csekély volt: Mátyás korában 20,000 főre számítják a zsidóságot, azonban ez a számítás valószínűleg túlzott, tíz-tizenkét ezren lehettek.

A különféle népi szigetek és szórványok mellett a középkorban az ország határai között három összefüggő idegen népterület alakult ki: a tót, a rutén és a román vidék. A tót népterület teljes egészében az ország határain

belül volt, a határon keresztül azonban más nyugati szláv — csehmorva és lengyel — népterületekkel függött össze. A magyarországi rutén és oláh vidék közvetlen folytatása lett az orosz és az oláh nép anyaterületének, mely az ország határain kívül esett.

E három népelem közül — miként láttuk — a honfoglalás idejében csak a morvaszlávok laktak a Kárpátok övében belül. A kezdeti morvaszláv lakosság az idők folyamán jelentékeny további szláv, sőt magyar és német elemet vett fel magába s belőle már a magyar uralom alatt fejlődött ki a mai tót népiség, miként nyelvéből is a tót nyelv. A szláv gyarapodás elsősorban a szomszéd morva s ezen keresztül a cseh területről érkezett. Sok cseh elem a magyarok foglyaiként, mások menekülőként, ismét mások pedig telepesként szálltak az ország északnyugati szlávjai közé, főleg a XII—XIII. században. A Kiskárpátok vidékén ekkor sok cseh telepedett meg s bár ezek egybeolvadása a tótokkal természetes úton hamar végbement, a kiskárpáti csehekről Oláh Miklós a XVI. század első felében még számot tudott adni «Hungária»-jában.

A gyarapodó tót nép az északnyugati hegyvidék déli részéről felfele hatolva, betöltötte a magas határhegyláncok településre alkalmas lejtőit és völgyeit és a «soltészek» vezetése alatt új «plantatio»-kat, az erdők irtott helyein «lehota»-kat, megannyi új települést rakott le s körülölelve a korábban ide költözött magyar népszigeteket, ezek elmosását már a középkorban megindította. A huszita kor kegyetlen pusztításaiban számos magyar és német település vesztette el eredeti lakosságát, ezeket szintén tótok, csehek, morvák vettek birtokukba. A tótság szót-hullámozó mozgalma a falakkal és kiváltságokkal védett többnyire német eredetű felvidéki városokat a középkorban még alig érintette, ellenben a tatárjárást követő évtizedekben elhatolt a zólyomi erdőtől keletre eső sárosi, zempléni és urgi lészekre. Itt a tótság számottevő lengyeliséggel és ruténséggel keveredett össze s a nyugati tótságétól sok tekintetben elütő népie éget alakított ki. A tótok népterülete tehát a középkor végén Pozsony

vidékétől az Ungig húzódott, délfele azonban a hegyvidék széleit nem lépte át; a szélek mögött a nyugati részeken német és elmerülőben levő magyar szigeteket ölelt körül, a keleti részeken pedig rutén falvakkal osztotta meg a hegyek vidékét.

A kisorosz vagy rutén nép a XII—XIII. század fordulója körül kezdett átszivárogni az Erdős Kárpátok hegyvidékére, amely a magyar honfoglalás idejében lakatlan volt s egybefüggő hatalmas erdőséggel a Felső-Tisza vidékére helyezett, de már az Árpádok korában fokozatosan feljebb tolt országos gyepű előtt az ország védelmi rendszerének része, az északkeleti «gyepüelve» szerepét játszotta. A Kárpátok déli oldalára hullámzó rutén rajzás, amelyet az ország különböző pontjain külön kialakult néhány Oroszi és hasonló orosz település jóval megelőzött, hatalmi tényezők beavatkozása nélkül félezreden át tartott. A szegény rutén parasztok az otthoni nehéz sorsból menekülve s a megélhetést keresve, kenézek vagy soltészek irányítása alatt helyezkedtek el a kialakuló nagy uradalmak keretei között. Településeikkel a Tisza mármarosmegyei folyásától a szepesmegyei Poprád folyóig az egész északkeleti hegyvidéket beültették, de e települések keretei között ekkor még csekély számú nép lakott. Ugocsa megyében például 1567-ben a rutén és a rutén-oláh települési területnek 18 helysége volt, de ezek lakossága a 62 helységet számláló megye egész jobbágnépességének ekkor még csak 18%-át tette ki. A rutén területnek előbb a síkföld felé eső része, az alacsonyabb hegyvidék települt meg s a rutén település öve csak ezután nyomult feljebb a magasabb hegyvidék s egyúttal az ország határa felé. A déli oldalon a rutének magyarokkal kerültek érintkezésbe, akik — mint láttuk — a XII—XIII. században elhatoltak a hegyvidék lábáig s benyomultak a folyók kinyíló völgyeibe.

Miként a pásztorkodó s itt földművelő életformát átvevő ruténség az Erdős Kárpátokra a magyar honfoglalás után csak két-három század múlva kezdett fokozatosan betelepülni, akként Erdély hegyein is csak jóval a magyar meg-

szállás után jelentek meg az első pásztorkodó román rajok. Bár román részről az erdélyi románságot a római Dácia hagyatékának hirdetik, az elmélet tudományosan tartaliatlan. A részrehajlatlan nyelvi vizsgálatok szerint a románok — az oláhok — őshazája a Balkánon az albánok szomszédságában volt s a románok a Balkánon kerültek a VI. században bolgárszlávok közé. A románság itt, a szlávok körében nyerte el máig is jellegzetes faji és nyelvi vonásait. Az Alduna vonalát a X. században még csak kisebb, költözködő nomád pásztorkodást folytató román rajok lépték át. Ilyen költözködő nomád pásztorok a X—XII. században már eljuthattak Erdély déli hegyeibe is, azonban a megtelepedés kezdetei a XIII. századnál nem nyúlnak messzebb. Erdélyben az első okleveles adatok csak a XIII. század első felében említenek románokat. Bár a század folyamán Bogaras, Brassó, Szeben, Hunyad, Bihar, Alsó-Fehér megyék területén már kimutatható a románok jelenléte, számuk még a század végén sem lehetett sok. Nagy létszámú még ekkor is állandó lakhely nélkül ide-oda vándorolt a hegyekben. A románok másodlagos, a magyarság foglalását csak jóval később követő megtelepedése magyarázza meg azt a körülményt, hogy Erdély minden jelentékenyebb folyóvizének neve magyar, német vagy szláv eredetű, ilyen nyelvalakkal él a román nyelvben s a románok Erdély román nevét, Ardealt is a magyar nyelvből vették át.

A románok tömege az országban — miként a ruténeké is — hosszú szivárgás folyamán rakódott össze, de már a középkorban elérte északon a Felső-Tisza vidékét, keleten pedig a hegyeknek az Alföld felé néző lejtőit. A tömeg zöme pásztorkodva, a pásztornépek vándorösztönétől hajtva, új és új legelőt keresve folyt át a Balkánról a Kárpátok hegyei közé, voltak azonban vajdák és kenézek — mintegy törzsfők — vezetésével, egy-egy erőszakos balkáni torlódás nyomása alatt érkező harcos román csoportok is, melyek az új hazában is társadalmi szerepüknek megfelelő külön helyet foglaltak el.

A románság középkori térfoglalásának ütemére jel-

lemző, hogy míg okleveles forrásainkban a XIII. század végéig mindössze csak 9 román településről történik említés, addig 1800-tól 1842-ig további 28 román falu, 6 olyan település, amelyben román kenézről tudunk s 1 román birtokos kezében levő falubirtok, 1842-től a század végéig, 1400-ig pedig ismét további 109 román falutelepülés, 84 román kenézi helység, 24 olyan falu, amelyben a források egyes románokat említenek és 99 román birtokos kezében levő helység jelenik meg forrásaink világánál — kivéve az északkeleti volahus-vlach településeket, melyekben első-sorban ruténeket kell sejtenünk. Jóllehet írott forrásainkban nem minden korai település emléke maradt fenn s talán a település olykor jóval később került oklevélbe, mintsem az keletkezett, a fenti számok biztosan engednek arra következtetni, hogy a románság magyarországi megtelepedése csak a XIV. században, főleg a század második felében öltött nagyobb méreteket. Ugocsa megyében az Avas vidéken az első román faluk kétségtelenül 1337—1378 között keletkeztek. A magyarországi román települések kialakulásának kora a XIV. század végén természetesen még nem záródott le, Bihar megyében különösen sokáig tartott ez a folyamat: a román települési területen a XV. század végéig megtelepedett 182 helységhez még a XVI. században is újabb 127 helység járult; a megye román vidéke csak ezekkel nyerte el teljes települési képét. A magyarországi román bevándorlás a román települési vidékek kialakulása után is tovább tartott, azonban a román jövevények ezután nem újonnan alapított községekben helyezkedtek el, hanem már meglevőket duzzasztottak fel vagy — miként látni fogjuk — a török kor nagy pusztulásai következtében megfogyatkozott helységeket népesítettek újra be.

Azok a nem magyar népelemek, amelyek a középkor századaiban Magyarország határai között otthont találtak, két különböző, sőt ellentétes áramlás partot kereső hordalékai voltak: az egyik áramlást az orosz mezőkön keletről nyugatra tartó nagy népvándor]ás mozgatta, a másik a sűrűsödő nyugati országok tájairól tördelt le laza

elemeket. A XV. században az országban itt-ott megtelepedő szerbek a népi mozgalmak új tényezőjének megjelenését jelzik: a Kis-Ázsia felől Európába nyomuló török világhatalomét. A későbbi nagy népi eltolódásnak, amelyet a török vonulat idézett elő, az országba befogadott menekülő szerb csoportok még csupán előzetes rezgéseit jelzik; a magyarság területén utóbb valóságos földindulás következett be. A középkor utolsó szakában az ország több részében — a zarándmegyei világosi uradalomban, a borosjenői uradalomban, Debrecen vidékén, Csepel szigetén s a déli vidék különböző pontjain — telepedtek meg szerb, a magyar nyelvben és a törvények latin szövegében: rác, rascianus menekülők. A XV. század második felében, 1481-ben és 1495-ben tizedmentességükről — a rutének, románok «és más schismaticusok» tizedmentességével együtt — törvények is szólnak, mintegy kifejezve, hogy számuk ekkor már nem volt jelentéktelen. A szerb jövevények — főként pásztorok, földműves jobbágyok és katonák, az utóbbiak főleg naszádosok — nem voltak még végleg megállapodott elem az országban, amikor balkáni hazájuk után az új otthont nyújtó erős Magyarországnak is harctér lett.

A honfoglalás óta tehát a különböző népelemeknek egész sora települt meg Magyarországon. A honfoglalás-kori itt talált idegen népek közül a középkor végén ugyan csak a tótokat leljük fel, felgyarapodva és kiterjedve, az ország népi képét a tótság mellett azonban más népek fiai teszik tarkává. «Az egész Magyarország — írta Oláh Miklós az 1580-as években a külföld tájékoztatására «Hungáriájában — a mi időnkben különböző népeket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, tótokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket és végül törököket.»

II.

Magyarország lakossága a középkor végén körülbelül négy milliót számlált. E szám megállapításához különféle

számítások és becslések közvetett útja vezet, minthogy a középkorban — sőt még ezután is hosszú ideig — az ország népességét semmiféle módon nem vették számba. A számítás kiinduló alapja az adózó jobbágyporták száma: a XV. század második felében 255—260,000 portáról szólnak forrásaink. Minthogy pedig a XV. század végén a jobbágytelek átlaga a féltelek volt, a végső portaszám a valóságban legalább kétszerannyi háztartást jelent. Háztartásonként a szokásos öt lelket számítva, a negyedmillió porta végeredményben több mint $2\frac{1}{2}$ millió léleknek felel meg, viszont a teljes jobbágy néphez már a középkor végén 700—800,000 főnyi zsellérséget kell számítanunk, minthogy az országban általánosságban 100 teljes jobbágyra 30 zsellér esett. A jobbágyok és zsellérek együttes száma a 70.000 főre számítható erdélyi százsággal s a körülbelül 55.000 főnyi székelységgel $3\frac{1}{2}$ millióra emelkedik, az ország lélekszáma tehát a nemességgel — a XIX. század első felében 20 nem nemesre esett egy nemes — és a városi polgársággal együtt megközelíti a négy milliót. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a majorsági cselédnép rétege már a középkor végén sem volt jelentéktelen, s hogy voltak más, valósággal a társadalom alatt élő rétegek is, amelyek láthatatlanok a késői kutató előtt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az ország népessége a négy milliónak inkább fölötte volt, mintsem alatta.

Az ország középkorvégi négy milliónyi lakossága az államfenntartó magyarságon kívül számottevő mértékben még tótokat, németeket, ruténeket, románokat és rácokat foglalt magában. A honfoglaló magyarok által e területen talált avar, bolgártörök és szláv szórványoknak — miként láttuk. — már a XII—XIII. században sem lehetett nyomát találni, a XV. század végén pedig a besenyőknek, az izmaelitáknak és a latinusoknak is csak emléküik volt már. Szétporladtak a csehek, lengyelek, horvátok, délszlávok és németek egyes elszórt településeinek vagy településrészeinek népei; a középkor végén pedig elvegyült a magyarságban már a jászkunság is. Arról, hogy e XII—XV. századi felszívódások a magyarság népi alkata szá-

mára mit jelentettek, később szólunk, itt csupán azt kell megállapítanunk, hogy amikor a középkorvégi magyarság ég az ország nem magyar népelemeinek arányát meg akarjuk határozni, velük külön számolni már nem lehet.

A magyarságnak és az ország többi népelemeinek középkorvégi arányára Mályusz Elemér végzett számításokat. A szűkebb anyaország megyéit három csoportba sorolta. Az első csoportba, teljesen magyar lakossággal, a déli és közbelső országrész 22 megyéjét osztotta be; a második csoportba azt a 26 megyét vette, amelyek az előbbieket területét övezik s csak részben magyar lakosságnak, minthogy a magyar népi vonal —rendszerint egybeesve a magas hegyvidék vonalával — keresztülvezet rajtuk; e 26 megye közül 20-nak lakosságában a magyarság részét az ugocsamegyei aránynak megfelelően 4/5-re, a többi 6 megyéjét 2/3-ra számította; a harmadik csoportba 9 északi és keleti határmegyét sorolt 20%-os magyar lakossággal; e csoportosítást egybevetette az említett portaösszeírások megyei számadataival s arra az eredményre jutott, hogy a XV. század végén a szűkebb anyaország népességének 86%-a magyar volt. Erdélyben ugyanekkor 255,000 magyarral szemben 100,000 román és 70,000 szász lakost számított, így Erdélyben a magyarság arányszáma 60%-ra tehető. Együtt: a XV. század végén a történeti országhatárok között élő népesség 80—82%-a magyar volt.

Abból a négymillió főnyi népességből tehát, amely a középkor végén Magyarországon élt, kb. 8.200,000 magyar volt, vagyis az ország nem magyar népeire kb. 800,000—1.000,000 lélek esett. Bár ez utóbbi szám népi megoszlását illetőleg csak feltevésekre vagyunk utalva, talán nem járunk messze a valóságtól, ha a XV. század második felében a körülbelül egymilliónyi lélekből a románokra 150—200.000-et, a ruténekre 80—120,000-et, a németekre 150—200.000-et, a század második felében tömegesen beköltöző rácokra 50—150,000-et, végül a tótságra 300—400,000-et számítunk. A zsidók száma — mint említettük — 10—12,000 körül mozoghatott. Azok a távolságok, amelyek

az egyes gépelemek fenti alsó és felső száma között mutatkoznak, csökkentik ugyan az arányosítás biztonságát, azonban annál inkább valószínűvé teszik, hogy a megismerhetetlen valóságos számok a számközökbe illeszkednek. Maga a terület, amelyet a középkor végén a románok és a rutének benépesítettek, mind a tót, mind a magyar települési terület viszonylatában a fenti számnál nagyobboknak látszik. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a rutének és románok területén a település ekkor még alig 1—2 századra tekintett vissza, viszont a magyar és a tót településrendnek már fölezredes múltja volt, éppen ezért az előbbieek falvai még nem voltak népesek. Ugocsa megyében például a XVI. század második felében együttvéve is csak 217 jobbágycsalád lakott a rutén-román települési vidék 20 falujában.

A Mátyás-kori három milliós magyarság nemcsak nyelv, műveltség és népi alkat tekintetében volt egységes — egységesebb, mint később bármikor — hanem földrajzi elhelyezkedésére nézve is. Az a terület, amelyet ez a kiterjeszkedett magyarság benépesített, a Kárpátok hegyláncai között jóformán egyetlen megtörtlen egész volt. Szélső vonalai a hegyekből nyíló folyóvölgyek mentén ugyan itt-ott ékalakban kihajoltak s néhány helyen a vonalakon kívül is élt egy-egy szigetnyi magyarság, a belső népterület egysége azonban teljes volt. A magyar népterület sima mezején a középkor végén csak néhány királyi város — Buda, Pest, Székesfehérvár — betelepült német és zsidó lakói s néhány vidék újkeletű szerb telepei alkotak csekély, alig pontnyi idegen színfoltot.

A magyar történettudomány csak a legújabb időben részesíti közelebbi figyelemben azt a kérdést, hogy a magyar államhatalom a középkor folyamán milyen magatartást tanúsított az ország nem magyar népei iránt, s hogy ezek az államhatalom magatartása vagy esetleg saját törekvéseik következményeként milyen viszonyba kerültek az államhatalommal. Két eltérő állásfoglalás alakult ki. Az egyik arra a megállapításra jut, hogy a nem magyar népek az egész középkor folyamán különleges elbánásban

részesültek: minden beköltöző népelem autonómiát kapott. Az autonómia ugyan különböző tartalmú volt, azonban abban megegyezett, hogy kiemelését jelentett a királyi, majd a nemesi vármegye alól, s így az idegen népelemet úrrá tette a maga területén. Az autonómia mértéke elsősorban az idegen népelem társadalmi és gazdasági fejlettségének fokától függött s maga az önkormányzat őt viszonylatban juthatott kifejezésre: külön igazságszolgáltatási szervezetben, a katonai teher sajátos formájában, az alsó igazgatás önállóságában, eltérő adórendszerben és az egyházi élet külön szerkezetében. Az autonómia — a szászok, a besenyők, a jászkunok, némely román és vlach csoport s a székelyek autonómiájáról van szó — tudatosan lemondva az asszimiláció eszközéről, valósággal árokkal különítette el a vele kiemelt népelemet s megkönnyítette külön életét. Így rajzolódik meg a többnyelvű ország és népesség összhangzó képe, melyen minden idegen népnek külön kiosztott helye van az államhatalom védelme alatt.

A másik álláspont szerint a magyar államhatalom és a nem magyar népelemek viszonyának iránya a középkor folyamán nem egyetlen és változatlan vonalú. A XI—XII. században ugyanis az országba beköltözött idegen népelemeket az ország különféle pontjain teljesen szét-szórva helyezték el s ebben a korban egyáltalában nem lehet autonómiáról beszélni. A cél ekkor: az idegen népelemek asszimilációja s ezt a tudatos célt az államhatalom akarata keresztül is viszi. A XIII. század a nemzetiségi politikában változást hozott, a szétszórás helyett a tömörítés lett a magyar főhatalom célja. A változást az ország belső társadalmi átalakulása vonta maga után, a nagybirtokrendszernek a királyi birtokok rovására végbemenő kialakulása: a magán földesúri hatalom terjeszkedésével szemben a királyi hatalom az idegen népelemeknek szorosabb összetűzésével és magához kapcsolásával védekezik, így születnek meg sorozatosan a városi kiváltságok, és így jelennek meg az ország egyes vidékén a területileg tömörített, közös királyi szervezetbe foglalt népelemek. E területileg tömörített nem magyar népelemek autonó-

miához csak a rendiség korában, a XV. században jutnak, nem a maguk kezdeményezésére, hanem a magyar hatalom jóvoltából.

A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van: azt, ami az ország nem magyar népeivel történt vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát «nemzetiségi politikának» tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e kiegyenlítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszanak.

A magyarság és az ország nem magyar népelemeinek viszonya tekintetében a magyarság természetesen nem csupán népközösséget jelent, ő az állam fenntartója és az állami akarat birtokosa, A. magyar államhatalom és az ország nem magyar népelemei kapcsolatának jelenségeit mégsem lehet korunk nemzetiségi politikájának fogalmaiba öltöztetni. A közösségek tudatának tartalma nem mindig egyforma a történelem folyamán s az a szemlélet, amely a nemzeti eszmét annyira döntő tényezővé avatta, csak a keresztény egyetemesség felbomlása nyomán lett uralkodóvá. A francia forradalom nagy vívmányaként 1795-ben mondta csak ki a «Déclaration des droits», hogy «a népek valamennyien függetlenek és szuverének, ez a szuverenitás elidegeníthetetlen, bármennyi legyen is az Őket alkotó egyesek száma és az általuk elfoglalt terület kiterjedése». A francia nyilatkozatban eszményi magasságban jelenik meg a nemzeti eszme, mely — mint látni fogjuk — az államnemzet és az államok keretei között élő nemzetiségek nacionalista mozgalmában öltött testet. Mivel így a nemzetiségi politika nem tekint nagy múltra vissza, fogalmaival az állam és az idegen népelemek viszonyát a távolabbi múltban nem lehet mérni. Azt a kérdést, hogy mit jelentett egy-egy korban az államhatalmat megszervező és fenntartó nép számára az országba költöző és

ottlakó idegen jövevény vagy vendégnép s mit jelentett ennek számára az állam, a mai nemzetiségpolitikai fogalmak lefejtésével, a maga korában, ennek eszmei vetületén kell szemlélni.

A magyar államhatalom és az országba költöző idegen népelemek viszonyának jelenségeit rendszerezve, elsőben az a kérdés lép elénk, hogy milyen módon történt az idegen népelemek megtelepedése az országban: önként jelentkeztek-e az ország lakóiul, vagy hívásra jöttek, vagy észrevétlenül szivárogtak be lassan és fokozatosan.

A múlt nagy távolságában némely magyarországi népelem megjelenésének körülményeit sűrű köd takarja. Másokét viszont krónikák, oklevelek és törvények ma is megvilágítják s arra mutatnak, hogy Magyarország középkori jövevőnynépei között egyformán voltak bebocsátást kérők, hívásra érkezők és szivárgók. Tudjuk, hogy a kunok fejedelme előbb ünnepélyes követséget küldött a magyar királyhoz maga és népe befogadása végett és csak azután jött az országba, miután a király megüzente, hogy «öt és embereit kész befogadni». A kunok tehát fejedelmi vezérelt alatt önként jelentkeztek a királynál az ország lakóiul s hasonló módon telepedhettek meg a jelentékenyebb besenyő csoportok is. Viszont az erdélyi szászokról II. Endre király 1224. évi diplomájában azt olvashatjuk, hogy e szászok néhai Géza király «hívás»-ára — ad vocationem — jöttek be az országba s IV. Béla is idegenek «hívás»-áról szól 1268-ban egyik oklevelében: az ország népesítése céljából a világ minden részéből földműveseket és katonákat hívott az országba. Több mint két évszázad múlva, az 1495. év XL. t. cikk is, a szerbek, rutének és románok tizedmentességéről szólva, schizmatikusokat említ, akik «a királyi felség és a vajdák, bánok s más országtartó tisztek hívására és biztosítéka mellett lagnak helyeiken». A «hívás», a «vocatio» mögött azonban minden bizonnyal elhibázott lenne azoknak a telepítő mozgalmaknak korai másait keresni, amelyek a XVIII. században a vándorútra indítottakat még otthonukban felkeresték s szervezett keretek között ide vezették. A kor

viszonyait tekintetbe véve csak arra gondolhatunk, hogy nemcsak a régi otthon elhagyásának, hanem az új otthon megszerzésének a gondolata is a nyugati föld ínségei által megindított német és latin vándorokban s a menekülő rácokban, ruténeken és románokban született meg. A szivárgás, a lassú fokozatos beszüremlés a városlakó németek, latinok, a zsidók s izmaeliták útja volt, de a rácok, rutének és románok zöme is nyilván így lett az ország lakójává, már a középkorban is; az utóbbiak falvakba gyűjtését és telkekre ültetését ez esetben is gyakran kenézek és soltészek végezték földesúri megbízással kezükben. A menedéket kereső szomszédbeli vajdák és főemberek, így a később Moldvába elköltöző Bogdán vajda, Szász oláh vajda fiai Balk és Drág, Lazarevics István, Brankovich György, Koriatovics Tódor magyarországi birtokszerzései is szélesíthették a szivárgás útjait.

A XI—XIII. században, amikor még az ország belsejében is nagy területek voltak a király birtokában, a keleti határvidéken pedig a gyepük előrehelyezésekor egész megyenagyságú lakatlan területek estek a király kezére, a jövevénynépek elsősorban királyi földeken telepedtek meg. Azok a népelemek ugyanis, amelyek tömegben és általában társadalmi szerkezetük megtartásával, a királyi hatalomtól származó hívás vagy engedély alapján ennek vendégeiként telepedtek meg az országban, szükségképpen a király népei lettek s többé-kevésbé tömegben is telepítették le. A lakatlan vagy csekély népességű királyi birtok bősége elsősorban ezeken kínált a jövevényeknek szállást, a királyi hívás vagy engedély alapján tömegben történt betelepedés pedig természetesen a király népei között való elhelyezkedést vont maga után. Azonban e mellett kezdettől fogva voltak magánbirtokokon élő vendégek is. Már Szent István törvényei kijelentették, hogy a hospes ne hagyja el a gazdáját és ne keressen másnál szállást, ha valaki jóakarattal fogadta magához és tiszteséges megélhetését biztosítja. Az idők folyamán a király vendégei közül is egyre többen kerültek magánföldesúr hatalma alá, a XIV—XV. században a magán-nagybirtok-

rendszer kialakulása és a királyi földek elfogyása vagy benépesülése után pedig a jövevények — ebben a korban főleg rutének, románok, rácok — leginkább már egyenesen a nagy magánuradalmak keretei között helyezkedtek el. A királyi hatalom azonban ezek beköltözését is gyakran segítette elő azokkal az adókedvezményekkel, amelyeket a földesuraknak új községek alapításához vagy meglévők lakosságának gyarapításához a birtokos érdemeinek jutalmazásaként osztott. Az Ákos család részére Hunyad megyében románok telepítésére 1292-ben adott királyi oklevélnek is, amelyből azt a következtetést szokták levonni, hogy a románok telepítése ekkor királyi jog volt, nem a telepítés engedélyezésében mutatkozik a jelentősége, hanem abban, hogy a király a telepítendő románok minden adóját a földesúr rendelkezésére bocsátotta. A királyi adókedvezményekhez a XV. században a rendek a görögkeleti egyház hívei számára tizedmentességet fűztek.

Az a körülmény, hogy a jövevénynépek olykor egyenesen hívásra, de más esetekben is gyakran az államhatalom ösztönző kedvezményei mellett telepedtek meg az országban, magában is kifejezi, hogy a magyar állam a középkorban nem állt idegenül vagy éppen ellenszenvvel más népelemek beköltözésével szemben, hanem esetenként szívesen nyújtott hozzá segédkezet is. A támogatásról, amelyet a magyar államhatalom hívása és marasztalása adott a jövevényeknek, nemcsak az egyes csoportok fogadtatásának tanúságai beszélnek, hanem a magatartást ilyen irányban elvi szinten meghatározó nyilatkozatok is. Közismertek Szent István király szavai, melyekben uralkodásra készülő fiát arra intette, hogy a vendégeket és jövevényeket «jóakarattal táplálja és tisztességesen tartsa, hadd éljenek nála örömelebb, hogysen máshol lakozzanak». A királyi intelligenciával párhuzamba állíthatjuk az 1481. évi IV. törvénycikk szövegét, melyben a görögkeleti egyházhoz tartozó schismatikus rácok azért mentesülnek — nem örökre ugyan, hanem csak egy időre — a tized alól, hogy az ilyen idegen nemzetbeliek és idemenekültek «az országban a szent korona uralma

alatt megerősödjenek, s hogy az ilyen menekültek példájára mások is, kik a török uralma alatt élnek, annál készebbek legyenek bejönni az országba, amennyiben látják, hogy azoknak, akik már bejöttek, ekkora kivételes jogokat adományoztunk».

Szent István intelme és Mátyásnak a rendekkel alkotott törvénye a középkor századain keresztül csaknem félezredet köt össze s az idegen jövevények beköltözéséről változatlanul egységes felfogást fejez ki: az idegenekkel úgy kell bánni, hogy az országban megmaradjanak s példájukat a beköltözésben mások is kövessék. A közhatalom magatartásának indítéka és biztosítéka természetesen az érdek volt. Szent István meg is magyarázta szavait: a vendégekben és jövevényekben nagy az «utilitas», mert «a különböző tartományokból jöve, különböző nyelveket, szokásokat, tudást és fegyvereket hoznak, melyek ékesítik a királyi udvart, nagyságosabbá teszik azt s megrettentik a külföldiek magabizását». Szent István korában a még kevésszámú «vendég» főként királyi katona, iparos és kereskedő volt s a király indokainak megértéséhez tekintetbe kell venni, hogy az ország alatta hatalmas válságon esett át, felülről eredő kezdeményezésre életformát cserélt, a kereszt felvételével új hitre tért s nyugati monarchia lett, miközben a gyűlölet lobogó lángja a királyi székig felcsapott s a királyi művet külső veszedelmek is fenyegették. Mátyás törvénye ugyan hallgat az indokokról, ha azonban nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a középkor vége felé elemi csapások, háborús dúlások s főleg a közel 1000 váróé és mezőváros társadalmi hatása következtében a falvakban a jobbágytelkek általában felerészben üresen, gazda nélkül álltak, érthető, hogy a birtok urai — a király és a rendek — a jobbágy telekre ültetett jövevények bánásmódjával példát kívántak nyújtani másoknak, akik a török uralma alól menekülni vágytak.

Azok az anyagi kedvezmények, amelyeket a magyar állam az idegeneknek megnyerésük és további idegenek vonzása céljából nyújtott, nemcsak arra a magatartásra

jellemzők, amelyet az állam az idegenek beköltözése iránt tanúsított, hanem általában már az országban lakó nem magyar népelemek kezelésének módjaira is. Az ilyen ideiglenes tartamú kedvezmények azonban nem a leglényegesebb vonásai annak a magatartásnak, amelyet az állam az ország nem magyar népelemei iránt tanúsított. Ezt a magatartást általában az autonómia tényén és mértékén szokás mérni. Ha a középkori Magyarországon megtelepedett nem magyar népelemek önkormányzatáról van szó, elsősorban rendszerint az erdélyi szászok kiváltságairól /történi említés, de rámutatnak a szepesi szászok, a jászíi-kunok, a besenyők, a székelyek s némely román és rutén kerületek kiváltságaira és szabadalmaira is. Az erdélyi szászok kiváltságainak II. Endre 1224. évi diplomája az alapja, a szepesi szászok kiváltságai Y. István 1271. évi, a jászkunokéi pedig IV. László 1279. évi oklevelén alapulónak. A kivételes besenyő jognak főként a györmegyei > árpási besenyők részére a nádor által 1222-ben kiadott í oklevélben maradt meg az emléke s bár a többi besenyőtelep jogi állásáról nincs hasonló adat, feltehető, hogy az többé-kevésbé megfelelt az árpási besenyőkének. Aromások lakta területen a Eogarasföld, Hunyad megyében a dévai, jófői, haczaki, hunyadi, Szörény megyében a sebesi, majd karán-sebesi, lugosi, miháldi, almási, krassófői, borzafői, ilyedi, komjáti kerületek, a mármarosai vajdaság, Bihar megyében a belényesi vajdaság, rutén területen a Krajna néven ismert kilenc beregi falu jutott szabadalomhoz a XIV—XV. században. Az önkormányzat elemei ismerhetők fel a rutének és románok között más helyeken Ms található kisebb vajdaságokban s a kenézek és soltészek szerepében, valamint a magashegyi pásztorkodást folytató vlachok sajátos szolgáltatás-rendszerében is. A nem magyar népelemek által élvezett kiváltságok közé sorolhatjuk végül a városító községi kiváltságokat is, mivel e kiváltságok birtokosai igen nagy mértékben idegenek, elsősorban németek és latinusok voltak. A székely kiváltságokat azonban, mivel a székelység és magyarság egy néptestet alkot, nem sorolhatjuk a nemzetiségi autonómiák

közó, úgyszintén a többi kisebb-nagyobb magyar önkormányzati területek vagy közösségek kiváltságait sem.

A kiváltságok és önkormányzatok, melyeknek a középkorban az ország nem magyar népelemei birtokában voltak, a tartalomra nézve lényegbevágó különbségeket mutatnak, egy-egy kiváltság az idők folyamán változott, és ha az autonómia feltételének valamely terület vagy közösség öngazgatását tekintjük, autonómiáknak legtöbbször nem vagy alig tekinthetők. Az autonómia ugyanis feltételezi azt, hogy az országon belül valamely terület lakói vagy valamely közösség tagjai maguk igazgathassák magukat s a tisztviselőiket is maguk állíthassák e célra. Ha az ország nem magyar népelemeinek kiváltságait a modern autonómia e feltételei szerint vizsgáljuk, még a szászok viszonylag legteljesebb autonómiája is hiányosnak hat, mivel a szebenvidéki szászságnak szóló 1224. évi Diploma Andreámmá egy összegben állapította ugyan meg a szászok adóját, külön szabta meg katonai szolgáltatásukat, biztosította a papválasztási jogot s lehetővé tette a kerületeknek, hogy bírót válasszanak, azonban a választott bíró csak a király szebeni ispánjának kiküldött tisztjével együtt hozhatott ítéletet. Minthogy ebben a korban elsősorban a bírászkodás volt az öngazgatás gyakorlata s a bírói jog annak biztosítója, a király ispánjának szerepe a szász autonómiában nem volt jelentéktelen. Róbert Károly az egyes szász székek élére is királyi tisztviselőket állított, az ú. n. királybírákat s a szász székek a királybíró választásának jogához csak a XV. század második felében jutottak hozzá. A szász székek csak ekkor egyesültek közös szervezetben a szebeni királybíró fősege alatt. Az 1271. évi privilégium értelmében a szepesi szászok által választott bíró is csak a király szepesi ispánjával bírászkodhatott együtt. A jászkunok főbírája az 1279. évi privilégium értelmében a nádor volt, s a jászkun szálláskapitányok, akik a jászkun szervezetben csak az állandó megtelepedés után, a XIV. század második felében jelentek meg bírói szerepkörrel, a királynak köszönhették állásukat. Az árpási besenyők említett 1222. évi oklevele szerint a besenyők

főbírája is a nádor volt s a nádor a maga ispánjaival szolgáltatott igazságot, miközben az ispán mellett egy-egy előkelő besenyő «megmutatta neki jogait». A kiváltságos román és rutén kerületek vezetésébe pedig már a földesúri várnagyok és tisztek is döntő módon befolytak. Az ország nem magyar népelemeinek kiváltságai tehát az autonómia személyi feltételei tekintetében többé-kevésbé csonkák voltak, az államhatalomnak e népelemek iránt tanúsított magatartására azonban ez a körülmény önmagában még nem jellemző: valamely népelem külön szervezetben élhet s népi élete akadálytalanul folyhatik minden autonómia nélkül is. Ha az állam magatartásának jelenségeit e tekintetben rendszerezni óhajtjuk, elsőben a nem magyar népelemek kiváltságaiban a célzatot, az indító okot és a tudat szerepét kell keresni.

Ha az említett kiváltságokat ebből a szempontból vizsgáljuk meg, arra a megállapításra jutunk, hogy a kiváltságok szövegét megörökítő oklevelekben nincs szó nemzetiségi célzatról. A kiváltságok tartalmában és mértékében eltérő diplomák ebben a tekintetben megegyeznek egymással. Azok, akik a kiváltságot kérik, nem fejeznek ki külön politikai tudatot, nem érvelnek azzal, hogy a kiváltsággal nemzetiségi életet akarnak élni és kifejlesztetni, nem fejeznek ki aggodalmat, hogy a nélkül veszélyeztetve látják külön létüket, nem utalnak arra, hogy az államot fenntartó magyarsággal szemben külön politikai életre hivatott népnek tartják magukat s ezért akarják tőle magukat a kiváltságok falaival elszigetelni. Az államhatalom, amely a kiváltságot adja, vagy a földesúr adománya alapján megerősíti, szintén nem tulajdonít kiváltságainak ilyen célt és jelentőséget, a kiváltságlevelek nem szólnak arról, hogy a kiváltságokkal a kiváltság osztója nemzetiségi érvényesülést óhajtana szolgálni. A kiváltságokat megerősítő okleveleket gyakran vezeti be olyan sérelmek felsorolása, amelyek a kiváltságok birtokában levőket érték, azonban e sérelmek között nemzetiségi jellegűek egyáltalában nem szerepelnek. Ha tekintetbe vesszük, hogy — miként láttuk — a nemzetiség politikai

tudatáról és törekvéseiről a XVIII. század előtt nem lehet beszélni, természetes és korszerű jelenségnek kell tartanunk azt, hogy a nem magyar népelemek kiváltságaiból a nemzetiség politikai célzata hiányzik. Viszont ez esetben a kiváltság sem az államhatalom, sem a kiváltságoltak viszonylatában nem szemlélhető a «nemzetiségi politika» síkján.

A szóbanforgó kiváltságokban ugyanis társadalmi tényeket találunk: a kiváltságok birtokába lépők társadalmi helyét jelölik meg abban a sokrétű társadalmi szerkezetben, amely a középkori ország sajátja volt. Ennek megfelelően elsősorban társadalmi jogokat és a közhatalommal szemben kötelezettségeket állapítanak meg, s a sérelmeket is, amelyeket a kiváltságok birtokában levők panaszolnak, leginkább a reájuk hárított terhek és társadalmi hátrányok miatt támasztják. A kor gondolati síkján szemlélve: a kiváltságért törekvők közössége az ország társadalmi szerkezetében valamely magasabb fokot képviselő társadalmi egységet óhajt alkotni s az ország társadalmi testében életviszonyaihoz és felfogásához illeszkedő társadalmi kerettel kíván elhelyezkedni.

A társadalmi tartalom a legvilágosabban a városi önkormányzatban szemlélhető. Városaink legtöbbszörében — jóllehet a középkor folyamán egyre több városban ver gyökeret a magyarság — német polgárság lakik, nyilvánvaló azonban, hogy városi kiváltságokat nem azért adnak, hogy a polgárok közösségei nemzetiségi célt szolgáló önkormányzathoz jussanak. A városi önkormányzat merőben társadalmi fejlődés terméke; a város nem nemzeti-ségi, hanem társadalmi szervezet s a kiváltságokban csupán a polgárok részesednek, kiknek a közös eredet következtében esetleg egynépű társadalmi rétege alatt a város kebelében az önkormányzati jogban való minden részesedés nélkül élnek hasonló vagy más népiságú személyek. A polgárság rendi kiváltságával szemben nemesi kiváltságok állanak s azok az Önkormányzatok és kiváltságok, amelyeket az ország nem magyar népelemei elnyertek, a polgári és nemesi önkormányzatot s a polgár és nemes

jogait tükrözik. E közösségek önkormányzatainak fejlődése párhuzamos volt a nemesi vármegyék önkormányzatának fejlődésével s a kiváltságokban biztosított előjogok is többé-kevésbé a magyar társadalmi szervezet előjogainak jellegét öltötték fel. A nemesi vármegyében a nem nemesek csekély kezdeti szerepe a XIY. században megszűnt, ezután a megyei önkormányzat már teljesen a nemesség birtokában volt s a nem magyar népelemek kiváltságai is elsősorban e népelemek előkelőbb tagjainak társadalmi kiváltságai voltak, miközben e felső réteg és az alsó zöm között a földesúr és a jobbágy viszonyának szálai kezdtek szövődni.

E társadalmi rétegződés fejleménye a szász földön is jelentkezett: III. Endre 1291. évi oklevele megkülönböztetést tett a szász földön a nemes módra élő, vagyis birtokos szász és ennek «népe» között s a szász birtokos és a magyar nemes jogát több tekintetben egységesen állapította meg. A szász fejlődésben az örökös «geréb»-i tisztesség is a földesúr-jobbágyi elkülönülés felé vitt; a gerébek helyzete a közrendű szászokkal szemben földesúri jogokra emlékeztetett: az alsóbb bíraskodás mellett őket illette a bírságok egy része, az évente kiosztásra kerülő földekből nagyobb részt kaptak s a falvakban a kisebb királyi haszonvételek övék voltak. A szász életforma azonban a városi önkormányzat irányában fejlődött tovább s polgári jellegű, tehát egyenlő jogú közösséget hozott létre, így a szász nép egészében Erdély egyik «nemzet»-e lett. Ezzel szemben a jászkun, román, rutén és vlach kiváltságok által elkülönített közösségekben a nemes, a kenéz és a vajda egyre inkább földesúri-jellegű jogokat vagy éppen teljes földesuraságot szerzett a közösség alsóbb rétege felett, úgyhogy ezek az önkormányzati kiváltságok hovatovább úgy jelennek meg, mint a kiváltságos társadalmi réteg tagjai, vagyis a nemesek, kenézek és vajdák részére szóló jogi biztosítékok saját magánjogi felsőbbbségeikkel vagy más földesúri hatalommal szemben a maguk úri jogai érdekében. Ezek a kiváltságok — elsőként a falusi bírósághoz hasonló kisebb vajdai, kenézi és soltsézi tisztsó-

gek — a kiegyenlítésre törekvő erők hatása alatt rendre el is enyésztek s a földesúri jogok birtokába jutó előkelőbb elemek a nemesség soraiba emelkedtek, mások — a zöm — a jobbágyságba szálltak le.

Az idegen népelemek önkormányzatait és kiváltságait átható társadalmi erőknek szerepük volt az itt-ott megnyilatkozó elzárkózási törekvésekben is, ámbar azok a nemzetiség politikai tartalma nélkül már a középkorban is elsősorban a külön népi egyéniség bontakozó tudatáról beszélnek, melynek mélyén a jövőndő nemzetiségi gondolata szunnyadt. Ilyen elzárkózási törekvésekkel elsősorban az erdélyi szászok körében és a városokban találkozunk: az 1224. évi Diploma Andreanumban a király biztosította a szászokat, hogy jobbágyságai — ekkor még: főemberei — közül senkinek sem ad a szászok földjén falut vagy birtokot; 1291-ben megengedte a király, hogy az erdélyi szászoknál a hitbört vagy a leány-negyedet a rokonok visszaválthassák, nehogy a jószág «extraneus» kezére kerüljön; az erdélyi szász városok a szerzetesrendeket csak azzal a feltétellel fogadták be körükbe, ha kolostoraikban csupán német papok lesznek; Korponán az 1244. évi kiváltságlevelél szerint a magyarok tanúsága nem fogadható el; V. László 1457. évi oklevelében a Szörényi román kerületeket biztosította, hogy e kerületekben «idegeneknek csak érdemes szolgálat fejében adományoz falut, hogy a kerület «oláh nemesei és kenézei a királynak és az országnak tartozó szolgálatot annál jobban végezhessek». Az elzárkózás a magyaroknak a polgárság közösségébe való befogadásával szemben a XVI—XVII. században más német lakosságú városokban is és egyre határozottabb alakban nyilatkozott meg, egyúttal azonban felfedve azt is, hogy a törekvést társadalmi elem is átszövi: védekezés a magyar nemes jogával szemben, mely megbontja a polgári kiváltságok rendszerét. A társadalmi elem a Szörényi román kerületek 1457. évi kiváltságlevelében is kifejezésre jut: a király ígérete csak a birtokosok körét zárta le — ezt sem teljesen — az «idegen»-ek előtt, ezzel a maga — elsősorban katonai — érdekeit biztosítva. Hasonló jellegű

a szászoknál az idegen birtokadomány kirekesztése s a hitbór- és leánynegyed megváltásának joga; s a szász szemlélet társadalmi elemeire mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy a szász földön a kiváltságok birtokában levő szász réteg alatt az idők folyamán egész rétege rakódott le a kiváltságnélküli s éppen ezért sokáig észrevétlenül maradt nem szász, elsősorban román lakosságnak. Ez a körülmény társadalmi hangsúlyt is éreztet az 1224. évi oklevél ama bevezető sorában, amelyben a király az erdélyi szebenvideki szászoknak — a barcaságiak és beszterceiek nélkül — «egy nép»-pé formálásáról szól.

Az államnak az önkormányzatokban és kiváltságokban megnyilatkozó magatartása a kor szemléletében tehát azt jelenti, hogy az állam az önkormányzatban és kiváltságos jogokban részesített nem magyar népelemeket e kiváltságok útján illeszti be az ország társadalmi szerkezetébe; a beillesztés az ország társadalmi alkatának megfelelő fejlődést indít meg e népelemek életében; az államhatalom e társadalmi szervezéssel teszi hasznossá a népelemeket, elsősorban katonai és gazdasági érdekekből; az állam számára az ország lakójává lett idegen többé nem idegen, hanem a társadalom eleme. Magát a népiséget az állam kifejezetten nem figyeli, nem befolyásolja, életfolyamát célzatosan nem akadályozza és nem is táplálja: nem mester-séges, hanem természetes erők szabják meg pályáját.

Ha azonban a népiség sorsa a természetes erők pályáján haladt, akkor annak a magatartásnak, amelyet a középkori magyar államhatalom a nem magyar népelemek iránt tanúsított, egymagában az önkormányzat és a kiváltság nem lehet fokmérője. Nem lehet az a nem magyar népelemek sorsának sem. Hogy ez mennyire így van, mi sem bizonyítja jobban, minthogy voltak Magyarországon a középkorban olyan népelemek, amelyek különállást biztosító önkormányzat vagy kiváltságok mellett is felszívódtak és elmúltak, voltak viszont más népelemek, amelyek önkormányzat és kiváltságok nélkül is megmaradtak, sőt népiségükben egyre gazdagabban virultak. Az előbbiekre nézve a besenyőkre, jászkunokra s néhány kisebb latin és

német csoportra — Szatmárnémeti német lakóira, az ugozsai hospesekre és másokra — kell utalnunk. Az utóbbiak tekintetében elsősorban a tótságot kell említenünk, amely a honfoglalás kori morva-szláv kezdetekből a középkor századaiban az ország határai között fejlett ki és terjeszkedett szét új területre is, érintetlenül adva át számottevő népi tömegét a további korokra, jóllehet semmiféle önkormányzattal vagy kiváltsággal nem rendelkezett s a magyarsággal teljesen közös politikai és társadalmi szervezetben élt. Rámutathatunk azonban a rutén és román népre is, amelynek csak kis hányada tartozott az említett kiváltságolt kerülethez, de népiségüket a kiváltságolt kerület lakói és a kiváltságnélküliek egyformán megőrizték. A középkor végén Magyarországon a nem magyar népeiéinek közül — a besenyőket és jászkunokat már magyaroknak számítva — az erdélyi és szepesi szászok, néhány román, rutén és vlach kerület s a városokban lakó németek különféle tartalmú önkormányzatoknak és kiváltságoknak a birtokában, viszont önkormányzat és kiváltság nélkül éltek a magyarsággal a tótok, a rácok és legnagyobb részben a rutének és a románok. Az előbbiekre a középkor végén a 800,000—1.000,000 főnyi nem magyar népességből 150—200,000 eshetett, négyszer-ötször nagyobb volt tehát a kiváltságok nélkül élő, de népiségüket mégis megtartó nem magyar elemek száma.

Ha e népelemek sorsát és kiterjedését viszonyba állítjuk, arra a megállapításra jutunk, hogy amikor a népi élet mesterséges beavatkozás nélkül a természetes pályán haladt, a népiség megmaradásának vagy elenyészésének legfontosabb tényezője a tömeg volt. A nagyobb tömeg politikai kiváltságok nélkül is önmagában hordozta népisége biztosítékait, a kis szórványok kiváltságokkal is elmerültek az őket körülölelő idegen tengerben. A tömeg kiterjedése mellett a népiség sorsára hatást gyakorolt a műveltségi fok, a társadalmi állapot és a foglalkozás is: a maradandóságra hajlamos parasztéletben a népiség öntudatlan életének is mélyebbek a gyökerei. A tömegben rejlő természetes erőt nagy mértékben fokozta a térbeli

elhelyezkedés zártsága, gyengítette vagy éppen megszüntette a széteső tagoltság. Az országban különböző időpontban csoportosan érkező és különféle pontokon letelepített besenyők tömegük mellett is csak szórványok voltak, tehát kiváltságaikkal is elomoltak a magyarság tömegében. A kiváltságos jászkunok gyors elmagyarosodását is, a mellett, hogy tömegük a magyarságéhoz képest különösen jelentékeny nem lehetett, az a körülmény magyarázza meg, hogy a magyar népterület kellős közepében földrajzilag csak igen tagoltan tudtak megtelepedni. Az 1270. évi kun privilégium szerint ugyanis a király csak a királyi adomány tárgyává tehető, valamint a tatárjárás óta néptelenül és haszon nélkül álló nemesi földeket adta a jászkunoknak, az utóbbiakat kárpótlási kötelezettséggel, ellenben kimondta, hogy a nemesek és várjobbágyok néptelen de hasznos földeiket, valamint az olyan földeket, amelyeken lakóházaik, népeik vagy falvaik vannak, «a kunok között szabadon és békén bírassák». Azonban így a Marosvidék és a Mátra között szertenyiladozó jászkun települési terület keletkezett s ezt is átszótték egyéb települések hálózszemei.

A népi élet természetes fejlődésében a tömeg kiterjedése és földrajzi elhelyezkedése mellett annak is komoly szerepe volt, hogy az életformát, a szokásokat és a hagyományokat akadálytalanul lehetett-e tovább örökíteni. Ez a lehetőség nem függött az említett társadalmi önkormányzatoktól és kiváltságoktól. Az erdélyi szászok már az 1224. évi diploma előtt is saját jogaikkal éltek s a maguk életének formáit, szokásait és hagyományait mások is zavartalanul használhatták. E hagyományok és szokások életére elsősorban a természeti feltételek voltak befolyással. Miként például a hegyek pásztornépei között meghonosodott a vlach jog, akként polgárságot nyertek más életformák, más szokások is, amelyek a táj és nép közös életében születtek. Az urbáriumok tanúsága szerint az országnak jóformán minden uradalmában, sőt minden községében mások voltak a népek szolgáltatásai, mivel mások voltak gazdasági és társadalmi életüknek formái, ezek mögött

pedig szokásaik és hagyományaik is. A leghatalmasabb erejű hagyomány, a nyelv is mintegy természeti állapotban szabadon virulhatott: szinte jelképes jelentőségű eseményt láthatunk abban, hogy a német lakosságú városok követői Mátyás királynak német nyelven esküdtek hűséget.

A tömeg kiterjedésének, elhelyezkedése zártságának és a hagyományoknak a jelentőségét megállapítva a népi erők kifejtése és maradandósága terén, egyúttal megvilágosodik, hogy a nem magyar népelemek által élvezett önkormányzatok és kiváltságok a társadalmi tartalom mellett minden nemzetiségi célzat nélkül is szerepet játszottak a népiség öntudatlan életében. Egyes kiváltságlevelek — miként láttuk — idegen birtokadomány kirekesztésével vagy korlátozásával, a családi kapcsolat útján idegenre szálló birtok rokoni visszaváltásának jogával s a városi polgárjog megszerzésének megnehezített feltételeivel külön is elősegítették a kiváltságolt közösség elszigetelődését, az önkormányzat és a kiváltság azonban minden külön rendelkezés nélkül is különállást jelentett: a kiváltság elkülönítő és összetartó erő volt, ez pedig elmélyítette a földrajzi elhelyezkedés zártságát és termékenyebbé tette a hagyományok és a sajátos népi szokások talaját. A karakói, igeni és ramsi szász vendégek 1206. évi kiváltságlevele kifejezetten hivatkozott is a vendégek «nemzetiségének ritus»-ára.

Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államhatalomnak a nem magyar népelemek iránt tanúsított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom tényezőinek az érdeke áll; a nem magyar elemek népiségének sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség maradandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi célzattal nem erősíti, a népiséget tápláló elszigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét

társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza; a nem magyar, ha meghódolt vagy az ország békés lakója lett, az állam számára nem idegen többé, hanem társadalmi elem: úr vagy szolga, katona vagy kézműves; ennek megfelelően ugyanazon a társadalmi fokon minden nép fiai számára hasonló a lehetőség saját népisége élésére. Ezt a magatartást természetesen nem rejtelmes erők sugallják, hanem gyakorlati érdekek alakítják ki s mögötte az erős államhatalom áll. Ellentétes magatartás ugyan a fejlődés megfelelő fokán e korban nem igen lehetséges, de ugyanaz a magatartás is más egyéni jelleggel nyilatkozhatik meg a különböző államok életében.

A középkori magyar állam életében az idegenekkel kapcsolatban a gyakorlati érdek és a természetes fejlődési lehetőség körét átlépő gátlástalan jó viszonyt és megbecsülést állapíthatunk meg. Anonymus arról ad hírt hogy a szomszéd népek, meghallva a magyarok jeles cselekedeteit, «Árpád vezérhez özönlöttek, igaz hűséggel hódolva szolgáltak neki, de volt is részük jó gondviselésben, így aztán igen sok vendég háznéppé vált». «Árpád vezér — írja a névtelen jegyző más helyen — a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott, ennek hallatára még több vendég tódult hozzá és ujjongva vele mulatott». A magyar életforma a meghódoltnak és beköltözöttnek rendszerint emelkedést jelentett s ez a vonás változatlanul öröklődött tovább a magyar állam arculatán. A XV. századi belga krónika szerint 1447-ben Liège-be Magyarországról vallonok érkeztek haza látogatóba s elmondták, hogy egykor Magyarországra költözött elődeiket a magyar király igen jól fogadta, földet adott nekik s lelkükre kötötte, hogy anyanyelvüket ne feledjék el. Ha századok múlva nem is lehet igazolni e vallomást, a maga korára, a XV. századra mindenesetre jellemzőnek kell tartanunk. A magyar főhatalom kifejezőiben hagyomány él, s ha a lelki hagyományok ködbe vesző útjait követhetnők, e magyar hagyomány útja talán a keleti nagy füves mezőkre vezetne vissza: a nomád népek a maguk népének körét könnyen szélesítették ki

más meghódított vagy egyébként uralmuk alá helyezkedett népekkel s birodalmaik jó iskolái voltak a népek megszervezésének.

A magyar állam magatartásában csupán a zsidókkal és az izmaelitáknak nevezett különböző eredetű mohamedánokkal szemben mutatkozik törés. Akadályt ugyan ezek beköltözése elé sem emelt, de az ország lakóivá lett zsidókkal és izmaelitákkal szemben erőszakosan lépett fel. Már Szent László törvényei kimondták, hogy a zsidótól vegyék el a keresztény asszonyt és a keresztény szolgát, az asszonynak adják vissza szabadságát, a szolgát pedig ellenérték nélkül adják a püspöknek. A XII—XV. század folyamán többször megújultak a keresztényt és zsidót elválasztó jogszabályok: a zsidó keresztény szolgálval nem kereskedhetett, pénzváltói, só-kamarási, vámszedői vagy más köztisztviséget nem viselhetett, még mint kereszténynek társa sem, megkülönböztető ruházatot kellett hordania a zsidójellel, keresztény vele egy fedél alatt nem lakhatott és vele baráti viszonyt nem tarthatott fenn. Európa más részeiben, főleg német területen többször ismétlődtek meg tömeges és véres zsidóüldözések, s bár ilyenek Magyarországon a középkor folyamán nem ütötték fel fejüket, Nagy Lajos 1360-ban az összes zsidókat az ország elhagyására kényszerítette, minthogy térítési törekvéseinek ellenszegültek. Néhány év múlva a zsidók visszaköltöztek, törvényesen elszigetelt helyzetük azonban ezután sem változott.

A zsidókat köztisztviségtől és keresztény házasságtól eltiltó, valamint megkülönböztető jel viselésére kényszerítő rendelkezések a XIII. században a zsidókkal együtt említik az izmaelitákat, míg azonban a zsidókkal szemben az előző századokban is hasonló állásfoglalás jutott kifejezésre, Szent László és Kálmán törvényei az izmaelitákat éppen vegyes házasságra és elegyedésre kényszerítették. Szent László törvénye kimondta, hogy ha a megkeresztelkedett izmaelita visszatér a mohamedán szokásokra, el kell költöztetni lakóhelyéről. Kálmán pedig előírta, hogy az izmaeliták falvaiban templomot kell építeni, utána a

lakosság felének el kell a faluból költöznie, s hogy az izmaeliták leányaikat nem adhatják izmaelitához feleségül.

A törés, mely a rendelkezések következtében a magyar államhatalomnak az ország nem magyar népelemei iránt tanúsított magatartásában a zsidók és izmaeliták tekintetében mutatkozik, csupán látszólagos: e rendelkezések alapja ugyanis nem nemzetiségi, hanem vallási szemlélet. A törvények a zsidókat és az izmaelitákat a keresztyénektől szigetelik el, illetőleg Szent László és Kálmán törvényei szétszórással és a vegyes házassággal az izmaelitákat nem a magyarságnak, hanem — miként láttuk — a keresztyén egyetemességnek akarják megnyerni. Ez a keresztyén szemlélet a görög keleti egyház szakadároknak tekintett híveivel szemben is megnyilatkozott: a sebesi román kerületben csak az esetben léphetett szakadár katolikussal házasságra, ha áttért. A népiségre nem tekintő vallási szemlélet természetesen kölcsönös volt, így egy 1254. évi oklevél szerint a magyarországi «szerecsen»-ek megvették a mohamedán hitről keresztyén hitre tért kunokat, hogy ezáltal a keresztyénségtől visszatartsák őket.

Az említett rendelkezések azonban azt is kifejezik, hogy a magyar állam magatartása a szakadárokkal, a zsidókkal és az izmaelitákkal szemben nem egyformán nyilatkozott meg: a szakadároktól nem többet, hanem vegyes házasság esetén áttérést követelt, az izmaelitákkal a XI. század végén még az erőszakos vallási felszívás, a XIII. században ellenben már az elszigetelés volt a célja, viszont a zsidókkal szemben változatlanul elutasító volt. Az egyetemes vallási szemlélet mögött tehát más tényező is szerepelhetett. A zsidósággal szemben változatlan visszatartó magatartásban a keresztyén szemlélet elválasztó ereje mellett minden bizonnyal része volt a zsidóság élesen elütő faji jegyeinek, merőben idegen életformájának, szokásainak és erkölcsseinek is. Hasonló alapon az izmaelitákkal szemben tanúsított magatartás ellentétes megváltozása is megmagyarázható lenne. A Magyarországra különféle időpontban csoportonként vagy egyesével költözött izmáé-

liták különféle mohamedán népek fiai voltak, s így feltehető, hogy azok, akiknek vallási beolvasztására Szent László és Kálmán törvényeket hoztak, más nép fiai voltak, mint azok, akikkel szemben törvényeink a XIII. században a visszautasítás álláspontjára helyezkedtek: az előbbieket talán bolgárok, besenyők, kunok, az utóbbiak talán arabok, mindenesetre olyanok, akiket a magyarság idegenebbnek érzett.

Ezek a jelenségei annak a magatartásnak, amelyet a középkori magyar államhatalom az ország nem magyar népei iránt tanúsított. A magyarság és az ország nem magyar népeinek viszonyát s a viszony hatásait azonban nem lehet egyedül az állam magatartásán lemérni. Vannak a népek életében természetes erők, amelyek a népek mindennapi érintkezése során ösztönösen vagy különféle befolyások alatt születnek: egymást rokonnak vagy idegennek érzik, szeretik vagy gyűlölik, köztük feszültségek támadnak, azonban egymásra mindenképpen hatnak. Ezek az életjelenségek kívül esnek az államhatalom magatartásán, attól függetlenül születnek és benne nem jutnak kifejezésre. Ez a természetes népközi élet.

A népek egymás között önként alakuló életének is meg vannak a fejlődési fokozatai. A természeti állapotban élő népek a legnagyobb mértékben bizalmatlanok egymással szemben, más népek testi jegyeit és szokásait gyűlöletesnek tartják, a határok bizonytalanok, köztük a «senki országa» terül el és örökös ellenségeskedésben élnek. A vadász- és halásznépek minden idegent, aki területükre lép, ellenségnek tekintenek; a pásztornépek nagy területen szétszórva élnek, ismernek más népeket s érintkeznek velük, de az összeforradás nem megy simán. A délorosz steppe nomád népeit több napi járóföldre terjedő lakatlan területsávok választották el egymástól. A barbár népeket a görögök és a rómaiak nem vették emberszámba sem, Plato kizárta őket respublikájából is s Galenus az ökrökkel és disznókkal vette egynek őket orvosi írásaiban. A keresztyén közösség ereje enyhítette a különböző népek fiai között az ellenérzést s egyre nagyobb hatást gyakorolt az

emberi közösség felismerésére a fejlődő kultúra javainak közös birtoka is. A közvetlen és állandó közelségben, a közös politikai szervezet alatt megnyíltak az útvonalak az ellenérvényezés nélkül folyó együttélésnek s nyomában a vérségi kapcsolatoknak és a békés elegyülésnek is, de a nyelv, a külső testi megjelenés, a vallás, az életforma különbségei s a hatalmi törekvések visszahatása később is akadályokat állítottak.

A különféle népelemeknek Magyarországon történt megtelepedése következtében a magyarság és e népelemek a közös politikai szervezet alatt közvetlen érintkezésbe kerültek egymással. Az ország határai között számos vonalon és ponton fonódtak egymásba a magyarság és a különböző népek telepei. Az érintkezési határvonalak a valóságban nem voltak élesek, hanem elmosódók, mint-hogy ezek mentén gyakran a helységek kebelében is különböző népek együttélése alakult ki. Együttélés a népi vonalon kívül is gyakran bontakozott ki, erre nézve elsősorban a városi keretek szolgáltatnak jó példákat: Pesten magyar-nómet-latin-izmaelita, Esztergomban magyar-német-latin, Székesfehérváron, Pécsen magyar-latin, Budán, Pozsonyban, Nagyszombatban, Besztercebányán, Korpónán, Eperjesen, Kolozsvárt magyar-német együttélés jött létre. Ugocsa megye négy korai eredetű kiváltságos helységében — Nagyszöllősön, Feketeadón, Szászfalun és Királyházán — magyar települési magra német vendégek telepedtek rá, Szegeden a középkor végén «kun utca» volt s számos más helységben is megfigyelhető különféle népelemek együttélése. A helységek nevében a «magyar» s a hasonló alapszó megkülönböztetéseként használt «oláh, orosz» stb. jelzők is rendszerint azt jelentik, hogy a korábbi magyar település mellé oláhok, oroszok stb. telepedtek. A magyar nyelvben sűrűn előkerülő Tót, Német, Orosz, Oláh stb. nevek — úgyszintén a nemzetiségek nyelvében a magyar népnévből alakult családnevek — többnyire az érintkezés és együttélés nyomán keletkezett szétszóródás emlékeit őrzik. A különféle népi együttélésnek szinte jelképes példáját nyújtja a XIV. században a szávaszent-

demeteri görög kolostor, amelyben görögök, magyarok és szlávok éltek együtt egy apát alatt úgy, hogy mindegyik népnek külön lakása volt.

A népi együttélésnek természetes következménye volt a vérségi keveredés és elegyedés. A magyar államhatalom magatartásában olyan törekvést, amely az idegeneknek a magyar népiséghez való asszimilációja érdekében tudatosan mesterséges eszközöket alkalmazott volna, nem ismerhettünk fel, az asszimiláció azonban minden mesterséges beavatkozás nélkül, a közvetlen érintkezés vagy éppen a helyi együttélés velejárójaként minden irányítás nélkül is állandóan folyt. A természetes erők hatásaként a felszívódás kölcsönös, vagyis a magyarság nyertes és vesztes is volt. Minthogy azonban a magyarság a középkorban a nem magyar elemeknek együttvéve is többszörös többségét alkotta s minthogy az utóbbiak nem egyszerre foglalták el helyeiket az országban, a magyarságnak nagy helyzeti előnye volt s ezt növelte a legtöbbször magasabbrendű magyar életforma vonzó sugárzása is. Fel lehet tehát tételeznünk, hogy a magyarság asszimilációs mérlege a középkor folyamán erősen cselekvő volt. Hogy azonban a veszteségek sem voltak jelentéktelenek, arról a különféle előretolt magyar — itt-ott székely, besenyő — népszigeteknek és szórványoknak már a középkorban megindult vagy véget is ért elmerülése tanúskodik. Valószínű, hogy az áthasonulás természetes folyamatában a rokon népelemek — besenyők bolgárok, kunok — a magyarsággal szemben kisebb ellenállást tanúsítottak, mint más népek, nem annyira a vérség, mint inkább az életforma és a szemlélet rokonsága következtében. A nagyobb tömegben elhelyezkedett idegen népet a természetes áthasonulás veszélye a magyarság részéről éppen úgy nem fenyegette, miként a magyarság egységes tömbjét sem más népelemek részéről.

A természetes és önkéntes asszimiláció lassú folyamat s csak nemzedékek hosszú láncolatában ér el a befejezéshez. A folyamat ütemére jellemző példaként a középkorban a turóci magyarság, az ugocsai német vendégek, a

pozsonymegyei csehek, Szatmárnémeti, Nagybánya és a biharmegyei Szalacs német lakosainak felszívódására utalhatunk. Túróéban a XIII. században jelentek meg a magyarok s elszlávosodásuk folyamatának jeleire — miként láttuk — először a XV. század második felében találunk; az ugcsoi németek szórványai, melyek a XIII. század elején teljesen magyarok között magyar helységekben találtak otthonra, már a középkorban eltűntek a magyarságban, földrajzi és személynevek azonban — főleg Szászfalun — később is őrizték emléküket; a pozsonymegyei csehek a XIII. század második felében telepedtek Nagyszombat környékére s hozzájuk a XV. század második felében további cseh jövevények érkeztek, itt az 1580-as években Oláh Miklós még csehekről tudósít «Hungaria»-jában; Szatmár megyében az idegen alapítású Németinek s a magyar településmagú, de vezetőrétegében az előbbi hatása alatt korán német jellegűvé lett Szatmárnak valószínűleg a XII. századból származó német rétege a tatárjárást követő száz év alatt vált magyarrá; Nagybánán, melynek első német lakosai a XIII. század második felében telepedhettek meg, csak a XV. század vége felé jelentkezett a még sokáig húzódo magyarosodás folyamata; a biharmegyei Szalacs, melynek magyar lakossága mellé valószínűleg a XII. században települt kisebb német csoport, egészében csak a XV. század végén mutatkozott magyarnak. Ezek a példák arra a következtetésre vezetnek, hogy a középkorban a természetes erők által megszabott pályán haladó asszimiláció egy-egy népileg elszigetelt, bensejében pedig többnyire vegyes település vagy településcsoport kebelében 2—8 század leforgása alatt ment végbe. Hasonló lefolyásának látszik a besenyők és jászkunok asszimilációja is: a X—XI. században érkezett besenyő szórványoknak a XIV. században veszett el a nyoma, a XIII. században érkezett kunok pedig a magyar népterület közepében a XV—XVI. század fordulója körül válhattak végleg magyarrá.

A magyarságba való felszívódást gyakran segítették elő társadalmi érdekek is. Az országban megtelepedett

jövevények előkelőbbjei előtt a magyar nemesség kiváltságos társadalmi állása lebegett s ezt az állást sokan meg is szerezték. Idegen eredetű családok már a nemzetségek sorai közé is iktatódtak, azonban nagyobb számban a nemességnek a XIII. század óta kialakult nagy keretébe léptek be. Így lettek a magyar nemesi jog részesei a kun nemesek, a szász gerébek, a vlach-rutén vajdák és a román kenézek, az utóbbiak eredetükre nézve leginkább kunok, besenyők, bolgárok, tatárok és szlávok ivadékai. A nemességbe emelkedés nemcsak a nemesi jog és életforma átvételével járt együtt, hanem a magyar nemes családokkal szövődő családi kapcsolatok következményeként a gyors felszívódással is. A felemelkedők a családi összeköttetések szövedékében így magyarrá válva, saját népükkel a szerves kapcsolatot többé-kevésbé elveszítették.

A középkorban a magyarság által felszívott jövevények — besenyők, úzok, jászkunok, izmaeliták, németek, latinok, tótok, rutének, oroszok, horvátok, csehek és rácok — a magyarság tömegébe ugyan jelentékeny új vérsógot vittek, olyan következtetésre jutni azonban, mintha nyomukban a magyar etnikum eredeti alkata elenyészett vagy akár döntő mértékben megváltozott volna, elhibázott lenne. A középkor folyamán nagyarányú felszívást éppúgy nem mutatnak ki az embertani vizsgálatok mint a történetiek. Magyarországon a középkorban 25,000 települést számolhatunk meg s ezek közül a középkorvégi nemzetiségi számaránynak megfelelően a magyarság javára körülbelül 18—20,000 települést írhatunk. Ezzel szemben azoknak a településeknek a száma, amelyekben írott források a középkor végéig felszívott besenyőket, kunokat, németeket és más népeket említenek, alig rúg 400—450-re. Ha e számnak többszörösére tesszük is a források által nem említett hasonló helységek számát, még mindig csak kisebb hányadról lehet szó, amely a Szent István-kori magyar népiség alkatelemeiben nagyobb mérvű eltolódást nem idézhetett elő.

A népi érintkezés és együttélés hatása nem merült ki pusztán az öntudatlan vérségi elegyülésben, hanem a

népek művelődési javainak átadásában és átvételében is maradandóan jutott kifejezésre. A kölcsönhatás eredményeként társadalmi és politikai fogalmak, a családi élet hagyományai, gazdasági eszközök, építési formák, népmesék, népi dallamok, jogszokások váltak közös javakká. Jóllehet a történeti kutatások e tekintetben alig indultak meg, egyes adatok arra mutatnak, hogy a megtepedett magyarság a nyugati és keleti jövevényektől ugyan maga is vett át kultúrelemeket, mégis a Kárpátok medencéjében megtelepedett nem magyar népek életében a kultúra főtényezője és kisugárzója a magyarság volt. A városi élet, a pénzgazdaság és a kereskedelem alapfogalmaival például a késői középkorban a magyarság ismertette meg az erdélyi románokat, miként ezt nyelvük magyar kölcsönzavai tanúsítják.

A magyarság és az ország más népei által egymásra kölcsönösen gyakorolt vérségi és művelődési hatásoknak azonban sokszor kellett ellenállásokon és súrlódásokon keresztül haladniuk. Magyarok és nem magyarok viszonyában itt is, ott is napvilágra tört a népek ősi idegensége és ellenérzése. A régi magyar krónikák az oroszokat és a kunokat a kutyákhoz hasonlítják, akik uraik szavára meghunyászkodnak, szerintük a görögök és bolgárok a magyarok asszonyaihoz hasonlítanak, akiktől nem kell félni, a bolgárok továbbá fennhéjázók és fenyegetőzők, a németek dühösködők — a krónikák «furor teutonicus»-ról szólnak — és vadak módjára üvöltözök, az oláhok és szlávok hitványak, akiknek ijjon és nyilon kívül más fegyverük nincs is, a besenyők és kunok tolvajok, a latinusok a fecskékhez hasonlóan csacsognak, a csehek dühösek és nagyivók. A Siralmas ének szerzője viszont a Kötöny alatt befogadott kunokat a «vadon fiai»-nak nevezte, akik a magyarok leányaival és asszonyaival gyalázatosan bántak, «jóllehet a magyarok az ő asszonyaikat mint alávalókat megvetették». De néhány évtized múlva a kun nemesek már egyetértettek azzal a királyi szándékkal, hogy a szállásaik között élő nemesekkel «compaternitas»-t és «cognacionis affinitas»-t kössenek. A zsidósággal és az izmaeli-

tákkal szemben — mint láttuk — a vallási szemlélet alatt faji ellentétek működésére is következtetni lehet. Feszültség nyomai jelentkeznek a magyarok és németek viszonylatában is s ennek nem egyedüli megnyilvánulását szemlélhetjük 1488-ban Budán: a németek maguk közül való főbíróót óhajtottak s mivel mégis magyar ember lett a bíró, azt a Dunába vetették. A magyarságnak a németiséggel szemben táplált bizalmatlanságában a természetes idegenség s a német elzárkózó törekvések mellett része volt a Magyarország felé már Szent István uralkodása óta megnyilatkozó s később még fenyegetőbbben jelentkező hatalmi törekvéseknek is. Mátyás király 1459-ben III. Frigyes császárt «a magyar faj és vér ellenségéinek nevezte, akinek a célja «a magyar nyelv megsemmisítése». Az idegenek pedig úgy látták a XV. században, hogy Budán és Pesten nem szeretik a németeket; a magyarok — miként a XIV. század második felében olvashatjuk — attól tartottak, hogy «a németek túlnagyra nőnek az országban».

Jóllehet nemzeti eszméről úgy, miként a francia forradalom óta ismerjük, előzőleg nem lehet beszólni, az aggodalom, hogy az ország egyik népe túl nagyra nőhet a magyarság rovására, arról tanúskodik, hogy a magyarság a középkorban is már nemzeti közösségnek érezte magát és tudatában volt politikai létének. Szent István államában a karizma égi jegyét viselő király fejezte ki a magyarság politikai létét, a XIII. század félelmes viharában és ennek nagy társadalmi rengései után az «ország» fogalma új tartalmat nyert: a király személye által összetartott népből nemzet s az országból — miként 1842-ben írják — «Hungarice nationis regnum» lett. Míg előbb a királyhoz pusztán alattvalókat fűzött a hatalmi kötelék, ekkor az uralkodóval szemben már nemzet állt, mely tudatában volt egyéniségének és állami építményének.

A nemzeti egyéniség és az állami gondolat állt ama védekező törekvések mélyében is, melyek a magyarság részéről főleg Zsigmond uralkodása óta az idegen származású uralkodók korában az «idegenekkel szemben megnyilatkoztak. Az ellenszenv táplálója az egyre nagyobb

politikai súlyra emelkedett köznemesség szeles tömege volt. «Idegen-»ek alatt azonban nem általában nem magyart, hanem «külföldiét kell érteni. Az aranybulla már 1222-ben megtiltotta fekvő birtoknak «extra regnum» való adományozását, az 1231. évi királyi decretum pedig kimondta, hogy a «hospites nobiles»-ek ne viselhessenek méltóságot, «nehogy az által az ország gazdasága kivitesék». A birtokon és a méltóságon kívül a XV. században sorozatos törvényekben mindennemű tisztséget is eltiltottak az idegenektől. Az első Habsburg-uralkodó, Albert idejében az 1439. évi országgyűlés egész sorát állította fel e téren a törvényes követelményeknek és tilalmaknak: alienigenemis-nak és forensis-nak, vagyis idegen nemzetbelinek és idegennek — bármilyen nyelvűek legyenek — tisztség nem adható; vár, birtok, hivatal, főpapság, báróság, ispánság s bárminemű egyházi vagy világi méltóság «extraneus»-nak vagy «forensis»-nek nem adható, csak «hominibus Hungaris»; a harmincad és más pénzügyi jogok csak «a Magyarország koronája alá vetett ember»-nek adható bérbe, nem pedig «extraneus»-nak; a királyné is csak «az ország lakos»-ainak adhatja tisztségeit s nem külföldieknek és idegeneknek; majd ismét a birtokokról: «csak az ország koronája alá tartozó jó érdemű lakos»-oknak adományozhatók. E követelések különféle formában az 1453., 1458., 1492., 1495., 1500., 1528. évi országgyűléseken is a törvénycikkek közé kerültek, 1492-ben azzal az új, később még sokszor megújuló kívánsággal, hogy a király az ország ügyeiben csak magyar tanácsosokat hallgasson meg, 1495-ben pedig a szigorú rendelkezéssel egészülve ki, hogy ha idegenek másoktól és nem a királytól egyházi javadalmakat szereznek maguknak, a vízbe vetendők. A magyarság az ország politikai érdekeit féltette a külföldi királyok mellett nagy számban érkező idegenek befolyásától s a nemzeti érdek gondolata jelenik meg ekkor a nemzeti királyság eszményében is: a rendek az 1505. évi nyilatkozatban rámutattak, hogy az idegen származású királyok a trón megszerzése után nem törődnek többé az országgal s mivel

más nemzetek sem szoktak más nyelvű királyt választani, kijelentették, hogy «soha többé idegen nemzetiségű királyt nem választanak, csak magyart».

A nemzeti létnek és az állam művének tudatában, amelyet a magyarság egyre világosabb felismeréssel ápolt, a kései középkorban megjelenik az elrendeltetés hite is. A tatárok által a magyarságra mért szörnyű csapás súlya alatt, majd pedig a dél felől közelgető mohamedán világhódítás nyomása közben születik meg a magyar nemzet lelkében a hit: a magyarságnak a Kárpátok e várszerű öblében a keresztyén vallás és az európai művelődés védőbástyájának a feladata jutott. Eredetének mítosza keletre röpití képzeletét, a hunok rokonának vallja magát és eszménye a szitty-magyar harcos, de lelke a keresztyén - ség és a nyugati keresztyén művelődésé: a harcos szitty Nyugat katonája, országa a hit fala és pajzsa. A magyarság nemzeti tudatában immár a birodalmi gondolat is helyet kér. Szlavóniának és Horvátországnak a XI. század végén történt meghódítása óta hosszabb vagy rövidebb időre más környező országok is meghódultak a magyar fegyvereknek. Ezek közül a magyar állami hatalmat jelképező szentkoronával állandó és szerves kapcsolatba csak Szlavónia és Horvátország került s ámbár a többi hódoltatás elsősorban a király térítő vagy hódító törekvésének eredménye volt, a magyarság tudatát erősíthette és büszkeségét emelhetette, ha a keresztyén hit és a magyar király fegyverét hordó magyar vitéz az ország határain kívül is még messze királya földjén járhatott.

A magyar népiség a XV. században érte el kiteljesedését és földrajzilag legnagyobb etnikai kiterjedését. A négy-milliós ország hárommilliónyi magyarsága európai viszonylatban is jelentékeny volt, hiszen az angol királyság népessége is mindössze 4—4½ milliót számlált. Politikai jelentősége és művelődési szerepe egyenlő volt Európa vezető hatalmaival, népi egyénisége pedig egységesebb is. Az olasz humanista, Galeotto bizonyára az itáliai viszonyokra gondolva, meglepetten hallotta Mátyás udvarában a nép énekeit s feljegyezte, hogy «a magyarok — akár

nemesek, akár parasztok — a szavakat ugyanazzal az értelemmel használják s minden változtatás nélkül beszélnek, a kiejtés, a szó és a hangsúly mindenütt ugyanaz».

A XV. században kiteljesedett magyarságból emelkedett a királyi szék magaslatára s nőtt annak is föléje Hunyadi Mátyás alakja. Vájjon gondolt-e a nagy király arra, hogy délen már leselkedik nemzetére a végzet? Uralkodása kezdetén még keményen írta III. Frigyes császárnak, hogy «a magyarságra naponként szakadtak rá a legveszélyesebb támadások, de csak annál edzettebb és serényebb lélekkel néz szembe a dolgokkal», török háborúi után azonban, amikor a törökökkel kötött békéjéért szemrehányást kapott, már így írt: «sem mi, sem országunk nem akarunk elsőnek elpusztulni», ő maga még diadalmasan harcolt az új világhódító hatalommal, de ha a fényes budai várból, Olmützből, Boroszlóbból vagy Bécsből, ahova magyar vezérei fényes kíséretében győzelmesen vonult be, tekintete a déli végek felé szállt, lelkét megérintette a borús sejtelem, a nemzeti lét vagy nemlét elszorító gondolata, mely utána oly sok nagy magyarnak árnyékolta be az arcát keserű redőkkel.

HARMADIK FEJEZET.

A népiség sorsa s a népi viszonyok a török korban (1526—1171).

I.

Hat és félszázad óta ólt a magyarság a Kárpátok medencéjében — mintha a ma élők az utolsó Árpád-házi király halálának koráig tekintenének vissza — amikor a mohácsi csatamezőn történetének első nagy szakasza visszahozhatatlanul lezáródott. Azóta további négy évszázad múlt el, de az idő növekvő távolságában sem kevesbedik a mohácsi korszakváltódás végzetes történeti fontossága. Ma már, új nagy csapás után, mely a mohácsi elbukás jelentőségét a maga messzeható következményeivel először fedte fel teljes egészében, világosan látható, hogy a mohácsi csatában nemcsak impérium bukott el, nemcsak a magyar politikai hatalom hanyatlott le és kényszerült állása feladására. A politikai hatalom formái nem örökérvényűek s a régi hatalmi állás újraszülethetik, ha a politikai keretek zúzódásai között állományában többé-kevésbé változatlanul megmarad a nemzeti élet alapanyaga, a tápláló őstalaj, a nép. A mohácsi romlással azonban olyan fejlődés indult el, amely felemészte a magyarság népi tömegének jelentékeny hányadát, a magyarság és más népek állagában helyrehozhatatlan eltolódásokat idézett elő s az ország történeti határai között is megbontotta a magyarságnak és az ország más népeinek addig kedvező arányát.

Az ország földjén másfél századon át folyó magyar-török küzdelem a magyarság népi hanyatlásának korát jelenti; azonban e népi tekintetben hanyatló kor nem ért véget a török magyarországi uralmának megszűntével,

véglegesen csak a szatmári békével, 1711-ben záródott le. Ez idő alatt a küzdelem sohasem kisebbért, mint a magyarság léteért folyt, s örökös volt a veszteség is, amelyet a magyarság vérben szenvedett. A végső következményt a magyarság lélekszámána k döbbenetes különbségei fejezik ki: Mátyás korában három millió magyar élt, viszont a XVII—XVIII. század fordulója körül a magyarság lélekszáma — miként látni fogjuk — 1.200,000—1.750,000 között mozgott. Míg tehát e korban más népek viszontagságaik mellett is megsokasodtak, sőt megsokszorozódtak, a magyarság nem csak azt a természetes gyarapodási többletet veszítette el, mely más népeket ezalatt kiterjesztett, hanem már elért népi állagának 40—55 százalékát is.

Az a folyamat, mely e kegyetlen véghez vezetett, a maga rideg valóságában és részleteiben sohasem lesz megismerhető s csak a képzelet időzhetik el azzal a gondolat-tal is, hogy a végső számok mögött mennyi egyéni tragédia, mennyi gyász és rombadólt otthon rejlik emlék nélkül. Meg kell elégednünk azzal, ha rendszerbe foglalhatjuk a pusztulás tényeit.

A legfontosabb tényező az volt, hogy az ország két századra harctérre változott, s így népének nemcsak a katonai véráldozatot kellett vállalnia, hanem azt a sorsot is, amit egyfelől a török harcmódor és a török uralom, másfelől pedig a nyugati segítség mért a békés polgári lakosságra. Voltak e mellett véres belső háborúk is. Mindezt pedig társadalmi nyomorúság, inség és betegség kísérte, olyan tényezők, amelyek önmagukban is eszközei a népi sorvadásnak.

A magyar-török küzdelem nyomában járó pusztulás tekintetéből az ország területét három részre kell osztani és pedig a török uralom területére, a végváröv vidékére és a törökmentes északi határsávra. Erdély ebben a korban külön állam volt s külön helyet foglal el a magyarság népi sorsának alakulása szempontjából is.

Ami a török uralom alá esett területet illeti, tekintetbe kell venni, hogy e területnek az ország testén keresztül

húzódó határa hullámzó volt s egyáltalában nem hasonlítható a mai államhatárokhoz. A határvonal körülbelül a török végvárak mindenkori vonalának felelt meg s már a XVI. század második felében maga mögött hagyta az Alföld nagyobb részét s a Dunántúl déli és keleti felét. Ezen a török által meghódított s általában teljesen uralma alá esett területen a népi pusztulás megindulása tulajdonképpen megelőzte magát a hódítást és az ezt követő uralmat. A hódítás ugyanis már alapjában megbolygatott viszonyokat talált a pusztásodó, néptelenedő területen.

A török a Dunától északra csak a mohácsi győzelem után másfél évtized múlva kezdte meg hódítását a magyar Délvidéken, de az ország népessége már e másfél évtized alatt is nagy veszteségeket szenvedett. Az 1526, 1529, 1582, és 1541. években hatalmas török seregek vonultak fel dél felől magyar területen s a hadjárat után kitakarodó seregekkel a rabságba hurcoltak mérhetetlen sorai lépték át a Dunát. Azok a vonalak, melyek a török seregek hadvonulatait ábrázolják, egyszersmind az enyészet széles útjait is jelölik. A mohácsi diadal után 1526 szeptemberében a Budáról elvonuló Szolimán naplóíró krónikása az Alföldön még «szép mezőka-et és «falvak»-at említ, melyek lakosait meglepték; néhány évtized múlva ezen a vidéken már messze terjednek a puszták s bár azok az adatok, amelyek 1526-ban száz- és kétszázezer, majd 1582-ben harmincezer elhurcolt rabról szólnak, ellenőrizhetetlenek s talán a réműlet által túlhajtottak is, a puszták elnyúlása, majd a gyors népi kicserélődés ezen a vidéken világos kifejezői a lakosság fogyásának.

Ez még mind a török uralom megszervezése előtt történt s a magyar föld e korai pusztulásában a pusztasávo-
kat húzó török hadjáratokon kívül más tényezőnek is része volt, nevezetesen a közvetlen török szomszédságnak. A dunai végvárakban már a mohácsi csatavesztést megelőző években is a török lakott, s így a déli vidéken Temes, Szeróm, Pozsega és Yalkó megyék már ekkor elnéptelenedésnek indultak. A mohácsi összeomlás után a dunai végvonal váraiból már az egész déli ország részben

szabadon portyáztak a dúló és rabszerző török csapatok s a török vonal szomszédságában eső széles déli terület Baranyától Temesig, északra pedig a Maros vonaláig már ekkor merőben elpusztult. A birtokos nemesek északra költöztek s errefelé keresett menedéket a szegény jobbágy is, ba egyáltalában módja volt elfutnia. A Délvidék néhány, segítő kézben szűkölködő évtized alatt teljesen elvesztette korábbi arculatát, népessége nyomtalanul eltűnt: az 1580-as években már felégetve, szétdúlva, üresen állott az addig településekkel sűrűn megrakott és gazdaságilag szépen kiművelt vidék. A szomszédság ugyanis azt jelentette, hogy a magyar földön portyázó török csapatok szüntelenül szedték a rabokat a védtelen lakosságból.

A rabszedés a török társadalmi, gazdasági és hadiszervezetnek természetes velejárója volt. A három világrészre kiterjedő birodalomnak a rabszolgarendszer szerves eleme. A mohamedánok hitparancsa szerint a megvetett idegen népet mindenétől meg lehetett fosztani, őt pedig rabszolgaságra lehetett vetni. Ez a mohamedán rajongással hevített vallási meggyőződés hajtotta a török harcost mindenütt, ahova eljutott, a magyar határon kezdődő európai részen is, ahol pedig a rabszolgaság már századok óta ismeretlen volt. Azóta, hogy a török terjeszkedés vonala idáig felnyomult, a konstantinápolyi rabszolgavásáron állandó és keresett árucikk volt a harcban vagy békés munkája közben rabul ejtett dolgos magyar férfi és asszony. Az utazók a balkáni és kisázsiai török birtokokon, itt is-ott is magyar szóval találkoztak. Ez elhurcolt magyar rabok a török úr földjét művelték, iparos munkát végeztek neki, a magyar rableányok és rabasszonyok pedig a háremeket népesítették s csak kevesen voltak oly szerencsések, mint az a tolnamegyei prédikátor, aki hosszú út után egy balkáni háremben megtalálta elhurcolt feleségét. A rideg török kaszányákban pedig, amelyek a hódító világbirodalom legjobb katonáit nevelték fel, sok magyar fiú lett a szultán rettenthetetlen hitbuzgó harcosa. Gyermeektizedet, miként a balkáni országokban, Magyarország területén ugyan nem szedtek, de nem is volt

rá szükség: a másfélszázados magyar-török küzdelemben a gyermekrablásra akkor is sok mód nyílt, amikor az uralkodók a békekötésről szerződéseket tartottak kezükben. Olykor-olykor előfordult, hogy a későbbi török harcosban a gyermeki emlékezeten keresztül halványan felvilágolt a magyar származás tudata, a legtöbbször azonban minden bizonnyal e tudat nyoma nélkül indult Mohamed zászlója alatt a nagy birodalom távoli széleire, esetleg az elbocsátó anyaföld fiai ellen küzdeni.

A keresztülvonuló hadjáratok és a portyázó rabszedés, valamint — ha volt rá idő — a rémült elfutás északra, keletre és nyugatra voltak azok a tényezők, amelyek elsodorták a déli vidék s felkavarták, megritkították az Alföld és a Dunántúl többi részének lakosságát, még a terület török birtokbavétele előtt, mely csak 1541-ben kezdődött meg. Ez a birtokbavétel az üres Délvidék átlépésével Budáról indult ki s miközben északon másfél évtized alatt eljutott a hegyek lejtőin álló, de még sokáig előre mozgó vonalig, többé-kevésbé az Alföld és a Dunántúl középső és felsőbb részeinek is el kellett viselnie azt a sorsot, amit a török várszomszédság és a folytonos csatározás előbb a déli területnek jelentett.

Ez volt a török hódoltság területének sorsa a hódolás megtörténte előtt már, megmaradáshoz és nyugalomhoz azonban az immár török uralom alá vetett földjén meghúzódó vagy az első zavarok után tűzhelyére visszavándorló lakosság a meghódolás után sem jutott. Olykor ugyan, mint a XVI. század második felében, a várhódoltatás kora és a tizenötéves háború között, valamint a Bocskay magyar-török békeművét követő években, a török hódoltság területén itt-ott határozottan megfigyelhetők a magyarság népi gyarapodásának jelei, sorsa egészében mégis pusztulás volt. E tekintetben az az új társadalmi és gazdasági szerkezet is nagy szerepet játszott, amely a török hódoltatás területén létrejött.

A török uralom alá eső területen csak paraszt és polgár maradt. A magyar birtokos elveszítette birtokának jogát, ezért magyar uralom alá eső területre menekült vagy a

török alatt szélesedő mezővárosok kebelébe adta magát. Az alföldi mezővárosok, amelyeknek kialakulása már a középkor végén megindult, többnyire szultáni birtokok lettek s a szultáni birtoklás állandósága és tekintélye az itt élőknek, nehéz sorsuk mellett is, még mindig olyan társadalmi lehetőségeket biztosított, amelyek a katonai javadalomként kiosztott egyéb birtokokon élő nép számára elérhetetlenek voltak. Pedig a török hatalom alá jutott terület túlnyomó nagy részén ilyen török katonai hűbéres birtok alakult s ez a körülmény már maga elég ok lett arra, hogy a vészekből megmaradt régi lakosság ne érezze magát sorsa urának.

A személyes katonai szolgálattal és katonatartással terhelt török katonai hűbér ugyanis nem volt Örökletes a javadalmas úr családjában, sőt — főleg a török katonai szervezetnek a XVI. század végén kezdődő hanyatlása előtt — az is gyakori volt, hogy a magyar végeken harcoló szpáhít a birodalom keleti vagy déli határszélére rendelték és itteni birtoka helyett ott kapott földet. A török birtokos hitparancsból mélyen megvetette az őt szolgáló «hitetlen» gyaurt, s így a birtokos és a jobbágy között a korábbi patriárchális viszony nem alakulhatott ki. A birtok személyes jellegű volt és sokszor szinte évenként gazdát cserélt, ezért a török hűbérúr a birtok kezelésében csupán a mára gondolt s nem törődött azzal, hogy a jövő érdekében a szolgáló nép részére marasztaló feltételeket kellene teremtenie. Maga a szervezet volt tehát az, amely a jobbágy gyors kihasználását és nem erejének megtartását kívánta.

Ha azonban a török birtokos személye változó volt is, a hódolt terület jobbágyára kivetett szolgáltatás az egymást váltó birtokosok alatt lényegében nem különbözött. A különféle címeken szedett alkalmi adók, bírságok, a súlyos hadifüvar- és várrobotszolgáltatás mellett, mely elől sok falu el is szökött, a főteher a helységekre kivetett fejadó, a harács volt, melyet akkor is eredeti összegében hajtott be a javadalmas, ha a lakosság száma közben valami okból csökkent. Ha a csökkenés jelentékeny volt, a hely-

iség megmaradt lakosainak az elviselhetetlen teher miatt végül sem maradt más választása, mint elszakadni vérrel fés verejtékkel egyformán áztatott földjétől s az éj leple alatt felkelve oda bujdosni, ahol a javadalmas úr már nem találhatta meg őket. De a javadalmas sem mindig bánkódott utánuk, mert a puszták birtok után katonai állítás már nem terhelte, holott a pusztáért valamelyes bért még mindig kaphatott az állattenyésztést hatalmas méretekben felvirágoztató környékbeli mezővárosoktól és gazdáiktól.

A hódolt terület lakosságának igazi veszedelme azonban a török birtokrendszer keservei mellett továbbra is a hadjárat maradt, ez volt továbbra is az a sodró erő, amely meg-megújulva fokról-fokra kevesbítette a magyar föld népét. A nyugati világ és vérző magyar bástyája ellen a hódolt magyar területen keresztül felvonuló török és tatár hadak rakoncátlanul csapongó csapatai a végvári török birtokos magyar alattvalóit sem kímélték s tetszésükre szabdalták és rabolták a népet. Az ilyen száguldozások alkalmával sok helység jutott az esztergomi megyei hódoltság Nagyölved sorsára, melyet a ráütő tatárok 1594-ben porrá égettek, 29 embert benne lemészároltak és 175-öt «örök fogság»ba hurcoltak. Ha pedig a szultán hadai telelésre is itt maradtak, a telelőhely környéke pusztasággá lett, elhamvad, rajta minden élet. így lett telelő törökök és tatárok miatt pusztasággá 1566-ban Gyula, 1596-ban pedig Csanád környéke. A török vidék jóformán minden helységéről el lehetett mondani, amit az egyik békéscsaba helységről 1659-ben írtak: «Ezek igen kevesen vannak, mert az országnak az elmúlt őszi pusztulásakor kik rabságba vitettek, kik pedig bujdosván, ezideig is vissza nem jöttek». A hadjárat seregei a kornak különösen két szakaszában hoztak tartós és éppen ezért súlyos csapást a hódolt országrészre, a tizenöt éves háborúban, amely a hódoltság óta megindult népi erőgyarapodást vetette vissza s a felszabadító háborúban, amikor előbb a török seregek takarították el — immár ki tudja hányadszor — az előző évtizedekben feléledő helységek jórészét, majd a

felszabadítók telepedtek a megmaradtakra úgy, hogy ezek a törököket is visszakívánták.

A különféle súlyos csapások következtében a belső vándorlás mértéktelenül megnőtt és szüntelenül folyt a torok határok között és e határokon keresztül. A magyar Uralom alá észak felé tartó vándorlást gyakran a magyar földesúr is táplálta: áttelepítette hódoltsági területen élő népeit északi birtokaira. Előfordult azonban, hogy a török földes úr is hasonló telepítést végzett: elvitte magyar jobbágyait balkáni birtokaira s ezek itt elvesztek a magyarság számára. A belső vándorlást, földesúri ösztönzés nélkül, elsősorban a hadjáratok idézték fel. A falu lakosai, ha megelőzhatték a hadat, bevették magukat a nádasok és mocsarak közé. Elfutottak messzebb is s nem mindegyik elmenekült lakos tért vissza. Új urat kerestek, sokan a biztonságosabb mezővárosokba költöztek vagy a kóborló szabad hajdúk soraiba álltak. A földön bujdosó lett a régi gazda, betelepedett üres, elhagyott helységekre, de maga sem tudta, hogy összetakolt kalyibáiból nem fog-e megint továbbállni. Vácot 1605-ben némely szökevény parasztok lakták s már csak hírből tudtak arról, hogy egykor itt nevezetes város állott, gazdag harmincaddal és kereskedő vendégekkel. Ennyire kicserélődött a megritkult alföldi lakosság.

A torok uralom területe mellett a népi pusztulás szempontjából külön hely illeti meg a végváröv vidékét. Ez fnár a török hódoltság vonalán kívül feküdt ugyan, de % harctól és romboló következményeitől nem volt mentes. A királyi és a török terület érintkezésének igen széles szegélyén mindkét hatalom egyformán gyakorolta jogait, az adót a királyi adószedő s a török is behajtotta. A kettős impérium övezete a török hódolásnak először a XVI. század második felében megállapodott vonaláról az idők folyamán feljebb tolódott s a Dunántúl nyugati felében végül az országhatárt is megközelítette.

A várövezet vidékén, vagyis a meghódított terület előtt állandóan folyt a harc. A béke csupán azt jelentette, hogy várakat nem ostromoltak, de a várőrségek kicsapá-

sai, az oly sok áldozatot követelő gerillacsatározások kölcsönösen folytak ekkor is. A végvári törökök számára, akik Trencsénig, máskor Szepesig, majd Ugocsáigis eljutottak, a kalandos portyák egyúttal rabszerző utak is voltak. A váratlan megrohanások sokszor a végső romlásba taszították a királyi ország egy-egy vidékét. Abauj megye 1640. július 9-én «könnyes sóhajokkal» írta Esterházy Miklós nádornak, hogy az egri törökök Szent László király napján rácsaptak a gagyai völgyre s itt Alsó- és Eelső-gagyot, Ketyét és Baktát kegyetlenül elhamvasztották és néptelenné tették; Eelsőgagyon tüzet vetettek a fakápolnára, ahova férfiak és nők menekültek gyermekeikkel s a bennszorultak ott égtek; másokat meggyilkoltak, több mint kétszáz embert pedig elhajtottak szörnyű rabságba; a megye többi részét levélben «barbár kegyetlenség»-gel fenyegették meg, ha nem hódolnak meg; az egész vidék Kassáig oly félelemben van, hogy ha nem gondoskodnak védelmükről, a lakosok elhagyják e helyet vagy a török igája alá vetik magukat.

Egyszer a gagyai völgy, máskor más vidék esett a portyázó török áldozatául s azok, akik egy-egy ilyen megrohanás után hiányoztak a régi lakosok közül, vagy életüket veszítették, vagy a budai rabszolgaságra kerültek, hogy a kereskedők kezén innen induljanak a konstantinápolyi nagy piacra és tovább. A megmaradtak szempontjából a legtöbb esetben a rabságba hurcoltak is éppen úgy elvesztek, mint a holtak, mert a török rabság a jobbagynak nem ígért visszatérést. A szegény emberért nem kínáltak s nem vártak váltságdíjat, élete így olcsó volt: 1578-ban a császár követe a budai basától 8000 paraszt és 600 katona elbocsátását kívánta, akiket a végekből hajtottak el, a basa azonban csak azt válaszolhatta, hogy ez emberek nagyobb részét felkoncolták, más részét a portára küldték. A sok emléktelenül maradt egyéni tragédiából pedig a közös nagy tragédia, a magyarság megdöböntő vérvesztése állott elő. Hiszen Bars megyében 1599 októberében néhány nap alatt 1500 ember veszett el és 2500 ház égett le egy tatár csapat dúlása nyomán s ugyan-

ebből a megyéből az immár «békés» 1625—27. években 1047 embert — felnőtteket és gyermekeket — vitt el s ugyanott 853-at vágott le a portyázó török. A végvárvonal vidéke így valóban azt a sorsot várhatta, melyet az 1560-as években Mehemet nagyvezér szánt neki, mondván, hogy a végvidéken teljesen ki kell irtani a magyarokat, akik sok háborúzásra és költségre adtak egyre okot. Ha pedig a törökök fenyegetése alatt végveszélytől rettegő falu meghódolt a fenyegetésnek és a «török iga» alá adta magát, akkor a királyi hatalom kegyét és kíméletét veszítette el.

A török végvári portyázás és rabvadászat területe a végvárvonal előtt a Muraköztől Szabolcs-Borsod megyéig félkörívben húzódott a török uralom alatt álló terület körül. A Felső-Tisza vidéke tulajdonképpen kívül esett a végvárak vidékén, azonban néhány török sereg, különösen pedig a keleti szorosokon bejáró tatárság e terület védtelen síkföldein is súlyos pusztítást végzett. A kicsiny Ugocsa megyét 1657-ben lengyel seregek dúlták fel, 1661-ben pedig török-tatár had ütött rajta, nagyobb felét elhamvasztva. A megye lakossága néhány év alatt számbelileg mélyen alázuhant s már előzőleg, de azután évtizedeken át is az erdélyi-királysági s a kuruc-labanc hadakozások útjába esvén, a szorongatott vidék megmaradottai is nagy mértékben «eloszoltak», elmenekültek más helyekre.

Az ország területének harmadik, törökmentes része az északkeleti határvidék volt Pozsonytól Mármarosig. Ezt a vidéket a török uralom és az irtó-dúló gerillaküzdelem nem érte el. Északkeleten az Erdős Kárpátok és a Beszki-dek hegláncának lejtőit és csendes völgyeit a török nem száguldtá be s ezt a határvidéket jobbra elkerülték a kor vallási és politikai harcai is, melyek az északnyugati határvidék életét olykor megzavarták. Az itt végigvonuló háborús viharok megközelítőleg sem okoztak olyan népi veszteségeket, mint az örökös nagy küzdelem a törökkel, ezért a népesség nagy mértékben meggyarapodott. A kis hegyi falvak lakóinak száma erősen felszökött s valósággal túlnépesedés állott elő.

Ha le akarjuk mérni azt a veszteséget, amelyet a török-

magyar küzdelem az ország lakosságán belül magának a magyarságnak okozott, tekintetbe kell venni, hogy az országnak azt a részét, amely török uralom alá jutott, meghódításakor kizárólag magyarok lakták. Az ország határán belül éppen ez a széles föld az, amely a magyarság legsajátabb otthona volt. Itt ólt a magyarság népi zöme s e nagy területen — mint láttuk — csudán néhány királyi város lakosságának magyarokkal vegyes német eredetű polgársága, valamint itt-ott kisebb szerb települési csoportok alkottak a magyarság népi tömegéhez képest alig észrevehető idegen népi foltokat. Mindazt a veszteséget tehát, amely a török kézre jutott terület népét az uralom előtt, majd közel másfélszázadon át az uralom alatt sújtotta, a magyarságnak kellett elszenvednie,

A végvári törökök által a Muraköztől a Tisza szabolcsi szakaszáig időnként felportyázott végváröv-vidéken, valamint a török és a tatár seregek által fel-felkeresett felsőtiszai területen már ebben a korban sem laktak csupán magyarok, úgy, mint a török hódoltság területén, s ez a magyarság is éppen a felvonuló hadak és portyázó csapatok által könnyen hozzáférhető sík földek és a hegyekből kifutó folyók szélesedő völgyek lakója volt. A vidék nem magyar lakosai — tótok, rutének, németek — többnyire az erdős hegyek között éltek, ezeket tehát a portyázók nem egykönnyen érték el; az erdők és hegyek rejtekeit jól ismerő lakosok menedéket is könnyen találtak. A pusztulást azonban olykor ők sem kerülhették el, főleg a hadi szempontból fontos bányavárosok vidékének német és tót lakosai. Az ország nyugati szélén fekvő német falvak lakossága szintén ki volt téve a török dúlásoknak és rablásoknak, melyek néha átcsaptak a szomszédos stájer és alsóausztriai vidékre is. A másfélszázados dúlásnak és török portyának azonban e végvárövi vidéken is a magyarság volt az igazi vesztese, minthogy települései legnagyobb részét a török hódoltságon kívül a végváröv vidékére estek.

A harmadik országrész, a törökmentes északi terület-sáv, amelyen — miként említettük — az ország pusztulása.

korában is nagy volt a természetes népgyarapodás, már e korban is nemzetiségi vidék volt, az a kedvező természetes gyarapodás tehát, mely a törökmentes északi sávon mutatkozott, túlnyomó részben nem a magyarság, hanem a tót, német és rutén népelem javára esett. Ezen a területen magyarok a XVI. század első felében csak szórva-nyosan vagy kisebb csoportokban laktak, nagyobb tömegben néhány völgyességben s e jelentékeny mértékben városias terület városaiban. Az Alföld és a végvidék romlásának korában e terület magyar népessége a déli részeken földönfutóvá lett magyar nemesek, polgárok és jobbágyok révén észrevehetően meggyarapodott. Ekkor a magyarság első szállásai közé tartozó Sáros megye körülbelül felényire magyar volt. Kassán elsősorban magyar nyelv hallatszott, melyet a gyermekek az utcán tanultak meg, Rozsnyón a magyarok a XVIII. században a német lakosság féltékenysége mellett is többségre jutottak s Nagyszombaton a XVI. század második felében nagyszámú és színmagyar tőzsérség őlt.

Azonban a magyar-török küzdelem által közvetlenül; nem sújtott északi határszegélyen lakó magyarság saját néptömegének csak csekély hányada volt. A magyarság zömének a török uralom és a végvidék sorsa jutott s a török uralom és a végvidéki portya mellett a törökséggel szemben vállalt szüntelen harc, a katonaélet is apasztotta. A Drávától a Felső-Tiszaig húzódó végvárvonalban, mely lassan, de ellenállhatatlanul örölte fel a népi erő legjobbjait, első sorban magyar vitézek harcoltak. A végvári vitézi rend már eredetileg is a földönfutó magyar kisenemességből és jobbágyságból verődött össze s mindvégig elsősorban innen nyerte utánpótlását. Dobó István híres egri vitézei, akik 1552-ben megvédték a várat, csaknem teljesen magyarok voltak: 88 alkapitány és tizedes közül 82, 69 megnyomorodott és megsérült vitéz közül 68, 25 elesett vitéz közül 20 s a várostromban résztvevő 18 megsebesült valamennyi kétségtelenül magyar eredetű nevet viselt. A végek küzdelmében a következő száz év alatt sok vér folyt ugyan el, a harc vonalát azonban még ezután is

főként magyarok tartották. A pápai vár 836 lovas és gyalogrendű vitéze közül 1659-ben 297 magyar nevet viselt s csak 39-nek volt idegen eredetre mutató vagy bizonytalan neve; az utóbbiak között a 22 «Horvát» nyilvánvalóan horvátoknak a török elől való felhúzóására s az új dunántúli horvát településekre mutat.

Az a veszteség, amelyet a magyarság a magyar-török küzdelemben a törökség részéről szenvedett, a másfélszázados nagy népi pusztulásnak csupán egyik oldalát mutatja. A másik oldalon az ország védelmére hivatott idegen zsoldos katonaság pusztítása és a királyi hadvezetés kíméletlenségének következményei állanak. A habsburgi magyar király 1526 óta az osztrák örökös tartományok ura s többnyire a német-római birodalom császára is, s így Magyarországnak uralma alatt maradt félkörív-alakú része mintegy előfalként állott impériuma délkeleti részén. Az az idegen zsoldos katonaság, amely a császár szolgálatában és birodalma védelmében az elővéd szerepét betöltő magyar földön megfordult, Európa minden részéből, elsősorban a német országokból verődött össze s a zsold mellett, amit legtöbbször az örökös pénzbajokkal küzdő hadipénztárból késedelmesen kapott vagy egyáltalában meg sem kapott, a zsákmányszerzés vágya hajtotta e felette kockázatos hadivállalkozásba. Az országot ellenséges földnek s csak harctérnek tekintette, az ország népét ennek megfelelően nem kímélte, élősködött rajta, kiszolgáltatta a veszedelemnek s amit nem vihetett el házából, gyakran azt is elpusztította. Idegen generálisai nem ismertek magyar célokat, a szenvedő és pusztuló nép sorsa iránt legtöbbször érzéketlenek voltak.

A magyar országgyűléseken a rendek által felsorolt sérelmek között e másfélszázad alatt rendszerint ott szépeit a zsoldosok miatt emelt panasz s a rendek nem szüntek meg követelni kivezetésüket az országból. Az 1594. évi országgyűlésen kijelentették, hogy nem lehet a kegyetlenségnek olyan nemét kigondolni, amit az idegen katona ezzel a nemzettel ne művelt volna. Nincs különbség — panaszolták 1599-ben — nemes és jobbág között, min-

den az idegen katonái és a nép inkább elhagyja otthonát és földjét, semhogy viselje az idegen zsoldos kegyetlenkedését. Amit a szerencsétlen nép a török és tatártól megmentett, a zsoldos «hárpiák» módjára emészti fel — szólt a rendek sérelmi felirata 1600-ban és a rendek még 1601-ben is csak azt állapíthatták meg, hogy a «belső» ellenség miatt a panasz nem szűnik, sőt nőttön-nő. Az idegen zsoldoshad által felidézett pusztulást és nyomorúságot megrázó szavakkal beszéli el az a kiáltvány, amelyet Bocskay István Európához intézett 1605 tavaszán, zászlója kibontásakor. Az országlakók jószágait, a mezővárosokat, a falvakat és a nemesi kúriákat — szólt a kiáltvány — török módra «timár»-okra osztották fel a katonák között, akik a keresztyén világ minden zugából érkeztek Magyarországra és bízva a büntetlenségben, az országlakókon mindenféle jogtalanságot, pusztítást, kegyetlenséget, zsarnokságot és hóhérkodást követtek el, nemcsak pórokon erőszakoskodtak, hanem az urakon, főpapokon, mágnásokon és nemeseken is, javaikat elvették, a templomokat feltörték, a feleséget férjétől, a gyermeket szülőitől elragadták, velük tetszésük szerint bántak és csak súlyos váltságdíj ellenében adták vissza meggyalázva őket; az urakat és nemeseket a kúriákból kivetették, mindenüket zsákmányra hányva és otthonaikban mindent felélve, falvait felégették; a nyomorult pórnép nyáron vadállat módjára a hegyekben és erdőkben bujdosott, makkal, gyökérrel és fahéjjal táplálkozott, jószágát a dög elvitte és olykor a hegyekben is kirabolták őket és megfosztották ruháiktól is, télen pedig a kastélyokban és kőfalas városokban sorvadoztak, koldultak; a zsoldosok nem voltak tekintettel sem korra, sem nemre, végtelen és hallatlan gonosz-tetteiket — folytatta Bocskay kiáltványa — a szemérem-érzet tiltja elbeszélni; ez a romlás nemcsak az ország egyetlen szegletében esik meg, hanem elterjeszkedik az egész országon, vagy mint a sáska, egyik helyről a másikra költözik. Bocskay kiáltványának súlyos vádjait változtatlanul mások is megisméltik és jellemző a magyarság elkese-redésére, hogy a rendek 1600-ban feliratukban a király

előtt kijelentették, hogy az erőszakoskodó zsoldos haddal szemben a megyék fel fognak kelni s fegyveres kézzel ki fogják űzni őket az országból. A bécsi béke tárgyalásain. 1606-ban Illésházy István később még sokszor elhangzó szavakkal adott kifejezést a magyar fájdalomnak: készek inkább a török, mint a német alá adni magukat. A magyar életerőt gyökeréig emésztő török hatalom is üdvösebbnek tűnt fel az elhagyatott nép előtt, mint az idegen zsoldos seregek védelme, elképzelhető hát, hogy ez a védelem a valóságban milyen rombolás volt.

A magyar-török küzdelem két oldalról sorvasztó következményeihez belső háborúk és megismétlődő pestisvérszék járultak s ezek voltak azok a tényezők, amelyek a történeti Magyarországnak a királyi hatalom és a török uralom között megosztó részein a pusztulást táplálták. Az ország harmadik része, Erdély ebben a korban külön állami életet élt s voltak olyan korszakai, amelyekben itt béke honolt és a nép gyarapodott, voltak azonban olyan korszakai is, amelyekben az ország más részeit emésztő romlások Erdély földjére is átsaptak. A XVI. század második felében többször dúlták és pusztították Erdélyt ellenséges — királyi német, török-tatár és moldvai román— hadak s a XVI—XVII. század fordulója körül Báthory Zsigmond, Mihály vajda és főleg Básta György uralma alatt egész Erdély a siralom földje volt. Ekkor, a XVII. század elején, szakadt Erdélyre a megdöbbentő nagy ínség, még emberevésről is maradtak fenn adatok. Ezután 1657-ig aránylag nyugodt korszak következett. E közel félszázad alatt a fejedelemség területén nem járt ellenséges had, s így népi erői is újból növekedhettek. A kocka 1657-ben megfordult, a fejedelemség katonai ereje odaveszett II. Rákóczy György lengyelországi hadjáratában, az erdélyi sereg a krími tatárok rabságába esett s a rabok nagy része végleg odaveszett: az erdélyi rendek számos-újvári gyűlésen feljegyezték, hogy «ki apját, ki fiát, ki bátyját, ki öccsét, ki barátját, ki rokonát, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét siratta, úgyhogy nem volt senki abban a gyülekezetben, kinek a sírásra elegendő

matériája ne lett volna». A pusztulás azonban csak ezután teljesedett be: az engedetlen országot, melyet nem védett már a nagy fejedelmek katonai ereje és okos politikája, a büntetésre betört török és tatár seregek szabadon járhattak keresztül-kasul. A dúló hadseregek Erdély lakói közül sokakat elveszítettek, sokakat pedig rabságba hurcoltak. Négy éven keresztül öldökölték és pusztították a török pasák, tatár kánok és román vajdák Bethlen Gábor és I. Bákóczy György virágzó országát. Evlia Cselebi török krónikás, aki 1661-ben a dúló török-tatár hadak mellett bejárta Erdélyt, krónikájában bőven számolt be arról, hogy a falvakat itt is-ott is felgyújtották és lerombolták, a foglyokat vásárra vitték vagy kardélre hányták, mint a Szamos mentén is, ahol közel sejtve Kemény János seregét, «a foglyok nagy sokasága miatt az iszlám táborában félelem támadt s a főszerdár parancsára a gyermekeket, leányokat megtartották, a kardforgatásra alkalmas férfiak közül pedig kilencezret a Szamos folyó partján megöltek». Bár a keleti író számadatait képzelete eltúlozhatta, az esemény maga mindennapi volt, hiszen Szejdi budai pasa Erdély ez áldatlan éveiben egyetlen alkalommal három-ezer megnyúzott magyar fejet küldött Konstantinápolyba. A pusztulás Erdélyben is főként a magyarságot sújtotta. A szászokat fallal övezett városaik védték, a politikai és katonai mozgalmaktól nem érintett románok nagyobb tömegei pedig még a természetes védelmet nyújtó erdős hegyek magaslatain pásztorkodtak. A székelyek is járatlan erdőkkel övezett havasaikban találtak hatalmas védőre. A magyarság települési vidékei azonban nyitva álltak az ellenség előtt és nagymértékben el is néptelenedtek. A XVII. század második felében a hét erdélyi magyar megye nyílt vidéken fekvő jobbágyfalvaiban egyre több parasztház maradt gazda nélkül, várva az új telepeseket, a havasokról leszálló románokat.

Így emésztették a zord idők a történeti ország minden részében a magyar népet. Dunántúl népessége például a XV. század végén 900,000 főre becsülhető, a 46,000 négyzetkilométernyi országgrész egy-egy négyzetkilométerére

tehát 19.5 lélek esett. Az 1580. év körül, amikor e terület nagyobb fele már évtizedek óta a török uralma alatt élt, a Dunántúl lakossága már csak 360,000 lélekre számítható. Az 1720. évben pedig az ekkor végrehajtott országos összeírás segítségével 500,000 lélekre becsülhető a népesség, mely a török kivonulta óta természetes úton és új megtelepülők révén nem jelentéktelen szaporodást vett már fel. A veszteség tehát a dunántúli részen végül is körülbelül 400,000 lélek és a milliókra menő elveszített természetes gyarapodás. Mi sem szemlélteti világosabban, hogy a Dunántúlnak egyes részei mily mélyre estek alá, mint az, hogy Tolna, Fejér, Somogy megyékben, a XV. századi 19.5-es átlagos népsűrűségtől messze elmaradva, a XVII. század elején csak 4—5 lélek esett egy négyzetkilométerre, Esztergom megye területén pedig 1696-ban alig 2000 lélek volt a falvak parasztházaiban található.

A török alá került alföldi részeken még nagyobb aránytalanságokat mutatnak ki a számok. Lindner Keresztély Ferdinánd gyulai harmincados a körösmenti helységeket 1698-ban lakatlannak és pusztának találta, mindössze Békés mezővárosban bukkant tíz meghúzódó családra. Igaz ugyan, hogy a következő években Szabolcs és Bihar megyékből, ahova a felszabadító háborúk iszonyai elől menekültek, még számos békési család ült vissza régi tűzhelyéhez, ezek azonban a régi lakossághoz, a mohácskori parasztsághoz képest csak töredékek voltak. A török uralma alá sohasem tartozó, de az 1657—1717. években nagy csapásokat átélő ugcocsi síkvidék 28 falvában a dézsmafizetők száma 1580-tól 1716-ig fokozatos lejtéssel — 1657-től gyors zuhanással — 1188 főről 880 főre hanyatlott le. A lakosság pusztulásának szinte jelképes erejű látványa állt 1605-ben az idegen utazó előtt: Budán, az ország korábbi fővárosában, a királyi székhelyen, a keresztyén és európai világ egyik központjában, istállónak használt düledező templomromok között a keresztyén tanítóhoz mindössze öt szegény gyermek járt.

A magyarság sötét sorsának teljességéhez tartozott, hogy az ország népe a termékeny békének az 1680-as évek

felszabadító hadjáratai után sem lett jó ideig részese. A felszabadító hadseregek sorvasztó országjárásai és a föld népére oly siralmas teelése a kimerült, áléit országra betetőző súlyos csapások voltak. Debrecen városa a török korban átélt sok vész után a felszabadítást követő években oly súlyos katonai terheknek és erőszakoskodásnak volt alávetve, hogy lakosai nagyobb részben szét-szóródtak, az üresen maradt házakat a teelő katonaság elpusztította s a királyi ügyek igazgatója is elismerte, hogy ez egykor virágzó helyre alig lehet ráismerni. Kecskemét, Szeged és más helyek krónikái hasonló hanyatlásról adnak számot. Ez időben kezdett az ország sok részén lábra kapni az a szokás, hogy a lakosok a helységekből, az elviselhetetlen terhek alól szabadulandó, a községek határának távoli pontjaira húzódtak, tanyaszerű, kezdetleges kunyhókba. A becsi udvar előtt, mely az országot a maga hódított tartományának tekintette, az ország nádora, Esterházy Pál hasztalanul idézte fel évről-évre az ország végső pusztulásának a kópét és hiába jelentette a határvidékhez közelebb élő lakosság futását a határon túlra, a bécsi kormány a könyörtelen rendszer kötelékein nem könnyített.

Az ország e vigasztalan kiélésének s a nép soradásának nagy része volt a rájuk következő Rákóczi-felkelés indítékaiban. A felkelés harcai közben az országba fogadott rácság magyarírtó dúlásai, a felkelés végén pedig a nagy pestis kaszáltak végig az ország téréin. Mikor végül a harcok zaja elült és béke költözött a magyar földre, az idegen utazó, aki Győrött, Neszmélyen, Budán, Földváron s a végzet nevét viselő Mohácson át utazott keresztül az országon, megrendülve írta le, hogy «nincs a világon szo;morúbb, mint Magyarországon utazni, kivált ha meg-gondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma ily nagy területen embert is alig láthatni»...

A magyarság történetének más korszakai sem voltak háborúktól, dúlásoktól, vészekből és népapasztó járványoktól mentek s hasonló csapásokat más népek is éltek át. Azonban a magyar történetnek 1526-tal kezdődő és

1711-ig végződő korszaka a föld népeinek minden forgandóságot ismerő történetében is külön helyet foglal el: óriási tragédia. A magyarság szinte fokról-fokra vérzett el s az a magyar ember, aki a XVIII. század elején az ország határai között széttekintett, felét sem láthatta maga körül annak a magyarságnak, amely Mátyás király korában az országban élt. A költő, a vitézi élet hősi szépségét éneklő Balassa Bálint méltán szólott így, már a XVI. sz. második felében: óh szegény megromlott s elfogyott magyar nép!...

II.

A pusztulás korában mélyreható eltolódás indult meg a magyarságnak és az ország többi népeinek tömegei között s ez a fokozatosan erősödő folyamat a magyarság jövődjére sorsdöntő jelentőséggel volt. Az eltolódást nemcsak az idézte elő, hogy míg a magyarság a máit vidékeken állandóan vérzett, addig az ország más népei a védettebb tájakon megmaradtak vagy éppenséggel gyarapodtak a természetes szaporodás útján, hanem az is, hogy a régi lakosait elvesztő magyar területre jövevények, idegen települők szálltak. A fogyó magyarsággal szemben tehát az ország nem magyar népei két úton is többletet értek el s a régi egyensúly már a magyar-török küzdelem korában felborult, tehát ama nagy népi elrendeződés előtt, amely a XVIII. században folyt le, s amely az eltolódást végleg elmélyítette.

Az ország népei között nagyobb tömegben a török hódoltság alatt tűntek fel a Balkánról beköltöző rácok, bár áramlásuk — miként láttuk — már a középkorban, a XV. században megindult. Ez a korai, falvakba telepített és a magyar környezetben elszigetelődött rác elem a XVI. század második felében már felszívódóban volt. Az 1572—8. évi török kincstári defterek lakosnóvsoraiból megállapítható, hogy Debrecen környékén az előző században rácokkal meggyarapított Dorogon ekkor 70 lakos közül 48, Varjas 59 háznépéből 49, Vid 75 háznépéből 19, Sima

71 háznépéből 19, Pródon 18 lakosból 9-nek volt rác eredetre mutató neve. E helységekben — az utóbbi négy helység még a XVII. században elpusztult s többé nem népesült be — a többi lakos ekkor, tehát még a hajdúk betelepedése előtt, magyar s kisebb részben román vagy orosz eredetű volt. Valamennyi lakója magyar nevet viselt ekkor már Böszörménynek, amely pedig annak idején szintén részesedett a Brankovics-féle XV. századi rác jövevényekből s Rác-Böszörménynek — megkülönböztetésül a biharmegyei Böszörménytől — rác vendégei miatt nevezték.

Az állandóan megtelepült s a magyar föld gazdasági életformáihoz alkalmazkodott régi rác szórványokhoz képest jóval nagyobb tömeget s életforma tekintetében egészen új elemet hoztak a török hódoltság alá jutott magyar területre a XVI. század óta költöző rácok. Ezek, a török seregek mögött szinte észrevétlenül húzódva, hamar megjelentek az Alföldnek a török uralom alá jutott részein, az elpusztult magyar jobbágy földjén. Az állattartásból élő s kezdetleges gazdasági műveltségű rác nép alacsonyabb kultúrviszonyok mellett jobban viselte el a hódító uralmát, mint a magyarság s a töröknek jó zsoldosokat is szolgáltatott. A Maros vonala alá eső és a bácsi vidékről, miként láttuk, már az 1520—30-as évek elsodorták a magyar lakosságot, a kihült tűzhelyek között mindjárt ez években állattenyésztő, kóborló rác családok vertek tanyát. Beszállottak a romok közé vagy kezdetleges építményeket raktak, félnomád módon, készen a továbbvándorlásra. A hadjáratok sokszor elseperték őket, de újjak érkeztek helyükre. Az 1540-es években Lippán már rác püspök lakott.

A rác szívárgás e kezdeti foglaláson túl fokozatosan az Alföld középső és felső, valamint a Dunántúl keleti részeire is elért, a megmaradt magyarság ritkuló helységei között pusztá falvakat keresve; bőven talált is ilyet. A Maros felső oldalára később tervszerű török telepítés vitte őket s Csanád megyében már 1667-ben 24, Csongrádban 1, Aradban 12, Békésben 6, Zarádban 2 helység éledt fel pusztá-

ságból rác helységgé. Somogy megyében a 15 éves háború idején számos rác falu állott, Fejér megyében pedig az 1696-ban megszámlált 49 helységből az adószedő 10-et rácokkal teltnek jegyzett fel s eljutottak a rác jövevények Kanizsa környékére is.

A török hadi útjául szolgáló Dunamentén a rácok Budáig, Szentendrét, sőt Győrig felvándoroltak s e fontos vonalon a kereskedelmi lehetőségek kihasználásával, legelő-, rév- és vámbérietekkel jelentékeny vagyoni erőre tettek szert. Itt az ország déli és középső sík részein bolygó félnomád testvéreikhez képest magasabb műveltségi színvonalat értek el. A hadjáratok idején sokszor ide-oda hajtott, el-eltűnt, de újra felgyarapodott rác elemek az Alföld török előtti népességéhez képest sem voltak jelentéktelenek, annál kevésbbő a megritkult ősi magyar lakosság mellett. Martinuzzi György 1538-ban már úgy látta, hogy az ország lakosságának a fele rác, ez azonban még az esetben is túlzott számítás volt, ha Martinuzzi csak a királya, Szapolyai János uralma alatt álló déli és tiszántúli országrészt vette tekintetbe.

A horvát népelem szintén a török korban került számottevő tömegben az anyaország történeti határai közé. Ugyanaz a vész kényszerítette otthona elhagyására és északra, a magyar földön új otthon keresésére, amely az Alföldön és a Dunántúl keleti felében a magyarságot is sorvasztotta: a török pusztítás. A Dráva és a Száva között, valamint a Kulpa alatt nagy népköltözködés folyt ekkor le. A megmozdult horvátság zöme a Kulpa mögé, az eredeti Szlavóniába húzódott át s miközben e terület neve Horvátország neve alá foglalódott, a régi Szlavónia neve a keleti szomszédságba eső, dráva-szavaközi régi magyar megyékre tolódtott át.

A Magyarországra költözött horvátok nagyobb része már az 1520—80-as években átlépte a Drávát és megtelepedett az 1529. és főleg az 1582. évi török hadjáratban nagy mértékben elnéptelenedett nyugati országrészben. Pusztán maradt magyar falvakban, Zala, Vas, Sopron, Moson és Győr megyében, ezekben az években 180—200 horvát

község létesült s kisebb horvát rajok, melyek sorsa az idegen tömegben eleve a népi felszívódás volt, földesúri telepítés révén Sárospatakra s a felső' országrész némely más pontjaira is jutottak.

Hasonlóképpen a török hódítás korának jövevényei voltak Magyarorszon az ú. n. görögök is, akik kereskedőként vándoroltak fel az országba. Bennük nem a szó etnikai értelmében vett görögöket kell tekinteni, hanem a Balkán különféle részeiből, főleg Macedóniából származó görög egyházi rítust követő kereskedő népelemet, így a görögök mellett macedónokat, albánokat, örményeket, rácokat is. Az ország számos nagyobb helységében megtelepedtek, egyesekben — mint Debrecenben, Tokajban — kereskedő társulatokat alakítottak s kiváltságokat szereztek. Mozgó, vándorló nép volt, egyesek, ha vagyont gyűjtöttek vagy megöregedtek, visszatértek balkáni otthonaikba, mások végleg itt maradtak, megmagyarosodtak s utódaik elvesztették balkáni kapcsolataikat. Az örmények zöme is ebben a korban, a török világhatalom által felidézett népi romlások következményeként Moldván keresztül jelent meg Erdélyben. Apafy Mihály alatt egyszerre több ezren jöttek s elsősorban Ebesfalván, a későbbi Erzsébetvárosban és Szamosújváron telepedtek meg.

A hódító török hatalom visszaszorításakor a felszabadult ország térképén az előző állapothoz képest a rác és horvát falvak és település csoportok, valamint a görög kereskedők és az erdélyi örmények jelentenek új népi szint. Az új népelemek megjelenése mellett azonban más népi eltolódások is mutatkoznak. Már a török uralom korában megmozdultak egyrészt a magyarság, másrészt a már korábban itt lakó tótság, ruténség és románság népi vonalai, jelezve a fogyó magyarság rovására e népek tömegében végbement gyarapodást, a népi határok mögött a természetes gyarapodás és az új beköltözők révén felgyülemlett terjeszkedési feszültséget.

A tótság népi vonalának e korban történt előnyomulása a megrikult szomszédos magyar területen még nem eléggé ismert; úgy látszik, hogy az előnyomulás a török

hódoltság korában még nem volt számottevő'. A déli széleken a tót népi terület maga is a török harcok körzetébe esett, a tót nép szaporulata tehát ebben a korban a belső népi területet töltögte a Morvától az Ungig. A felduzadó s a cseh-morva nepterületről új települők révén is gyarapodó tót zömben ekkor tűntek el a középkorból származó magyar településszigetek s a tót nép már ekkor megkezdte betelepítését a német-magyar városokba, melyeket eddig századokon keresztül elkerült. Besztercebányán 1532-ben tűnik fel a «slavicus concionator.» A XVII. század második felében már itt is-ott is megindult a tótság szivárgása a déli irányban nyíló völgyekbe, az ottani üresen álló jobbágyházakba; telepítési körének bővítésére felgyarapodott népi állománya mellett a közte letelepedő vlachok is szorították.

A vlachok nomád hegyi pásztorkodást folytattak a morva határszéltől a máramarosi hegyekig s még a XIII—XV. században költöztek a magas hegyek közé. Jóllehet a vlachság nem volt etnikai elem, hanem különféle — tót, rutén, lengyel, román, sőt magyar — népekből eredő pásztorság, kedvezményes közös pásztorjog s esetleg további társadalmi és gazdasági kiváltságok birtokában, az északi Kárpátok vidékén mégis elsősorban a szlávok közül került ki. E költözködő pásztorkodást folytató nép a XVI—XVII. században falvakba kezdett telepedni, erre nemcsak a jobbágy szolgálatra törekvő földesúri érdek, hanem a nomadizálás lehetőségeinek csökkenése — a szabad hegyi legelők szűkebb határok közé szorulása, az erdei rendtartások behozatala s az állatállományaikat pusztító vész — is készítette. A letelepedő vlach nép az északnyugati részen a tótság, az északkeleti részben pedig a ruténség soraiban oldódott szót s nem tévesztendő össze a XVII. század első felében a nyugati Balkánról a Dráva-Száva környékére, sőt a Dráva fölé is telepített déli vlachokkal.

A XVII. század második felében a magyar-tót népi határvonal megmozdulásához hasonló mozgalom volt megindulóban az északkeleti országrészben a rutén és magyar települési vonal mentén is. A rutén népet a magyar-török

küzdelem még annyira sem érintette, mint a tót népet, viszont a kisorosz népi bölcsőből, a Kárpátok mögül állandóan újonnan érkezőkkel gyarapodott. A jövevények a lengyel uralom s a lengyel földesúri hatalom terhei alól menekültek, a magyar földesurak pedig szívesen fogadták őket jobbágyul, a települőknek járó anyagi kedvezményekkel. A rutén jobbágy helyzete ebben a korban nem volt kedvezőtlenebb, mint amilyen általában a magyar jobbágy helyzete, sőt a rutének a magyar jobbágyokhoz mérten gazdasági előnyökre is szert tettek.

A rutén települési terület falvai az idők folyamán egyre jobban felduzzadtak s a hegyek belsejében új rutén községek is születtek. E mellett a XVII. század második felében kimozdult déli irányban a magyar települési terület felé a rutén népi határ is. A nép lélekszámát 1654-ben — valószínűleg túlzással — 300,000-re becsülték. Déli terjeszkedésük élesen megfigyelhető a kis Ugocsa megyében, melynek vidékén a XIV. század közepe óta rutén és — a délkeleti csücskön — román elemek telepedtek meg. Az ugocsai síkvidék — itt is főleg a Tiszamente — 1657. és 1661. évi nagy pusztulása után a régi magyar falvakban itt is, ott is rutén «advena»-k tűntek fel. A kisbirtokos családok kezén levő tiszamenti magyar Szirmán 1663-ban jóformán teljesen eltűnt az addigi jobbágyság s a faluban ebben az évben Kalina, Ágy s név nélküli «rutinus advena», 1665-ben Lengyel, Vayszko, Veléti, 1668-ban Cziczuves, Litva, Prisznyák, Komán nevű jobbágyok jelentek meg. A síkföldi Feketeardón és Szászfalun az «idegen oroszokkal, akik a «pogányok pusztítása és a pestisnek grasszálása miatt elfogyott magyar jobbágyoknak helyeikben» szállottak, a földesurak 1668-ban még megvették a református prédikátoroknak járó papi dézsmát.

A rutén elöretörés azonban ebben a korban még erőtlenn volt, mivel a síkvidékre új súlyos csapások neheztedtek. A leszálló rajokból tehát kevesen maradtak meg síkvidéki új otthonaikban, ahol e viharos évtizedekben béke és jólét helyett örökös veszedelmet találtak. Az egyes helységekre szálló rutén betelepülőknek 1—2 év múlva már alig volt

nyomuk, a nyelvhatár mentén megmaradt régi magyar jobbágyság mellé ebben a korban még csekély rutén elem kötötte meg magát. A visszatörülő rutén hullámozás csak az 1717. évi tatárdúlás után ért véget, csak ekkor érkeztek tehát a magyar települési területre jelentősebb mértékben új, most már végleg megtelepedő elemek.

Az erdélyi hegyekben a rutének gyarapodásához hasonló módon folyt a román nép felgyülemzése, a zavartalan természetes szaporodás és az újabb román bevándorlók révén. Geizkofler Zakariás német birodalmi főadószedő, aki Magyarországot mint a császári hadak főfizetőmestere keresztül-kasul bejárta s alaposan ismerte, már 1602-ben azt írta az udvari kamarának egyik jelentésében, hogy oláh falu «ezelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagy mértékben elszaporodtak, mivel a síkvidék pusztulásával szemben a hegyvidék nagyon megépült». Hovatovább azonban nemcsak a hegyekben lett egyre több a román népelem, hanem a hegyek alatt is.

A felgyülemlett pásztorkodó románságnak a török uralom korában meginduló hullámai két irányba haladtak: az erdélyi medence s az Alföld északi és keleti széléi felé s nem jutottak oly messze, mint a rácság; később is indultak meg és lassúbb ütemben. Ezek a románok szinte észrevétlenül kéredzkedtek be az erdélyi magyar falu megkevesbedett jobbágyságai közé. Az első jövevény továbbiakat húzott maga után s ezek már az elsők kezessége mellett kötelezték el magukat új uruknak örök jobbágyságra. A lassú betelepülés ebben a korban még alig érintette a székely és szász székeket, a tér foglalás a pusztultabb hét magyar megye falvaiban és kis városaiban ért el számottevő mértéket. Déva a XVII. század elején még teljesen magyar volt, Bethlen Gábor alatt 4—5 román család költözött be, de 1640-ben már román templomot építettek.

A románság második útja a hegyekből északi és nyugati irányba vezetett a szélesedő folyóvölgyek és az Alföld-szél elhagyott vagy megritkult magyar falvaiba. A völgyi magyarság kelet-nyugati népi folyosóit a testvér erdélyi elemek felé a hegyeken végigáradó románság már a középkor

századaiban elzárta, most az itt rekedt magyarság, amely a török hadak útjában szörnyen megfogyatkozott és elveszítette támasztékát az alföldi magyarságban, a rajta keresztül gördülő román hullámokban a legtöbb helyen elmerült.

Az ország középkorból származó németségének, a városok lakóinak és a szászságnak a sorait a XVI—XVII. századokban az ország felszabadításáig újabb németség számottevő mértékben nem növelte, a németek megmaradtak régi határaik között, melyeket a kiváltságok a népiség jegyeinél is élesebb vonalakkal rajzoltak az ország testére. Az országot járó német zsoldosok a hazai németséget nem igen gyarapították, minthogy családtalanok voltak s az ország várait és hartereit gyakran fel is cserélték a birodalom más hadi területeivel. Az ország felszabadítása után azonban némely városi véghelyen ottmaradtak és idővel beilleszkedtek azok közösségébe. A felszabadító seregek nyomában pedig mindjárt megjelentek a német telepések, egyelőre csak csekély számban: a német telepítések kora csak a XVIII. században érkezett el.

A török uralom két századában az ország zsidó lakosságának számában a középkori állapothoz és az ország egész lakosságához képest számottevő eltolódás nem következett be. Itt-ott időnként egy-egy helységtől vagy vidéktől meg kellett válniok — így Szolimán 1526-ban hajókra rakatta és elvitte az esztergomi és budai zsidókat, 1671-ben pedig rövid időre kitilt ották őket a nyugat-magyarországi városokból — viszont az idők folyamán új zsidók is jöttek az országba, elsősorban a nyugati országokból és a Balkánról. A keleti zsidó áramlás — mint látni fogjuk — csak a XVIII. században indult meg. A magyar rendek azonban számukat így is sokallták s 1579-ban azért kívánták őket az anabaptistákkal, a főleg Morvaországból menekült «habán»-okkal együtt kétszeres adó alá vetni, hogy kivándoroljanak az országból. A kétszeres adóztatás kívánalma később is felvetődött. Üdvösebb lenne azonban — mondta a rendekhez intézett királyi propositio is — ha egyáltalában nem lenne belőlük az országban.

Így változott már a török uralom korában az ország demográfiai színe. Azonban a magyarság és az országnak egyre jelentékenyebb tömeget képviselő más népei között nemzetiségi kérdés, ha ezen a politikailag érvényesülő tudatos törekvést értjük, még a török hódítás korában sem lépett elő. Nem volt még kisebbségi és többségi érzés s olyan kérdés, amelyben a nemzetiségnek tudatos politikai szerepe lett volna, egyik oldalról sem vetődött fel.

Az ország nem magyar népeinek részéről nemzetiségük tudata nem kívánczolt politikai formulába s ezért nem támasztottak nemzetiségi követeléseket sem. Azok az új népelemek, amelyek a török hódítás korában nagyjából menekülőként, megélhetést keresve léptek az ország területére, politikai formákat különben sem hoztak magukkal. Nem politikai kötélléssel összefűzött szervezett tömegben, hanem szervezetlenül, szinte észrevétlenül jöttek. Ezek az új népek, miként a középkorban már az országban lakott többi népelem is, a magyarságban az élet és halál fordulóján harcoló és védelmező erőt, létéért világhatalmakkal viaskodó országbíró népet láttak s tudták, hogy elbukása az ő bukásukat, győzelme pedig az ő létük megmenekedését is jelenti. Így fonódtak meg az együttérzés szálai: a tót nép ajkán élő XVII. századi ének hős leánya visszatérve a harcból, melybe apja helyett indult, kéri az Istent, óvja a magyart, «hogy a Te szent karod alatt győzze le a török hadat».

Olyan törekvés, amely az ország nem magyar népeivel szemben a nemzetiségnek politikai jelentőséget tulajdonított volna, a magyarság részéről sem jutott kifejezésre. A birtokos a földjeire szálló idegenekben csupán a munkaerőt, a gazdasági emelkedés eszközét látta, tekintet nélkül a népi hovatarozásra. A magyar közhatalom nem törekedett arra, hogy gyengítse az ország nem magyar népeinek erőit. A nemzetiségek életének magyar szemléletéből annyira hiányzott minden politikai megfontolás, hogy a munkácsi jószág földesurai, akik a rutének Munkácson székelő görög keleti püspöke felett magánkegyúri jogot

gyakoroltak, s akik a XVII. század első felében sokszor Erdély református fejedelmei voltak, Lengyelországból hívtak be idegen püspököket s az az óhaj, hogy a püspök «hazafia» legyen, a rutén papság köréből tört elő, a püspökség anyagi érdekeinek óvása céljából.

Ebben a korban nincs nyoma még a nyelvi asszimilációs törekvéseknek sem. Az iskolanyelv az iskolafenntartó közösség kívánságának megfelelő volt s az ország lakosai a hatóságok előtt anyanyelvükön szólaltak meg. A pozsonyi gimnáziumban Pázmány Péter gondoskodására magyar, német és tót nyelven tanítottak, Kassán pedig a város előjárósága rendelte el 1664-ben, hogy egyformán tanítsanak az iskolában magyar és tót nyelven. A Bártfa város evangélikus iskolája részére Hrabovszky Péter által 1657-ben tett alapítványból négy diák és pedig 2 tót, 1 német, 1 magyar vagy tót volt külföldi akadémiára küldendő. A katolikus, protestáns és más templomokban a prédikáció a helyi lakosság nyelvén hangzott; a kisszebeni lelkész például a XVII. század első felében a város német lakosainak német, a város és a hozzácsatolt két filiális magyarjai számára magyarul prédikált. Pozsonyban 1610-ben két evangélikus pap volt, az egyik német, a másik cseh és magyar nyelven végezte szolgálatát. Bománnyelvű vallási könyvek kiadására az első törekvések a XVI. század második felében a brassói százság köréből indultak meg s a XVII. században maguk az erdélyi fejedelmek voltak azok, akik a nép vallási reformációja érdekében a népnyelven vallási könyveket nyomtattak s az egyházi liturgia nyelvéné is a románt tették meg, mintegy a későbbi nemzeti ébredés hatalmas eszközét, az irodalmi nyelvet adván így a román nép kezébe. Ezzel a támogatással az irodalmi nyelv kifejlesztésében az Erdélybe fokozatosan betelepült románság előtte járt a kárpátokon!úli anyanépnek. A rutén művelődés és a rutén népi irodalom első zsengei a XVI—XVII. században szintén a rutén-magyar érintkezésnek s a magyarországi vallási reformációnak köszönheték létüket.

Az ország népeinek sajátos egyéni életére a lehető-

ségek egyenlő társadalmi fokon ugyanazok voltak, mint a magyarságé s nem voltak kedvezőtlenebbek az anyagi emelkedés lehetőségei sem. Az országgyűlések a XVI—XVII. századokban ugyan arra törekedtek, hogy a tizedet, amely az állandó bérlet révén már királyi tized jellegét öltötte fel s az ország védelmére fordított jövedelmi források egyik legjelentősebb tétele volt, fizessék meg a rendes jobbágytelekre telepedett rutén, rác és román jobbágyok is, azonban ez csak olyan különbség eltörlését jelentette volna, amely a magyar jobbágytság rovására állt fenn.

A XVI—XVIII. században a nemzetiségi kérdés merő nem-létét akkor is meg kell állapítanunk, ha azt látjuk, hogy a népi élet síkján némely viszonylatban feszültség mutatkozik. Ide számítható az az ellenérzés, amely a zsidókkal és az anabaptistákkal szemben az említett országgyűlési törekvésekben kifejezésre jutott, s amely a zsidókkal szemben — mint láttuk — nagy múltra tekintett vissza s európai jelenség volt. A zsidókkal és az anabaptistákkal a kivándoroltatás kívánalmáig fokozódott ellenérzésnek azonban nem a nemzetiség volt az indítéka, hanem — miként előzőleg, a középkor századaiban is — a vallási szemlélet, amely e kor gondolkozásában is uralkodó tényező volt, s ereje olykor határozottan a nemzetiség fölé emelkedett. A zsidósággal szemben ezen kívül — mint láttuk — faji, gazdasági és társadalmi okok is működtek.

Nem sorozhatók a nemzetiség körébe azok a nehézségek sem, amelyek a középkor századai után e korban is jelentkeztek a magyar-német viszonylatban. Ezek a nehézségek a kor történeti emlékeiben — az országgyűlések irataiban, a vármegyék jegyzőkönyveiben, egyesek leveleiben — lépten-nyomon előbukkannak s mély gyökerűeknek látszanak. A magyarok romlásukat várják a németektől, viszonyukat lappangó vagy robajló indulatok fűtik át s gyakran szorongatja borús sejtelem azok lelkét is, akik egyébként a «német» politika partján állanak. Az ellentétek nem a magyarság és a magyarországi németiség viszonyából fakadtak, hanem abból a politikai kapcsolat-

ból, amely a Habsburgok német birodalma és a magyar állam között kifejtett. A magyarság a birodalomban saját politikai létét védelmezte s nem az ország népeinek egyikeivel, hanem az idegen nagyhatalom súlyával szemben törekedett védekező állás kiépítésére. Az egész korszakon keresztül, a XVI—XVII. századokban ezért újult meg a királlyal szemben a magyar rendeknek az a szintén régi keletű követelése, hogy az országok tisztségei ne adassanak idegenek kezébe. Az «idegen» fogalma azonban most sem azonos a nem magyarral; a beszercebányai tótok e kor szemléletét jól fejezik ki, mikor 1681-ben a város német lakosaival vitázva azzal érvelnek, hogy «tót, cseh vagy horvát, ha a királyi kegy nemessé tette és az országlakók által a nemesek gyülekezetébe fogadtatott, igaz magyarnak tekintendő». Idegeneken a habsburgi király óta azokat értik, akik a nagy birodalom más részeiből a király bizalmával érkeztek, hogy egy-egy fontos magyarországi tisztséget kezükbe vegyenek. Velük szemben még a honfűsítés sem oszlat el minden bizalmatlanságot s a nemzeti tudatnak abban a fellángolásában, amely Bocskay István mozgalmát fűtötte, felvetődött az a követelés is, hogy a magyar tisztségekből a honfűsített idegeneknek az ivadékai is kizárassanak. A magyarság ösztönös politikai érzékének adott kifejezést s egyben fegyelmezett mérséklétről is tanúságot tett Bocskay István a korponai gyűlésen 1605-ben, amikor a honfűsített idegeneket csak a harmadik nemzedékig óhajtotta kizárni a tisztségekből: «Méltó és szükséges kívánságunk, hogy Magyarországon idegeneknek, sőt idegen nemzetből tölt magyaroknak is harmadíz előtt ne osszon és adjon őfelsége semmi tisztelet, hanem minden tisztviselő, offiálisok, az országnak törvénye szerint várakba és városokba s véghelyekbe, az ország határa végein belül magyarok legyenek, mert az idegen nemzetek hozták be hazánkban az ínségeket és romlásokat...» Hasonló politikai megfontolásokból fakadtak azok a sűrű kívánságok is, amelyek az idegen birodalmi katonaságnak az ország területéről való kivezetésére irányultak.

A veszély érzése mellett, amit az ország tisztségeinek és katonai pontjainak idegenekre való bízása jogosan kellett a sorsüldözött magyarságban, egyesek a bécsi udvar szolgálatában külön is hozzájárultak a magyar-német viszony nehézségeihez. Básta Györgyöt, kinek nevéhez a magyar történelem keserű emlékei fűződnek, bécsi parancs bízta arra, hogy ölessé, égettesse, irtsa a rebellis magyarokat, szedje el birtokaikat s ültessen azokba jó érzésű németeket. Unverzagt, az udvari kamara elnöke pedig már 1601-ben azt javasolta a királynak, hogy a töröktől visszafoglalandó városokba ne engedjen magyarokat, hanem csak németeket letelepedni. Az udvar embereinek szemében a megbízhatatlan magyarral szemben a német volt a biztos alap; jellemző erre, hogy Caraffa tábornok, akinek alakja szintén sötét árnyékot vet történelmünk lapjaira, egy 1690-ben kelt emlékiratában a szászokat nevezte Erdély erejének, díszének és jószándékú népének. A sok hasonló jelenség közepett a viszony nem enyhülhetett meg s a nemzeti felkelésekben a gyűlölet szikrái is lángra kaptak. Básta György 1602-ben azt jelentette a királynak, hogy «Erdély lakosai természetüknél fogva nagyon állhatatlanok, rosszabb indulatúak nem lehetnek, mint amilyenek», Unverzagt pedig 1601-ben arra a felismerésre jutott, hogy «a magyar természeténél fogva minden németnek ellensége». Viszont a magyarok úgy érezték a németekről, hogy «teljes az ő gyűlölségük a magyar nemzet iránt» (1588), így találta a német Gablman Miklós császári hadi történetíró is 1594-ben, sajnálkozva állapítva meg, hogy «a mi németeink a magyarokat annyira megvetik.»

A magyar-német viszonyt kedvezőtlenül befolyásolták e korszakban a magyarsággal szemben a városokban mutatkozó irányzatok is, azonban ezek is a nemzetiségi kérdés különösebb politikai tartalma nélkül. Egy-egy város közösségét ugyanis kiváltságok fogják körül, melyek zárt társadalmi körré formálják s e kiváltságokkal elmélyített és elszigetelt zárt társadalmakban elzárkózó törekvések működnek. Különösen a felvidéki német és erdélyi szász városokban, melyek a magyar települőkkel az országgyűlé-

sekig is elható küzdelmet folytattak. A rendek már 1582-ben azt állapították meg, hogy a városok a magyar elem ellenségei. Azok a városok ugyanis, amelyek polgársága egészében német volt, féltékenyen őrizték egységüket, a vegyes lakosságnak német polgársága' pedig fölénye megtartására törekedett. Nagyszében 1546-ban kimondta, hogy a városba házasodott magyar embertől felesége elhúnyta esetén a házat és más fekvőséget vissza kell váltani, 1589-ben pedig a házasságot egyáltalában megtiltották «idegen nemzet»-tel; Sopron 1548. évi statútuma nemcsak a házvételt, hanem a szállásadást is megtiltotta az «idegen magyarok» részére,^s 1594-ben egy másik statútum a behatoló magyar nyelvet kirekesztette a városi ügyvitelből. A beszercebányai magyar és tót lakosok az 1646/47. évi országgyűlésen együtt jelentek meg panasszal a miatt, hogy a németek a Thurzó György nádor közbenjárásával annak idején kötött egység félretételével, őket mindenkiből kizárják. Kassán a sziléziai eredetű főbíró, Bocatius jegyezte fel, hogy a magyarság — noha gazdagabb és intelligensebb volt a német polgárságnál — nem juthatott be a tanácsba. Budán a várban a visszafoglalás után csak három magyar vehetett házat: a nádor, az esztergomi érsek és az országbíró, s Pozsonyban, a koronázó magyar városban, sok magyartól elvette a városi magisztrátus a házat. Rozsnyón, mely más felvidéki városok példájára e korban valósággal megmagyarosodott a dél felől felköltöző magyarok révén, a német elem magának vitatta az «elsőség»-et, a középkorban már számottevő magyarság által lakott Eperjesen pedig 1571-ben azt határozták, hogy a városban ezután csak német nemzetiségű egyén lehet kereskedő, mivel «városunkban a német nemzetiségnek alig van oltalma». A rendek a városi elzárkózással szemben törvényeket hoztak, melyekben a városokat a magyarok befogadására kötelezték s a rendi felfogásnak Bocskay országgyűlése 1605-ben így adott kifejezést: «Az ilyen dolog gyalázatos a magyar nemzetnek s nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék».

Hogy azonban a városok elzárkózásában nem pusztán

magyar-német, vizzály tört felszínre, hanem a kor egyik természetes társadalmi jelensége, eléggé megvilágítja az a körülmény, hogy elzárkózási tendenciákra némely nem magyar népelemmel szemben az alföldi és erdélyi magyar városokban is találni, így Debrecenben a görögökkel, Marosvásárhelyen a XVIII. században a románokkal szemben. Ebben az elzárkózásban társadalmi és gazdasági okok ütköznek ki. A polgár, a zárt helyi közösség tagja, a saját jogaival élő külön társadalom kerül szembe a zárt falakat áttörő s a közösség társadalmi és gazdasági rendjét, valamint vallási egységét megbontó jövevénnyel. Mikor a magyar tömb szélein vagy az azon kívül eső német lakosú városok a magyar letelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távoltartani, hanem a magyar urat is, aki kiváltságos közjogi helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen, a környéke magyar falvainak lakói előtt nyitva álló «köztársaság» küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közéje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át — végül is eredményesen — folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.

Jóllehet a városi közösségek törekvéseiben — miként az eperjesiek idézett szavai tanúsítják — ebben a korban valóban lehet találni már tudatos népi állásfoglalást is, ez is átszövődik a társadalmi és gazdasági indítékok szálaival s a nemzetiségi kérdés politikai körét nem érinti. Annál kevésbbé más népi viszonylatban a városok körén kívül. A magyarság és az ország felgyarapodó más népei tehát a nemzetiség politikai szerepe nélkül élik saját életüket és formálják a maguk népiségét. A népi jegyeket a nemzedékek átveszik az előbbjáróktól, azonban ez az átörökítés a népi élet szinte tudattalan, de annál gyökérdúsabb mélységeiben folyik. A népi öntudatot zavartalanul, külső akadály nélkül táplálják azok a mélyből sarjadzó ösztönös erők, amelyek a népi egyéniséget

határozottan megrajzolják. A népi tudat működésének külső indítások, miként az életformák és a vallási élet is, külön tartalmat nyújtanak. A társadalmi és gazdasági életformák egy-egy népiség kebelében többé-kevésbé elkülönültek, így ebben a korban a románság még elsősorban havasi pásztornép, a rácság síkföldi pásztornép, a német többnyire város lakó volt. A különböző életformák elválasztódását sajátos jogi viszonyok is elősegítik s hasonló elkülönülések vallási tekintetben is fejlődtek ki, mert a népiséget az egyházak saját szertartásaikkal kifejezőbbé teszik s a vallási tényező e szerepe a vallási tudat megújulásának e korban különösen mélyreható. Az ország keleti részén például a magyarság s a ruténség-románság népi választó vonala egyúttal az életformának és a vallásnak is választó vonala volt, mely az állam összefogó ölelésében akkor még az összefogó erők gyengítése nélkül választott el két külön népi világot-. Más népi közösségek elszigeteltségét katolikus és protestáns viszonylatban támasztotta alá a vallási élet.

A népek öntudatlan belső élete körül így épülnek el választó falak s ezek erejét növeli a földrajzi távolság tényezője is. Ebben a korban a kezdetleges közlekedési viszonyok és a közbiztonság hiányai miatt az a távolság, mely az egyik falutól a tizedikig húzódik, ma ország-részek távolságával ér fel. Hiányzanak a mai élet igazi népi keverő medencéi, a szabad kaput táró, s így bárki által elérhető nagy városok, e messze sugárzó gyűjtő központok is. Viszont ugyanezért a másfélszázados török pusztulásból kikerülő magyarság népi alkatában jelentékeny elváltozásokat, népi elvegyülést és felhígulást nem szabad keresnünk.

Elsőben is tekintetbe kell venni, hogy a törökség Magyarországon nem vegyült a magyarsággal, a megvetett, hitetlen néppel. A hódító törökség inkább vallási, mint népi képlet volt, népi beolvasztásra nem törekedett, s így a vele való békés vegyülésnek csak a török vallás felvétele nyitott volna utat, erre pedig alig-alig volt példa. Bizonyos erőszakos vegyülés a hadjáratok nyomában

ugyan aligha volt elkerülhető, mivel azonban a magyar falvak fennmaradt lakossága többnyire éppen azért maradhatott fenn, mert a hadak elől elmenekült, az ily vegyülés is csekélyre becsülhető. Azokban a helységekben is, melyek a török katonai és polgári igazgatás székhelyei s így állandó török lakosság tartói voltak, a keresztyén lakosság, mely különben is mindinkább balkáni lett, élesen elkülönült településiig is a töröktől. A magyarság tehát, mely országában végül megmaradhatott, török vért számottevő mértékben nem vett fel magába. Akiket rabként elveszített, azok a törökség gyarapodásává lettek s törökök lettek azok az utódok is, akik török apától és vele élő magyar anyától születtek, azonban török férfi és magyar nő között házasság ritkán, leginkább csak nővétel vagy nőrablás ritján jött létre. A török szervezet felületi, uralmi építmény volt s mikor elomlott és a törökség kivonult az országból, uralma alól a magyarság török vértől jóformán érintetlenül került elő. A magyarság tömegéhez képest jelentéktelen volt azoknak a törököknek, főként mesterembereknek és kereskedőknek a száma is, akik a török sereg kivonulásakor némely helyen — Budán, Egerben, Temesváron — visszamaradva, utóbb teljesen felszívódtak a magyarságba.

Azonban a magyarság ebben a korban még az ország többi — régi és új — népeivel sem keveredett nagyobb mértékben. Jellemző e tekintetben a magyarság régi ott-honába, az alföldi térre felnyomuló rác nép és a magyarság viszonya. A magyar és rác parasztság falvai számos ponton egymás szomszédságába kerültek, a szomszédság azonban ekkor még népi keveredéshez nem vezetett, mivel az alacsonyabb kultúrfokon álló és vallásában görög rítust követő ráccal szemben idegenül állott az alföldi református vagy katolikus jobbágy, aki éppúgy fajtajabeli családalapításra törekedett, miként a rác is. Fejér megyében például 1696-ban 89 magyar jobbágyfalú mellett 10 ráccal lakott volt, ekkor még minden felismerhető nyoma nélkül annak, hogy a szomszédos magyar és rác falu között valamelyes népi keveredés folyna. A nagyobb

helyeken — miként Győrött — a betelepülő rácok külön közigazgatási szervezetet tartottak, településileg is elszigetelődtek, külön «rácváros»-okat alkottak s ezek csak később, fokozatosan oldódtak szét a közösségek tömegében.

A XVI—XVII. századi nagy pusztulásból régi földjén megmaradt magyarságot tehát idegen vér nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen hely ség magyar lakossága szinte visszaelemezhettienül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemeknek nem sok szerepe volt. A Debrecen városába 1564—1640. óv között betelepedett 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 8 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországnak. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékekről került ki, olyan területről, mely a XVI—XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a néptalajból merített, amelyből eredetileg összetevődött. Keskemét, Nagykörös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze egynépű környékéből. Magyar volt a részben Bocskay által letelepített szabad hajdúság is,' soraiiban ugyan kezdetben bőven voltak szlávok, azonban e családi otthon nélkül kóborló nép gyorsan cserélődött, így korán elveszítette a kezdeti szláv elemeket s ezután az enyésző magyar falvak szegény népességéből verődött össze. Az a 49 hajdúvitéz például, akiket Báthory Gábor 1609-ben Szilassy János kapitánysága alatt megnemesített, valamennyi magyar nevet viselt s mivel a családnevek fele helységnévből eredett, arra is következtetni lehet, hogy ezek a hajdúk a Körös, Maros és Temes folyók közéről szakadtak el. Az 1610-ben Elek János kapitánysága alatt megnemesített 123 hajdú is a 4 Horváth,

1 Kozák és 2 Oláh nevet viselőn kívül mind magyar eredetre mutató név birtokosa volt.

Az alföldi mezővárosok lakosságához és az összeverődött. hajdúsághoz hasonló bő egy vérű keveredésen esett át az alföldi és alföldszéli magyar falvak lakossága is, azonban az a terület, amelyről ezek új lakosaikat nyerték, általában már jóval kisebb volt, mint a mezővárosoké vagy a hajdúságé. Természetesen azok a rendszerint adóösszeírásokban szereplő megjelölések, amelyek valamely időpontban egy-egy helységet «pusztá»nak tüntetnek fel, nem mindig jelentik azt, hogy azok a lakosok, akiket néhány év múlva a helységben találhatni, merőben új eredetűek voltak, s így a régiek a helységből kipusztultak. A nép oldhatatlanul ragaszkodik ősi tűzhelyéhez, s ha a veszedelem elől egy-két évre elbujdosott is mocsaras, nádas vagy távolibb vidékekre, a veszély elmúltával legtöbbször visszabátorkodott az elhagyott ismerős tájra, a szülőföldre.

Voltak olyan vidékek is, amelyeken a kedvező táj-elemek által nyújtott védelem következtében a magyar lakosság sajátvérű vegyülése is csekély volt. A Sárret, a Sárköz, a Csallóköz, a Bodroγκöz, a baranyai vidék, a nyíri lápvidék, Erdélyben a székely hegyvidék és más rejtett fekvésű kis falvak, megkevesbedtek és összeestek ugyan, mégis alig cserélődtek s a XVI—XVII. század viharain keresztül is régi népüket hagyták a következő békésebb korszakra. Ugocsa megye síkföldi falvainak lakossága a XVII—XVIII. században csaknem teljesen kicserélődött, ugyanakkor néhány mocsaras falut, itt a XVIII. század második felében is még 40—50 százalékban olyan családok laktak, melyek már három évszázaddal előbb is ott éltek. A török korból a Bükk-hegységben levő Visnyón és a Bodroγκöz lápi községeiben is egész meg-sokasodott régi «had»-ak maradtak át a XVIII. századra. Bél Mátyás a XVIII. században azt állapította meg a csallóközi magyarságról, hogy ez faji tekintetben — a vizek által el lévén zárva — csaknem teljesen tisztán a régi maradt, s a bihari vidék feketekörösvölgyi magyar-

ságáról is azt állapította meg a késői történetkutató, hogy magyarságuk keveretletlenül került ki a nagy pusztulásból. Más volt a helyzet a Balkánon: itt a szerb falvak lakossága a török uralom alatt teljesen kicserélődött.

A magyarság és az ország többi népei között e korban is főleg a még kevés számú vegyes lakosságú falvakban, így elsősorban a hegyek lejtőin vonuló népi érintkezési vonalon s az e mögött fekvő magyar vidékek és kisebb magyar szigetek szélein folyt keveredés. Ezeken a helyeken a kicserélődés, melyben mindkét fél nyert és veszített, természetes ütemmel folyt s a XVI. században az alföldi magyarság északra vándorlása, utóbb, a XVII. században, a magyar népi vonal kezdődő hátrább esése révén élénkült meg. Míg az előző folyamat során számos város és falu magyarosodásnak indult, utóbb más városok és falvak elvesztették magyar jellegüket. E folyamatokban a keveredés a legenyhébb ellenállásra a jelek szerint a magyar-tót viszonylatban talált. Itt a folyamat már régi gyökerű, volt s áterjedt a birtokos nemesség körére is. A birtokos nemesség tót s az erdélyi részen a még középkori eredetű román nemesség beolvadásával román, az arisztokrácia pedig ebben a korban inkább déli szláv, főleg horvát elemeket vett fel, de az utóbbit nem oly mértékben, hogy egyénisége a népi zömtől elvált volna. Az Ulésházyak, Esterházyak, Eorgáchok, Erdődyek, Thurzók és más főúri családok házassági szálai még nem Bécsen keresztül szövődtek, mint a következő században, mely már sok idegen vért vezetett a főúri családokba. Gróf Esterházy Antal kuructábornagy nemzedékrendjén például még Illésházyak, bedeghi Nyáryak, Várdyak, Thökölyek, Thurzók, Gyulaffyak, Bethlenek szerepelnek a szépszülői vonalon.

A magyar népet a másfélszázados élet-halál küzdelem alatt, az új politikai határok és társadalmi rétegek választó falai felett szüntelenül áthatotta a népi egység érzése. A magyarság közössége egy testnek érezte magát a társadalom csúcán és alsó fokain, s egy testnek az ország szélein, az alföldi mezővárosokban vagy az erdélyi és dunántúli falvakban is. A török uralom vonala az együvörtarto-

zás hatalmas érzését éppúgy nem hasította meg, mint az erdélyi fejedelemség élesebb politikai határa sem. «Egy az megmaradás, egy az szabadság, egy az hazánk és mind az nemzetség» — írták a felsőmagyarországi magyar rendek 1608-ban; Esterházy Miklós nádor pedig 1630-ban hadba indulva Rákóczy György ellen, katonáit intette, óvják magukat szemrehányásoktól «hogy te fölfüldi vagy, te dunántúl való avagy iminnét s amonnót való, mivel mind magyarok vagyunk». Az udvari kamara 1604-ben, mikor Bocskay István ellen az országot felkelésre akarták szólítani, azt a véleményét fejezte ki, hogy ez veszélyes dolog, mert a magyarok — mint testvérek, akik általánosan így is nevezik egymást, és mint akik vallásukban és a németek gyűlöletében nagyobbbrészt megegyeznek egymással — egyesülhetnek s fegyvereiket a németek ellen fordíthatják. Nyolc évtized múlva az ország nádora Thököly ellen akarta fegyverbe szólítani a magyarságot s feljegyezték, hogy ((utcákon, korcsmákon csak publice kiált Dunán túl való nép: elmegyünk mink pogány nép ellen, de bizony magyar ellen kardot nem vonsztink».

Bár a magyarok azt a várakozást, hogy egymás ellen nem fognak fegyvert, nem tudták igazolni pusztulásuk korában sem, mégis kétségtelen, hogy a magyar szemlélet, a magyar összetartozás érzése és a magyar népiség tápláló tudata erősebb és határozottabb lett a szenvedések tüzeiben. A vérző' és pusztuló, létében is veszélyeztetett magyarság hivatástudata, mely Mátyás korában még birodalmi gondolatot hordozott és büszkén vállalta a keresztyén világ védőpajzsának szerepét, egyre szárnyaszegettebb lett, viszont a magyar élet befele fordult, önmagába nézett és gazdagult. Illésházy István a Szózat írójának gondolatával válaszolt a császár követeinek 1606-ban: a magyaroknak nincs mis hazájuk s ezt meg akarják tartani maguknak. A magyarság a politikai formában is saját énjét kereste: a hajdúk 1607-ben azért nem akartak soha többé német fejedelmet uralni, mivel «német s nem a mi nemzetünkből való». Ez a vágyakozás nem teljesedhetett s az erdélyi fejedelemségben is csak ideiglenesen ölthetett

testet, a magyar egyéniség azonban kifejező és acélos volt így is, egyszerre hősi és szellemi. A művelődés a súlyos viszonyok között is virult Tinódy Sebestyén, Balassa Bálint, Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert, Apácai Cseri János, Zrínyi Miklós szavaiban tisztán zendült a magyar nyelv. A végek magyar-török harcainak késői történetírója ezért állapította meg, hogy «soha magyarabb világ nálunk nem járta, mint a hódoltság korában, a várkastélyokban és a végházakban» s a nagy romlás ellenére is ezért jutott másik történetírónk arra a meggyőződésre, hogy «eddig nem volt magyarabb század, mint a XVII-ik».

NEGYEDIK FEJEZET.

Az ország új népi képe (1711—1790).

I.

Az ország történeti határai között élő népesség lélekszámát Acsády Ignác az 1715. és 1720. években végrehajtott országos adóösszeírás alapján, Horvát-Szlavonország nélkül, 2.582,000-ben számította ki s azóta ez a szám a köztudatban szinte valóságos tiszta számként él, nem emlékeztetve arra, hogy mesterséges következtetések vezettek hozzá. Pedig tudni kell, hogy az adó igazságosabb elosztása céljából készített 1715. évi s az ennek hiányait kiegészíteni óhajtó 1720. évi összeírás csak a parasztnépet, ennek is csak az országos adó alá eső rétegeit ölelte fel, csak családfőket vett számba, nem terjedt ki Erdélyre és a temesi bánóság területére, 1715-ben pedig a katonai határvidékre sem. Acsády az említett mesterséges számítása alapjául 418,000 adózó családfőt vett fel, egy-egy háztartást 6 családtaggal számított s az így adódó számhoz az összeírásokban nem szereplő nemességet, papságot és zsidóságot egységesen 5%-ban adta hozzá. Az adózó családfők említett végösszege pedig a két összeírás adatainak mesterséges egyeztetésével állott elő, a hiányzó területekre Acsády más források adatait dolgozta fel s az összeírásokban nem szereplő parasztrétegekre 20—50% többletet számított vidékenként a szerint, hogy a próbaként felhasznált földesúri urbáriumok jobbágy- és zsellérnévsorai milyen többletet mutattak az említett országos összeírások adózó névsoraihoz képest.

Azonban az ilyen többszörös feltevással dolgozó számításba körültekintő gond mellett is juthatnak be hibák,

melyek a további feltevések számára már kiinduláskor helytelen számokat nyújtva, végül is valóság és szám, illetőleg az élet és a történeti következtetés között jelentékeny eltérések alakulhatnak ki. A fenti 2 és fél millió lélekszámnak tehát mindig hangsúlyozni kell merő mesterséges voltát s azt következtetésekre annál óvatosabban lehet csak használni, mivel ez a szám ma, a társadalomtörténeti vizsgálatok új világa mellett túlságosan csekélynek látszik. Debrecen város házi adókönyve például 1713-ban 2965, 1714-ben 2878, 1716-ban 8080 adózó nevét tünteti fel, ezzel szemben az egymással már egyezettett 1715. és 1720. évi országos adóösszeírás mindössze 1139 adózó családfőt szerepeltet s a kihagyottakra Acsády által itt 20% számíttatván, Debrecen a fenti 413,000 háztartásban csak 1366 adózóval, a 2 és fél millió lélekszámban pedig 8196 számmal vesz részt. A földesúri falvaknál is észlelhetők hasonló eltérések: az ugocsamegyei Fekete-patakon az 1715. és 1720. évi országos adóösszeírásban 10, illetőleg 11, az 1716. évi dézsmajegyzékben azonban 19, a beregmegyei Csertészen 1715-ben és 1720-ban 5, illetőleg 8, de egy 1720-ban felvett földesúri urbáriumban 17 jobbágyfő szerepel. Jóllehet olyan helységek is találhatóak, amelyekben az országos adóösszeírás adatai és más adatok között nincs nagy különbség, általában megállapítható, hogy az országos összeírásban nem szereplő városi nép és úrbéres parasztság aránya általában meghaladja azt a 20—50%-ot, amit Acsády az országos adó alá nem vett városi népre és úrbéres parasztrétegekre számított. Ha azonban adókimutatások alapján akarjuk azt a népességet kiszámítani, amely a XVIII. század elején a török pusztulásból kikerült országban élt, még azt is figyelembe kell venni, hogy egyes társadalmi elemeket az urbáriumok és városi adókönyvek sem vettek fel. Ezek a földesúri majorságok, nemesi udvarházak uradalmi tisztjei, tisztviselői, cselédei és szolgálói voltak. Számuk a földesúri majorsági üzem XVI—XVII. századi nagy kifejlődése után fokozatosan magasra emelkedett s 1791-ben Bereg megye követe 494,402 hasonló állású háznépről szolt az országgyűlésben.

Ez a nagy tömeg — 100 adózó jobbágyra 65 «nemesi szolga» — valósággal a társadalom alatt élt s bár az összeírások egyáltalában nem vesznek róla tudomást, lélekszám szempontjából nem mellőzhető'. E helyen továbbmenő számításokba nem bocsátkozhatunk, de az előadottak alapján a szokásos Acsády-féle két és fél millió helyett a történeti Magyarország lakosságát 1720 táján 8—3 és fél millióra becsüljük. Ebben a számban 1720 körül már bennefoglaltatik az a gyarapodás, amelyet az ország népe a török uralom megszűnte óta — a háborús dúlások s az 1709. évi pestis ellentétes hatásai mellett is — természetes módon és új megtelepülők révén ért el.

A XVIII. századeleji Magyarország lélekszámát 3—3½ millióra helyesbítve, sok kérdőjel elenyészik, melyet Acsády lélekszám-számításával kapcsolatban legújabbkori történetünkben fel kellett tenni. Az ország lakossága ugyanis 1787-ben, II. József népszámlálása — az első népszámlálás — alkalmával meghaladta a 8 milliót, ami azt jelenti, hogy a lakosság az eltelt 67 év alatt az Acsádi-féle 21/» millióról több mint háromszorosra emelkedett. Az emelkedés a valóságban is nagy volt, azonban e nagy többletet az Acsády-szám hiányainak ismerete nélkül is túlzottnak kellene tartanunk, különösen akkor, ha a magyarság arányszámát is tekintetbe vesszük. A történetírói megállapítások általában megegyeznek abban, hogy a XVIII. század elején az ország lakosságának 40—50%-át kell magyarnak tekinteni. Vagyis az Acsády-szám szerint 1720-ban kb. 1.000,000" volt a magyarok száma, viszont 1787-ben 3.122,000. E szerint tehát az eltelt 67 év alatt a magyarságnak majdnem abban az arányban kellett gyarapodnia, mint az ország nem magyar lakosainak, pedig ezek önkéntes beözönlések és mesterséges telepítések révén éppen ebben a korban olyan hatalmas külső növedéket is kaptak, amilyenhez a magyarság nem juthatott. Egyébként a magyarság háromszoros gyarapodását 67 év alatt a többi népekkel való összehasonlítás nélkül, önmagában is természeti lehetetlenségnek kell tartanunk, viszont az asszimiláció útján szerzett növekedést

— miként látni fogjuk — ebben a korban még nem tekinthetjük számottevőnek. A 3—8 és fél millióra helyesbített lélekszám alapján azonban a XVIII. században a nagy népi átrendeződés folyamatába induló magyarság lélekszámát a fenti arány alapján 1.200,000—1.750,000-re kell számítani s ezzel a helyesbítéssel a magyarságnak az 1787. évi 3 millióig emelkedő gyarapodása természetes magyarázatot kap. Ha tekintetbe vesszük, hogy a magyarság 1787 után 1850-ig 63 év alatt 44,4%-kal gyarapodott, az előző 67 évnek a helyesbített szám alapján 200% helyett kb. 100%-ot számláló gyarapodását még mindig rendkívülinek kell tartanunk.

A helyesbítés alapján tehát magasabbra kell tennünk a török vérszóból kikerült magyarság lélekszámát, mint amennyire Acsády számította. Ha a jövőendő részletes kutatások még azt is megállapítanak, hogy a majorság-ságok és nemesi udvarházak társadalomalatti cseléd- és szolganépében a magyarság részvétele 1720 táján is nagyobb volt az országos átlagnál — 1910-ban az országban a magyar parasztnépnek 47, a szerbnek 39, a tótnak 33, a románnak 31, a németnek 27, a ruténnek 28, a horvátnak 22%-a volt földtelen munkás és cseléd — ez esetben a magyarság 1720. évi lélekszáma az 1.200,000—1.750,000-et is meghaladná. A szegényebb úrbéres paraszttal, a cselédházak és pásztorlakások népével így egészült ki tehát a magyarság vihartördelt törzse, amely népi erejével nagy vérvesztése után a Duna medencének továbbra is vezető népisége és történetformáló tényezője maradt.

Az 1720. évi 8—8 és fél milliónyi népesség az ország vidékein rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg s ez a körülmény maga is hatalmas indítéka volt annak a nagy néphullámnak és elrendeződésnek, mely a XVIII. században ment végbe. A népesség ez egyenlőtlen megoszlását szemléltetőn fejezi ki az az eltérés, amely az 1715. és 1720. évi országos adóösszeírások alapján Acsády által kiszámított 413,000 adózó háztartás megoszlásában meggyénként mutatkozik. A 413,000 adófizető családfőből ugyanis azoknak

a megyéknek a területére, melyek tartósan és egészben szenvedték a török uralmát, mindössze kb. 90,000 esik. Ez a terület a Somogy, Veszprém, Komárom, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Szabolcs, Bihar, Arad és Krassó-Szörény megyék s a Duna—Dráva-vonal által körül-fogott országrész oléi fel s 120,000 nógyetkilométernyire rúg. Minthogy az ország területe 279,805 négyzetkilóméter, az említett, közel félországnyi területen 1715/20-ban majdnem ötödrésze élt az ország egész adófizető lakosságának. Ez a nagy eltérés még növekedik is, ha tekintetbe vesszük az adót nem fizető rétegeket, mivel a töröktől visszafoglalt területen nemes ember ekkor még alig lakott s itt egyelőre kevés volt a majorsági üzem, így tehát a majorsági cselédnép is.

Az országnak az a része tehát, amely a török uralom alól régi határai közé visszatért, az ország másik feléhez képest igen ritka lakosságú volt s e ritka népesség is egyenlőtlenül szóródott szót. Némely vidéken, mint a Duna-Tisza közén s a Délvidéken, csak napi járóföldek után lehetett helységekre találni, más vidékeken viszont, Baranyában, Biharban és Hevesben, már jóval több volt a község, de ezek csak csekély lakosságot tartottak, legtöbbször alig 5-6 háznépet. Ugyanekkor az ország másik részében, mely általában ötszörösen sűrűbben lakott volt, egyes vidékek a súlyos idők alatt valósággal túlnépesültek. Sopron megyében például csupán néhány olyan helység volt a 229 között, amelyben az összeírt adófizető családfők száma a tízet nem haladta meg, a többi népesebb volt; Turóc megye 96 helysége közül is csupán 11 volt a tíz adófizető családfőt nem számláló helységek száma. Viszont a török hódoltság sorsát megosztó Baranya megye 276 helysége között 129 volt a tíznél kevesebb adófizető háznéppel lakott helységek száma. A különbség még élesebben szemlélhető Sopron, Turóc, Baranya és Békés megyék adatainak összevetésével. Sopron megyében egy négyzetkilóméterre körülbelül 4, Turóc megyében körülbelül 2 adófizető család esett, Baranya megyében azonban már minden családra egy

négyszázötven méter jutott, Békés megyében pedig három négyszázötven méterre sem esett egy család. A Békés megye vonalától délre eső országrészen még kedvezőtlenebb arány mutatkozik s így az ország déli s egyes nyugati vagy északi részei között az adófizető családok számában aránylag húszszoros különbség is volt. A különbség a megyék által fizetett adóban is éles kifejezésre jut: Vas megye adója 1704-ben 117,000, Békés megyéé ugyanakkor 2,877 forintot tett ki.

Az ország helyreállítása után a népesség megoszlásának ez a nagy aránytalansága természetesen nem állhatott fenn sokáig. A sűrűn lakott területek lakosságának a természetes kiegyenlítődés erejével át kellett folynia a ritkán lakott vagy pusztai földekre s e kiegyenlítődésnek annál inkább végbe kellett mennie, mivel a sűrűbben lakott terület éppen a hegyvidék volt, az országnak tehát az a része, melyen a mezőgazdaságnak — a nép főfoglalkozásának — csekélyebb lehetőségei voltak. A ritka lakosságú vagy éppen néptelennek mondható országrész ellenben a termékeny alföldi síkra vagy dunántúli lankás oldalra esett, ahol a dúserejű föld a török uralom után gazda nélkül, elvadult állapotban várta a munkáló kezét.

A hegyvidékek népének az Alföld felé irányuló áramlása a terület felszabadítása után mindjárt meg is indult, nagyobb arányokat azonban csupán akkor vett, mikor a felszabadító seregek pusztulást hozó országjárásai és a föld népére oly siralmas telelései, majd pedig a kurucfelkelés után immár csendes évtizedek köszöntöttek az országra. Ekkor az Alföldre tartó vándorlás rendkívül nagyméreteket öltött. A mozgalomnak nagynéptömegeket mozgó első szakasza az 1780-as évekre már be is fejeződött. A népes hegyvidékek népfeleslegeiket gyorsan elbocsátották, de a folyamat meg-megélénkülő ütemben ezután is tartott.

A nagy népsűrűségi kiegyenlítődésnek a rendi társadalmi szerkezet korában természetesen a szerkezethez kellett igazodnia s a megkötések és lezárt társadalmi körök alatt kellett megkeresnie azokat a réseket és lazább

kötésű pontokat, amelyeken keresztül — miként a talaj mélyéből feltörő víz — a napvilágra juthatott. Akadálytalan pályán haladhatott a kiváltságos nemesség. A török uralom sok nemest elűzött annak idején e területről s mikor most a régi föld, melynek családi kötelékei az utódok emlékében talán már nem is éltek, újból szabad lett, visszaköltöztek az alföldi tájakra. Nógrádi kisnemesek pestmegyei puszta helyekre, pozsonymegyeiek a Dunántúlra, mások más vidékekre szállottak, le egészen Bács megyéig. Szegény kúriális községekből vagy más kisnemesi portákról sokan indultak el új otthon keresésére és vitték magukkal megyéjük nemesi bizonyítványát, hogy rendi állásukat az új földön is megtarthassák. Voltak e szegény nemesség sorai között olyanok is, akik a nemesi szegénységet bő alföldi jobbágysággal cserélték fel, mások pedig a nemesség nélkül megalakuló új alföldi megyék tisztségei után törekedve költöztek a déli szomszédságba. Hogy egy-egy alföldi megye új nemessége milyen különböző tájakról találkozott most össze, arra nézve jellemző, hogy az újjászülető Csongrád megyében 1782-ben az ott nemesi jogban élő 18 család közül 2—2 Nyitra, Trencsén, Komárom, Bars, 1—1 pedig Szatmár, Turóc, Békés, Heves és Sopron megyéből származott át. Ily kicsinyszámú nemességben is éppen úgy képviselve volt tehát az ország nyugati határvidéke, mint keleti vagy északi vidéke; természetesen ott, ahol nagyobb számban voltak nemesek, nagyobb volt a változat, tarkább az összetettség is.

A csongrádi 13 nemes család egyben azt is kifejezi, hogy a nagy népáramlásban a nemesség részvétele nem volt jelentékeny, különösen nem a déli dunai és marosi részeken. Csanád megyének a megújulás után 1780. december 1-én először tartott «generális congregatio»-ján a nemesi «közönség» mindössze öt személyből állott s a közgyűlésekre — hogy többen legyenek — ezután még hosszú ideig hívtak kamarai biztosokat, ispánokat, községi bírót is. E déli részek nemessége később is inkább a vagon és hivatal érdeme által felemelt új

nemesekkel, mintsem az egyes helyeken zsúfolt felső nemesi vidékek elköltözöttjei által gyarapodott.

Abban a néptömegben, amely az ország törökmentes vidékei felől a török pusztulás földjére áthúzódóban volt, nem volt számottevő a rendi világ másik szabadon telepedő elemének, a polgárságnak a részvétele sem. A nyugati és északi városok társadalmilag elszigetelt közösségek voltak, erősségük éppen egységük és zártságuk volt, de e városok a XVII. század második felében a belső háborúk és kereskedelmi szerepük csökkenése miatt hanyatlottak is. A déli vidék feltámadó városaiban — Temesvárt, Szegeden, Székesfehérvárt — ugyan gyökeret vert egy-egy felvidéki, nyugati vagy erdélyi polgár is, ezek azonban e városok gyorsan duzzadó s népeiket főként a külföldről és a környező falvakból merítő tömegben elenyészték.

Az ország különféle részeiből a török hódoltság szabbaddá lett területeire áramló népességet jóformán teljesen a parasztság szolgáltatta. Az ország felső és nyugati részein a XVI—XVII. században a parasztság a folytonos szegényedés állapotát élte. A földesúr majorsági gazdálkodásának nagymérvű kifejlődése, a megyék kezében romló jobbágsors, valamint a jobbágyföld folytonos aprózódása fokozták a paraszt szegényedését és zselléresedését. A XVIII. században az esztergomi érsekség jószágain 732 jobbágytelkeket írtak össze, Ugocsa megyében pedig már a XVI. század második felében a jobbágyok 55%-ának, az u. n. «szegényekének féljobbágytelkük sem volt. Érthető, hogy amikor a nagy pusztta térségre bő föld és anyagi kedvezmények, évekre szóló adómentességek szólították a parasztokat, szinte népvándorlásszerű mozgalom bontakozott ki.

A jobbágyország szabad elvándorlásának azonban a rendi korszakban hatalmas akadály állott az útjában: a földesúri kötelék. Míg a jobbágyot dél felé a jobb mód kilátásai csábították, addig régi helyén a földesúr hatalmi erővel is érvényesíthető joga marasztotta. A jobbágy nem rendelkezett a maga sorsával, nem volt költözési

joga s a birtokos mellett állott a megye hatalma is, A megyénként felosztott közteher ugyanis annál nagyobb arányban nehezedett a megye egyes jobbágyaira, minél kevesebben maradtak azok, akiknek a terhet viselni kellett. Különösen az 1—2 jobbágyot tartó kisbirtokosra hozott nagy csapást a jobbágyelvándorlás s visszaszorítására a vándorlás növekedésével együtt erősödött a birtokos nemesség küzdelme is. Az 1715. évi 101. t. cikk azért, mert «igen sok jobbágy földesura tudta nélkül és akarata ellenére más megyékbe szökött és szökik», kimondta, hogy a jobbágyok a földesúr passzuslevele nélkül nem engedhetők át más megyékbe s erre örködni kell a katonaságnak. A rendek 1728-ban pedig már a taksások és szabadosok költözését is tilalom alá vetették. Az 1724-ben felállított helytartótanács is továbbfejlesztette a jobbágyvándorlás megakadályozására szolgáló rendészeti intézkedéseket s elrendelte, hogy az új települőknek járó adókedvezményt csak az a honi jobbágy kaphatja meg, aki már előző helyén is birtokában volt e kedvezménynek.

De a jobbágy vándorlást minden erőfeszítés mellett sem lehetett megakadályozni. A jobbágy, ha nem engedték, szökött, mint eddig is s a költözködés jogával rendelkező taksás, szabados és árendás jobbágyok mellett tömegesen kerekedett fel az «örökös» jobbágy is. Az 1710—20-as években az ország súlyos nagy kérdéseként jelentkezett a hata lmasul megnőtt jobbágy vándorlás. Ez a múltban sem szünetelt, most meg mértéktelenül megnőtt s nemcsak a szűk régi otthon és a tágas új föld ellentéte fokozta, hanem az adó- és jobbágytelekrendszer hiányai miatt egyes vidékeket elemi csapásként sújtó adóteher, a katonaszállásolás, a rossz termés, az árvíz és a tűzvész. Ilyen helyi okok következtében a határvidékekről esetenként a szomszéd országba is szöktek a jobbágyok, azonban a nagy özönlés a déli magyar föld felé tartott.

Az 1710/20. évi jobbágy vándorlás méreteiről a megyék panaszos kérvényei és összeírásai szemléltető képet nyújtanak. Liptó megye 1717-ben a király előtt panaszolta,

hogy a megye majdnem teljes parasztnépe szétszóródott más szomszédos megyékbe, ahol a megélhetésnek jobb módjai kínálkoztak. Máramaros megye 1540, Kraszna megye 1428, Középszolnok 927 szökött jobbágyot jelentett 1724-ben s ugyancsak Középszolnokból 1725 és 1781 között is 1278 jobbágy költözött el. Szatmár megyében a leleszi konvent hiteleshelyi hatáskörében 1927 szökött jobbágyot írt össze.

Egyes szököttjobbágy-listák a jobbágyvándorlás útjairól is tájékoztatnak. Abauj megye 1719-ben 1089 szökött jobbágyot írt össze s meg is jelölte a helységeket, ahol a «profugus»-ok megtalálhatók. Az abauji szökevény jobbágyok közül 3 Szabolcs, 39 Szepes, 36 Sáros, 3 Gömör, 6 Bihar, 26 Heves, 24 Torna, 449 Borsod és 508 Zemplén megyében, a megyének csaknem kizárólag Abauj alatt fekvő tiszamenti déli részében ütötte fel tanyáját. Híg tehát az Abauj megyétől északra vagy oldalra eső megyék területére mindössze 78 jobbágy vágyott át, addig az Alföldre néző vagy éppen alföldi megyékbe 1015 jutott s az elvándorlás — miként a megye írta — még napról-napra nőtt. Míg Abauj eltávozott jobbágysai nagy részét Borsodtól és a déli Zempléntől követelte, addig Borsod megye a Jászkunságon, Hont megye Pest és Esztergom megyékben kereste hűtlen jobbágysait s Szabolcs is azt panasolta, hogy jobbágysai «legbűvebben» Bihar megyébe, a déli szomszédba keltek át. A szabolcsi rendek 1718-ban ki is szálltak a pocsaji határba s tárgyalásba kezdtek a bihariakkal népeik visszaszerzése végett, de eredmény nélkül. Bihar megye maga is az elvándorlással védekezett: jobbágysai állandóan folynak más megyékre és a temesi részekre.

A jobbágyvándorlás Erdélyben, melyet ekkor, a habsburgi birodalomban, államhatár választott el Magyarországtól, szintén nagy gondja volt a birtokosoknak. Itt a parasztnép társadalmi elesettsége is erős indítéka volt a szökésnek, különösen a Székelyföldön, melynek ősi népe a föld korszerű gazdasági lehetőségeihez képest túlszaporodott és szegény jobbágyréteggel is erősen meg-

telt. A szegénység soraiból sokan Moldvába és Havasalföldre, sokan a temesi bánóság és a Partium felé tartottak, a hatóságok hasztalan törekedtek arra, hogy a nép «nagy bódnlását és fészkiából való kimozdulását» megakadályozzák. A «bódulás» nem szorítkozott a székelységre, hanem Erdély más részeire is kiterjedt. Az erdélyi kormányzék 1718-ban azt írta, hogy a nép éjjel-nappal szökik s hasztalanul rendelték el Bécsben, hogy a Magyarországra és a temesi bánóság területére szökött erdélyi jobbágyokat vissza kell szállítani, a rendelkezések végrehajthatlanok maradtak. A jelentések ezután is hangoztatták a jobbágyok szökéseit, ismételve azt is, hogy a szökés útjai az oláh fejedelemségek mellett főként Magyarországra vezetnek.

A nagy jobbágy mozgalom évtizedeiben természetesen visszafelé torlódó s általában keresztül-kasul folyó jobbágyvándorlás is volt, azonban a vonulás széles medre a török uralom alól felszabadított alföldi térség felé irányult. A földesúri köteléssel, a megyék határaival s a hatóságok rendelkezéseivel nem törődve, állandóan hömpölygött a lassú áradás, Liptó megyétől és a csíki hegyektől a Duna déli vonaláig, népesítve a pusztaságot, amely a török viharban elveszítette népeit. Az áramlás egyre lejjebb hatolt, lépcsőzetesen hagyta vissza népi lerakódásait s hovatovább olyan vidékek lakosait is magával sodorta, melyek csak a közelmúltban népesültek be. A nagykunsági helységeket például az 1715/20 években alig 8000—4000 lélek lakta, de ezek néhány évtized alatt olyan nagyszámú lakosságra tettek szert, hogy, később már maguk bocsátottak ki telepes rajokat. így 1786-ban Kisújszállásról, Karcagról, Kunmadarasról és más nagykunsági helyekről 2500 lélek költözött el a bácsmegyei Pácsérra, Ómoravicára és Bácsfeketehegyre. Orosháza is csak a XVIII. században népesült be, de néhány évtized múlva maga is telepes rajokat bocsátott az aradmegyei Újvarsáandra.

Az a terület, mely a török uralom vonalán kívül esett s a török uralom megszűnése után az országos belső nép-

vándorlás anyagát szolgáltatta, csak részben volt magyar lakosságú. Az ország nem magyar népei — mint láttuk — éppen ezen a törökmentes területen laktak. így a két terület között megindult népességi kiegyenlítődés különbség nélkül mozgatott magyar és nem magyar elemeket; az adatok azonban arra mutatnak, hogy az egykori török területre északról, keletről és nyugatról húzó parasztköltözés elsősorban magyarságot vitt magával. A török időkben elmenekült és elüldözött magyar parasztságot nemcsak a tágas termőföldek hívták most vissza, hanem ősi szemlélete és vérmérséklete is, mely már nyolcszáz évvel előbb is a síkon és lankán gyökeresítette meg. Megállapítható például, hogy az 1719-ben Abauj megye által déli szomszédján, Borsod megyén keresett 449 jobbágy közül 291 magyar nevű volt. Ugyanekkor az Abauj megye északi szomszédságába eső Sáros megyébe 36 jobbágy költözött át, viszont ezek közül csak 6 viselt magyar nevet. A dél felé húzódó tömegben a magyarságé volt a túlsúly, a szerteszt futó utakon pedig elsősorban a nem magyarok indultak.

Az alföldi magyar síkok tehát elsősorban a megmozdult magyar parasztságot vonták magukhoz. így érthető meg, hogy az olyan megritkult s néhány évtized alatt ismét megnépesült vidékek, mint a jászkun- és hajdúterület, a benépesülés után is változatlanul magyarok maradtak. Az alföldi medencében gyors duzzadásnak induló parasztvárosok és óriásfalvak is többnyire egyvérségű elemek tömeges beköltözése révén jutottak nagyobb népességhez s az új alföldi magyar parasztréteg lerakódásai csaknem minden vidéken megfigyelhetők. Jellemző e tekintetben Kiskunhalas példája, ahol 1699-ben az országos rovásadó kivetésekor 106 családfőt írtak össze s ezek közül 72-nél, tehát a helység lakosainak kétharmadánál megjegyzték, hogy Baranyából költöztek be. E 72 baranyai jövevény közül csak 5 nem viselt magyar nevet, magyar nevű tehát 67 volt s ugyancsak magyar név birtokosa volt a Csanád megyéből és a «Szigetiből Kiskunhalasra költözött további 4 jövevény is. A 30

«idevalósi» között 2-nek volt nem magyar jellegű neve. Kiskunfélegyháza pedig 1743-ban Jászfényszaruból nyert egy tömegben nagyobb települő-csoportot; a jázság és Heves megye adott új magyar lakosokat Majsának is.

Az új magyar jobbágyrétegek lerakódásai önkéntes beszivárgás útján, olykor-olykor pedig a birtokosok csoportos telepítései által jöttek létre s a nagy kavargásban természetes következmény lett, hogy egy-egy vidék szomszédos helységeinek magyar jobbágysai igen gyakran távoli vidékekről kerültek egymás mellé. Az új Arad megye magyar helységei közül például Zimándújfalú Nógrádból, Zimándköz Hevesből, Mácsa Szatmárból, Mármarosból és Erdélyből, Nagyzerénd Biharból, Szabolcsból és Beregből, Pécska Gömörből, Borsodból és Hevesből, Selénd többek között Hont megyéből, Újvarsánd a Dunántúlról és a csak néhány évtizede meggyarapodott Orosházáról kapta magyar parasztjait. Az Alföldre települt magyar jobbágyok tehát kis területen is különféle vidékekről tevődtek össze s ebben az összetorlódásban hamar egybeolvadtak azok a jellegzetességek is, melyeket a föld és népe hosszú idők során kölcsönösen adnak egymásnak. Míg a török uralom alatt a régi földjén maradt magyarság általában szűksugarú körben hanyódott ide-oda, addig most elsősorban a magyar települési terület peremének különböző pontjairól keveredett szét távoli vidékekre az új otthont kereső nép.

A XVIII században lefolyt nagy belső népvándorlás — külföldről irányuló költözésekkel és telepítésekkel karöltve — nagyhorderejű társadalmi következményeket vont maga után. Az örökös jobbágyság korában százai alakultak ki az olyan helységeknél, amelyekben a jobbágyok már nem «örökös»-ek, hanem «szerződéses»-ek voltak. Ezzel a magyar társadalomszerkezetben mélyreható átalakulás folyamata indult meg, a társadalmi következménynél azonban a magyarság története szempontjából jóval nagyobb jelentőségű volt az alföldi magyarságnak e vándorlás által történt népi megerősítése. Hegyvidékeinken a magyarság már korábban is kisebbségben

vélt, most pedig e vidékek a folyamatosan végbement további idegen hozzátelepülések következtében osztatlan nemzetiségi tömbök színét kezdték felvenni. Ugyanekkor azonban a magyarság legsajátabb otthonába, az Alföldre is nagy számban hullámzott az idegen települők áradata. Azzal, hogy a magyar parasztság számlálatlan sorai minden akadályt állító földesúri, megyei és országos hatalmon keresztül eljutottak az Alföldre és megmaradtak rajta, megakadályozták az Alföld nemzetiségi szigetekre bomlását. A régi alföldi magyar törzsre, amelyet a török uralomból népeikkel átmenekedett alföldi városok, mint Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös s a természetből védettebb alföldi és dunántúli vidékek magyarsága alkotott, most új és új hajtások fonódtak. A magyar parasztság e nagy vándorlása honfoglalás volt, a jövő jó sugallata: a Kárpátok medencéjének öblét, az Alföldet a magyarság fölényes népi többséggel megszállta másodszor is, s ezzel megtartotta hatalmában azokat az előnyöket, amelyeket Európa e részében a nagy alföldi sík népi birtoklása nyújt.

II.

Magyarország népi arculata a XVIII. század folyamán gyökeresen megváltozott: az országot lakó népek számában és térbeli megoszlásában messzeható elmozdulások mentek végbe. A végzetes eltolódás ugyan már a XVI—XVII. században megindult, s oka ennek egyrészt a magyarság vérvesztése, másrészt az ország nem magyar népeinek természetes úton és beköltözők révén történt gyarapodása volt, döntő mozzanatai azonban a XVIII. században játszódtak le. Az alföldi síkra húzó magyarság mellett mozgásban voltak az ország más népei is, ezek állományát hatalmas új tömegek növesztették, a jövőnyek sorai évtizedeken keresztül ömlöttek a történeti magyar földre s így született meg a XVIII. században az új ország új népi térképpel és új feladattal a jövőre.

Az ország nem magyar népei tekintetében a térkép

XVIII. századi változásai elsősorban az ország korábbi idegen népi területeinek kiszélesedésében, népi vonalaiknak a magyar népterületre való előnyomulásában figyelhetők meg. A kiterjeszkedést nemcsak az a gyarapodás mozgatta, amelyet e népelemek természetes szaporodással és beköltözéssel értek el a XVI—XVII. században, hanem olyan új testvérhullámok is, amelyek rendszerint a korábbi lerakódásokon áthaladva nagyobb új tömegeket vetettek át idegenből a magyar határokon s éppen a XVIII. században. A terjeszkedési feszültség nemcsak az összefüggő népi terület kitágításában jutott kifejezésre, hanem kisebb-nagyobb szigetek és szórványok kialakításában is az ország különféle pontjain s ilyen népi foltokat a XVIII. században nemcsak az ország régi népeinek és beszivárgó jövevényeinek széthullámzó rajai hoztak létre, hanem a távoli országokból többnyire megszervezett telepítések keretében bevezetett új települők is. Mindez állandó vándorló mozgás közben játszódott le: a XVIII. század folyamán egy-egy vidék vagy helység ismételtén más népességet mondhatott magáénak, de a század utolsó évtizedére többé-kevésbé megállapodtak a hullámzó mozgalmak.

A nagy népmozgalomnak a magyarok mellett elsősorban tótok, rutének, románok, rácok és németek voltak részesei.

A tótság népi vonala a XVIII. század végén a középkorvógi vonalhoz képest általában 10—40 km. mélységben minden ponton előbbre nyomult dél felé. Az új vonal a legtöbb helyen leszállt a hegyekről a síkra vagy a dombos tájra s különösen a nyitrai, a sáros-abaúji és a zempléningi részen temetett el széles egykori magyar településterületet. A sárosi medencének még a török hódítás korában is magyar jellegű vidéke csaknem teljesen a tótságé lett s a vonal itt a honfoglaláskori északi nagy kihajlást megszüntetve, egészen Kassa alá esett; azonban maga Kassa délkelet felől szerves Összefüggésben maradt a magyar népterülettel. A zempiéningi vidék déli részén is számos középkori magyar falu lett a tótság nyeresége

s a felsőbb részeken sok olyan falu lakossága lett tóttá, melyeket az írott források még a XVI. században is ruténnek jelöltek meg. Az új tót népi terjeszkedésben eltűntek a folyóvölgyekbe messze felnyúló magyar sávok, ezzel szemben a tót etnikum most hosszú és tagolt félszigetekként nyúlt be a magyarság népterületébe: így a Duna fölött az u. n. surányi tót vidék, a nógrádi részen pedig a Balassagyarmaton keresztül Vác alá Aszódig lenyúló tót betüremlés.

Az előnyomulás lefolyására jellemző a magyar népterületre többkarú félsziget alakjában benyúló surányi tót vidék kialakulása. E vidék falvai közül mind az 1720. évi országos adóösszeírásban, mind az 1773-ban készített hivatalos helységösszeírásban 41 helységet találunk felvéve; 12 ideeső községnek az adatai vagy az előbbi vagy az utóbbi összeírásból hiányzanak. A többi helység közül 1720-ban az adózó jobbágyok neveinek tanúsága szerint 12 teljesen tót volt, 29 pedig vegyesen tót-magyar lakosságú, nagyobb részben tót, kisebb részben magyar többséggel. Ezzel szemben a szóbanforgó 41 helység közül az 1773. évi helységösszeírásban 2 magyar lakosságúként, 3 magyar-tótként, viszont 86 egészében tót lakosságúként szerepel. A vegyes magyar-tót jellegű vidék tehát félszázad alatt jóformán teljesen tót lett. így veszítette el magyar arcát az a vidék, amely a XVI. század végén még teljesen magyar volt.

A tótság térfoglalása a népi vonalak előretolása mellett a vonalon kívül nagyobb népi szigetek és kisebb szórványok létrehozásában is kifejezésre jutott. A magyarság települési területén három jelentékenyebb tót sziget alakult ki a XVIII. században. Egy új tót települési csík a Duna-Tisza-közén, Pest megyében Kerepestől Irsáig húzódott, a Tisza vidékén Borsod, Abauj és Zemplén megyék határán tűnt fel egy többkarú tót települési folt, a Tiszántúlon pedig Békés megyében Békéscsaba és Szarvas vidékén települtek meg nagyobb számban tótok. A békési tót vidék már a XVIII. század folyamán annyira megduzzadt, hogy Arad, Csanád és Szatmár megye néhány

falujába ez a vidék bocsátott ki tót telepeseket. Ezenkívül a dunántúli és az alföldi terület számos pontján települtek meg meg a XVIII. században tót rajok. Komárom megye déli részén, Fejér megyében és Baranya megye déli felében 4—5 helységet is magukba ölelő tót foltok jelentek meg, kisebb szórványok pedig a század folyamán Somogy, Bácsbodrog, Torontál, Szabolcs, Bereg és Szilágy megyékbe jutottak el.

A tótság etnikai térképén a XVIII. században nem csupán a népi terület vonalának előretolása és a kívülfekvő szigetek és szórványok keletkezése jelent változást a korábbi állapothoz képest, hanem a tótság eredeti településterületén belül itt is-ott is végbemenő népi eltolódás is. A településterület övében belül — miként láttuk — még a középkorban magyar és német települési csoportok és — főleg a városok révén — egyes települések alakultak ki. Ezeknek elmerülése a tótság hullámaiban már a középkor végén megindult, azonban míg a XVI—XVII. században a magyarok az Alföldről felhúzódo magyarság révén több helyen új támasztékot nyertek, addig most azt elveszítve, gyors ütemben indult meg településeik eltótosodása. Itt a magyar települési vidékek a XVIII. század második felére már eltűntek s a németek is csak a Szepességben, a bányavárosok vidékén és a nyitrai Németpróna környékén maradtak meg tordelőző határok között. A tótság a XVIII. században a tót települési területre eső s a tótok által korábban jobbadán elkerült városokba is nagy mértékben benyomult. A XVI. században még nagyszámú magyar tőzsérség lakta Nagyszombaton s a német eredetű Selmecebányán, Korponán, Bakabányán, Besztercebányán a XVIII. század második felében az 1778. évi helységösszeírás szerint elsősorban a tót nyelvet beszélték. Hasonló átalakulás ment végbe más városokban is.

Az ország északkeleti hegyvidékén, a rutén települési területen nem voltak olyan jelentékeny eltérő népi foltok, mint a tót területen. A rutén terület népileg egységes volt, kivéve nyugati végét, ahol elkeskenyedő népi vonala

a tótságával erősen összekuszálódott. E rutén területen a terjeszkedési feszültség, mely a XVI. és XVII. századok alatt gyülemlett fel, a bőséges természetes szaporodás és a szüntelen beszivárgás révén a XVIII. században nagy mértékben megnövekedett. Jellemző a kis rutén falvak megtelésére, bogy a síkvidékhez közelebb eső, tehát a pusztulásnak is inkább kitett ugocsamegyei rutén Rákócon a XVI. század második felében még csak 7, az 1715. évi országos összeírás alkalmával már 58, 1775-ben pedig 78 jobbágy-háztartást számoltak meg. Ugyanitt a magyar eredetű, de már a középkorban elruténésedésnek indult Veresmarton a XVI. század második felében 17, 1720-ban 88, 1775-ben pedig 69 jobbágy-háztartás volt, Veiét én is 8-ról 78-ra, majd 160-ra sokszorozódott a jobbágylakosok száma. Jóllehet nem minden helység lakossága szaporodott hasonló arányban a rutén területen, az emelkedés általános volt.

Az eredeti rutén települési terület felduzzadt népe már a XVII. században megindult a hegyek szélső vonalairól az előtte nyíló síkföld magyar falvaiba, melyek lakossága nem nőtt meg, sőt a síkföldön megújult csapások, majd pedig a délre húzó magyar elvándorlás következtében megfogyott. A ruténsóg vonala a XVI. században is még csak egy-egy kitelepülő szórvánnyal törte meg a hegység vonalát, azonban a XVIII. század második felében már Zempléntől Ugocsaig csaknem mindenütt kiterjeszkedett a hegyvidék lába alatt elterülő magyar településű síkföldre. Zemplén megyében a rutén nyúlvány elérte a Bodrogot, Ugocsa megyében pedig a megye nyugati határát is. Itt a XVIII. század második felében a megye 39 magyar helysége közül 24-ben a ruténség már többségben élt a magyarsággal szemben, mely egyik-másik helységben alig 10—80%-ra hanyatlott le.

A magyarországi rutén nép a XVIII. századi nagy népmozdulások korában kiszélesedett népi területen kívül számottevő rajzásokat nem bocsátott ki magából. Rutén foltok a XVIII. század végén csupán Szabolcs és Szatmár megyében, főleg e két megye déli érintkezési vidékén,

Bihar megyében, legtovább pedig Bács-bodrog megyében keletkeztek, az anyatörzstől kisebb csoportokban leszakadva, eleve a népi felszívódásra ítéltén.

A XVIII. században Magyarországon lefolyt nagyarányú népvándorlás egyik főtényezője a románság volt, amely azóta, hogy az első rajok megjelentek Erdély hegyei között, folytonosan növekedett moldvai és havasalföldi jövevényekkel, nagy mértékben azonban éppen a XVII., majd pedig a XVIII. században. A két vajdaság ólén utóbb a török hatalom görög fanarióta vazallusai álltak, akik alatt valóságban rabszolgasorsban ólt a nép. Az elnyomás alól a Kárpátok és a Duna vonalán tömegeken hurcolkodott át a románság, olykor egész seregnyi nép cserélte fel régi otthonát. Legtöbbjük nomád pásztorként érkezett, vándorló életmódot folytatott s egyhamar nem illeszkedett be az állandó megtelepedés kötelékébe. A vándorló pásztorok közül sokan télre átkeltek a Kárpátok déli oldalára, de a románság hullámlása a havasi pásztorok kóborlásán kívül is rendkívül nagy volt e korban. Az udvari kamara elnöke, gróf Kolowrat 1776-ban erős túlzással azt a véleményét fejezte ki, hogy az erdélyi románok közül alig akad egy is, aki túlnan, Moldvában és Havasahöldön ne járt volna. Az ide-odavándorlás útjain állandóan hullámlzott a román nép Magyarország területére s a XVIII. század végén az ország határai között már 800,000 főnyi románság élt, holott a század elején magában Erdélyben alig 250,000-en, az országban pedig 800—400,000 lehettek.

A magyarországi románság gyors számbeli növekedésével együtt emelkedett terjeszkedési feszültsége is. A térbeli terjeszkedés három irányban haladt: Erdély közepe, az Alföld tiszai mélye és az alig visszanyert Délvidék felé. Erdélyre a román népi terjeszkedés több oldalról nehezedett, a hegyekből leereszkedő románság keresztülhullámlzott rajta, mindenütt lerakva rajzásait, sőt itt-ott a székely földre is beszivárgott. A román nép erdélyi térfoglalására jellemző példaként idézhetjük a szolnok-dobokamegyei Szásznyires és a kolozsmegyeyi Bábony

helységeket: az előbbi, ámbár alapításában a szászságnak is része volt, a XVI—XVII. században egészében magyar falu, a XVIII. században azonban román betelepülés indult meg s 1784-ben 42 magyar jobbággal és zsellérral szemben már 45 román jobbágy és zsellér s 2 román nevű cigány jobbágy lakta; a kalotaszegi Bábony magyar népiség-képe is a XVII. századi török-tatár pusztítások és a XVIII. század eleji kuruc harcok nyomán változott meg. Az Erdélyben szétáradó románság benyomult a szász Királyföldre is: 1727-ben a szászok már sokallják román jövevényeiket s panaszaikra az erdélyi főhadparancsnok az oláhok kitelepítését javasolja a szász földről, melyre a szászok a románokat «a terhek könnyebb elviselhetése céljából zselléreknek fogadták be, de az oláhok már annyira gyarapodtak, hogy a szászokat is felülműlják». Az erdélyi románság 1700-ban 250,000 főnyi lehetett, 1780-ban már 425,000, 1761/65-ben pedig 547,000, ugyanekkor a szászok száma a 120,000-et s a magyaroké is csak a 270,000-et érte el.

A magyarországi oldalon a románság előnyomulása a rutenségéhez volt hasonló: a népi terület vonala előre nyomult és az áramlás elöntötte a régi magyar völgyeket, azonban az új összefüggő népi vonal elé számottevő külön rajzást nem bocsátott ki. Egyes részeken, így Szatmár megyében, Bihar megyének Nagyvárad alá eső részében és Arad megyében, különösen messze előreugrott az új román népi vonal, jó mélyen a síkon, melyet addig elkerült. A XVIII. században karavánokban vonult a románság a hegyek közül a bihari síkföld megritkult magyar falvaiba s behatolt a Körösvölgy ősi magyar közösségeibe is. A Fekete-Körös völgyében fekvő Kisznyégerfalván a falu lakóinak 1720-ban 25%-a már román nevű, 1770-re pedig ez az arány 50%-ra emelkedett. A délbihari Magyarcséken 1720-ban a lakosoknak még 90%-a viselt magyar nevet, 1778-ban azonban már csak 25%-a, a többi román jövevény volt. A románság más délbihari magyar falvakat is a maga arcára formált át. A délbihari 40 magyar faluból 4 pusztta lett s a többi

közül végül is csak 3 maradt magyarnak, 83-ba román jövevények költöztek be s e falvak közül csak 1-ben indult magyarosodé folyamat, a többi részben vagy végül egészben román lett.

A XVIII. században Magyarországra özönlő románság igen nagy része a déli végen telepedett meg. A Maros-Tisza-Duna köze az 1718. évi passzarovici békében csaknem lakatlanul szabadult fel a török uralom alól; ezután valóságos özönlése indult meg ide a havasalföldi és erdélyi románságnak. Az a nagy mozgásvágy, amely a XVIII. században az erdélyi románságot áthatotta, a déli bánási területen is fűtötte a kimozdult románságot s olykor visszaáramlás is folyt. A bánáság keleti felét azonban így is a románság öntötte el. Az otthon kegyetlenül elnyomott és vadságra nevelt román nem volt jó telepes-anyag s amikor a török uralom alól hozott hagyományaik miatt a bécsi udvarban bizalmatlanság is támadt irántuk, a bécsi kormányzat a korlátlan bánási román térfoglalásnak határokat igyekezett szabni: a tartományi igazgatóság 1766. január 12-ón rendeletet kapott, hogy a románoknak Temesvártól feljebb s a Béga folyón és a csatornán innen való továbbhaladását gátolja meg, mivel a «török területről befogadott telepeseket nem kell a határszélekhez nagyon közel elhelyezni.»

A románság áramlása az ország déli részén egy másik természetes népi áramlással találkozott össze, a rácságéval, amely szintén a Balkánról folyt, szintén a török uralom sanyarúságai elől menekedve új életlehetőséget keresett s hasonlatos volt a főlómád pásztoréletmód és a vallás tekintetében is. A balkáni rác beszivárgás — mint láttuk — már a XV. században megindult s tovább tartott az Alföld török hódoltságának korában is. E kor bolygó rác pásztoraihoz s a városba betelepedett rác kereskedőkhöz a Dunán és a Száván át a rácok újabb tömeges átköltözése csatlakozott, amint a török hatalom visszaszorult az ország területéről. Már 1686 őszén közel ötezernyi csoport kelt át Szerém megyébe s ebben az évben Szeged, Szabadka és Palánka vidékén is több ezer

bunyevácnak nevezett katolikus szerb telepedett meg, 1690-ben pedig Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetése alatt egyszerre költözött át Magyarországra 30—40,000 szerb család Ó-Szerbiából, mely ezidőtájt valósággal elnéptelenedett .

Csernovics szerb népe a török bosszúja elől menekült, minthogy az előző évben a Balkánra benyomult császári hadsereg mellé álltak, mely igen hamar kénytelen volt balkáni térfeladásáról lemondani. A beköltözött szerb nép Szlavóniában és a Duna-Tisza-köz déli részében szállt meg, azonban innen a török határ közelsége miatt — a Duna-Tisza-Maros köze, az utóbb «temesi bánágságnak nevezett terület csak 1718-ban szabadult fel a török uralom alól — feljebb költözött a Duna-Tisza között s átkelt a Dunántúlra is. Néhány év múlva a népesülő vidékről a déli vidékre vezették vissza őket s részükre itt a tiszai és marosi katonai határőrvidéket szervezték meg, közvetlenül a bécsi haditanács rendelkezése alatt. Ezek a katonai határvidékek a török által akkor még kézben tartott duna-tisza-marosi közt is szegélyezve, kelet felől Bács-Bodrog és Csongrád, észak felől pedig Csanád és Arad megyék területén széles területet emeltek ki a magyar állam fennhatósága alól. A két katonai határőrvidéken kívül az új Szlavóniába, a régi dráva-szavaközi magyar megyékbe is sok szerb húzódott vissza; Tolna megye 1716-ban például azt kérte, hogy a rácok helyett, akik a közelmúltban még pusztá területét eddig jobbadéra benépesítették, de akik a Szerémségbe és Szlavóniába vándoroltak el, ne kelljen adót fizetnie.

A Duna-Tisza-Maros közéről ugyan a törökség már 1718-ban elvonult, azonban a magyar rendeknek csak 1751-ben sikerült elérniök, hogy az 1702-ben felállított tiszai és marosi katonai határőrvidéket megszüntessék s területét a magyar állam és a megyék hatósága alá adják. A szerbek közül, akik egyházi fejüket és hovatovább politikai védnöküket az orosz cári hatalomban látták, több ezren költöztek ekkor ki Oroszországba s itt a Dnyeper és a Bug között «Új-Szerbiá»-t alapították, a többiek

pedig főként a temesi bánság torontáli részébe vonultak, amely a török hatalom alól gyér, de szinten szerb és román lakossággal került ki. A szerbek egy része az 1760-as években ismét tovább költözött, a Duna vonala mentén felállított bánsági határőrezred közséjeibe, amelyhez a Duna-Tisza-sarokban a tiszai határőrvidékből visszamaradt titeli sajkás kerület, majd a Száva mentén a szlávón, keletre Orsóvá fölött pedig román és még tovább székely és Beszterce vidékén ismét román határőrezredek vonalai csatlakoztak.

Ilyen vándorlások és költözések után alakult ki a magyarországi szerbség településterülete, a XVIII. század folyamán, elsősorban délen, a Duna vidékén. A dél felé tömörülő szerbség magához húzta a török uralom alatt az ország felsőbb részébe költözött testvéreit is, azonban kisebb szerb csoportok itt is, ott is visszamaradtak. Elsősorban a városlakóvá lett vagy ilyen életformára törekvő kereskedő elemek vonták ki magukat a tömegek vonulataiból. Budán, Pesten, Székesfehérvárott számos rác lakos telepedett meg, minthogy a szerbek itt is a bécsi udvar támogatását élvezhették. Buda és Pest visszafoglalása után az udvari kamara nem akart itt a szerbeknek helyet engedni, viszont a haditanács minden jelentkezőnek ingyen telket kívánt adatni. A rácok betelepülése nem is akadt meg, Pesten 1702-ben tömegesen telepedtek le. A délre költözők pedig a katonai határszervezeteken kívül elsősorban a bánsági, bácskai és délbaranyai kamarai birtokokon állapodtak meg.

A telepedési mozgalmak elrendeződése után a szerbség az ország déli részében a temesi bánság nyugati felében s a dél- és nyugatbácskai részen meglehetősen egybefüggő, bár magyarsággal és német telepésekkel vegyes népterületet alkotott, mely a szerbiai területről még ezután is állandóan gyarapodott újabb jövevényekkel. A bácskai szerb vidék a baranyai szerb településekben hosszabbodott meg nyugati irányban. A XVIII. század végén e déli területen kívül Somogy megye északi felében, a Duna mentében Gsepel-szigeten

és vidékén, meg Szentendre környékén volt még kisebb szerb népi sziget.

A szerbek telepedésének útját elsősorban katonai rendeltetésű szervezetek szabták meg. A magyarok, továbbá a tótok, rutének és románok XVIII. századi áramlása természetes pályán haladt ugyan, de gyakran összetalálkozott mesterséges telepítési mozgalmakkal is. E mozgalmak célja az volt, hogy mesterséges átültetéssel adjon lakosokat egy-egy lakatlan vagy gyér lakosságú vidéknek. Gyakran maga a földesúr volt az, aki saját jobbágyságait új szerzésű birtokaira vitte át. Minthogy a visszamaradtak terhei ezzel súlyosbodtak, Ugocsa megye már 1698-ban azt kívánta, hogy az ilyen jobbágyságok terhét a földesurak maguk viseljék, az 1723. évi 62. t. cikk pedig kimondta, hogy a földesúr csak az esetben viheti át a jobbágyságát másik megyébe, ha egy-egy funduson több jobbágyság is van s ezeket nem tudja ott külön telekkel ellátni. Azonban a mesterséges telepítési mozgalmaknak az ország lakosai — magyarok és nem magyarok — a földesúr saját jobbágyságainak átültetésén kívül is gyakran voltak részesei, annál inkább, mivel az országban a jobbágyság körében is egyre többen voltak, akik a szabad költözés jogát megszerezték. De éppen a régi jobbágyság volt «örökös» jobbágyság s bár a nagy áramlás egyformán sodorta őt is, a mesterséges belső telepítéseknek mindig küzdeniük kellett a jobbágyság kötött társadalmi rendszerével. Igazi mesterséges telepítésre ezért elsősorban országközi viszonylatban nyílt lehetőség.

Az idegen országból történő mesterséges telepítés felelt meg a kor irányító eszméinek is. A török által sivataggyá tett nagy földek éppen akkor kerültek vissza az ország s most már egy nagy birodalom keretei közé, amikor a gazdasági életben a merkantilizmus elvei kezdtek uralkodni. A merkantilizmus minden erővel a közbevételek gyarapítására és a fogyasztás emelésére törekedett. Azért akarta az ország népességének számát mesterséges telepítéssel is emelni, még pedig idegen országokból, mivel a belső eltolódások az ország egészének nem jelentettek

gyarapodást. Minthogy a XVIII. században Európa keleti felében általában néphiány volt, a nagy telepítési mozgalom is nyugatról keletre haladva, Magyar, Lengyel- és Oroszország irányában bontakozott ki. A habsburgi őrbirodalomban a telepítés, az «impopulatio» kidolgozott gazdaságpolitikai kormányprogramra lett s elmélete a merkantilizmus bécsi tudósai, az u. n. kameralisták kezében a «populacionisztika» külön tanává fejlődött ki. A bécsiek szemlélete természetesen a habsburgi őrbirodalom érdekeit kereste s ezért azt akarta elérni, hogy a birodalom valamennyi országa ne egymástól, így Magyarország sem az örökös tartományoktól, hanem határain túlról szerezzen új népességet.

Magyarország a külföldről mesterséges telepítések útján vezetett idegen telepésekben, a csekély spanyol, olasz s elzászi francia elemek kivül, jóformán teljesen német népességet nyert. Az ország azonban nem az egyetlen terület volt, mely a XVIII. században mesterséges telepítés révén új német lakosságra tett szert: Angolország és Franciaország amerikai gyarmatai részére éppen úgy toborzott ekkor német telepéseket, mint Spanyolország, Hollandia és Oroszország. A század egyik legnagyobb német kolóniája a Volga vidékén az 1760-as években keletkezett. Az államilag széttagolt német földön a kor társadalmi és gazdasági rendszeréhez képest túlnépesedés állt elő s ezt fokozta a német parasztörökösödés rendszere is: legtöbb helyen egy fiú öröksége lett a német parasztelek. Ugyanakkor a német földön az állami szétforgácsoltság akadályozta az összefüző nemzeti szálak fonódását s egyes részeken a sok háborús dúlást éhínségek követték. Ilyen körülmények idézték elő, hogy a XVIII. századi telepestoborzó mozgalmak mindenfelől a német földről hullámoztak szét. Főleg a kisebb német államok nehéz terhei alól költözött tömegesen idegenbe a lakosság.

Bár a bécsi kameralisták népesítési elmélete nem tekintett népi érdekekre s a telepestoborzóknak a természetesen kínáló népfelleg miatt is német földre kellett menniök, a magyarországi nagy német telepítésben a

népi és vallási szempont is nagy szerepet játszott. A bécsi udvar kifejezetten német és katolikus telepest kívánt. Már a török hódoltság korában is, amikor megcsillant a magyar terület visszahódításának a lehetősége, felvetődött egyúttal az a terv is, hogy a városokat csupán németekkel telepítik be. Kollonich tervezete szeiint ugyan a visszafoglalt magyar területre egyformán telepítendő lett volna magyar és nem magyar, azonban az előbbi csak 8, az utóbbi 5 évi adómentességgel, a városokba pedig csak németeket lett volna szabad beengedni. Mária Teréziának is az volt a kívánsága, hogy a telepések lehetőleg németek legyenek. A bécsi udvar szemében a katolikus német a kultúra hordozója, vallásának híve, mindenekfelett pedig a birodalom támasza volt. A bécsi politika a németekben nemcsak telepest óhajtott a pusztá földnek adni, hanem megbízható, hű elemeket is nyerni a megbízhatatlan magyarsággal szemben. Viszont a német telepes az Al-Dunánál is a Bécsben székelő német császár birodalmában érezte magát.

Abban a gazdasági és politikai indítékú mozgalomban, amely a XVIII. században Magyarországnak nagytömegű német telepeslakosságot adott, külön helyet foglalt el az ausztriai protestánsok, a Bécsből kitoloncoltak és a hauensteini parasztok erőszakos letelepítése. Az elsőnek vallási háttere volt: az itt-ott még lappangó ausztriai protestantizmus kiirtása híveinek olyan helyre való átültetése által, ahol a protestáns vallást el kellett ismerni, így került erőszakos úton az 1784-1774. években Felső-ausztriából, Karintiából, Stájerországból, főleg pedig a salzburgi tartományból körülbelül 3800 személy az erdélyi szászok földjére. Bécsből és környékéről az 1732-1768. években 3130 személyt viszont rendészeti okokból távolított el a hatóság a temesi bánóságba. A birodalom úgy használta a bánóságot deportálás céljaira, mint ugyanekkor a tengeri államok egyes tengerentúli birtokaikat s Oroszország Szibériát. A toloncoltak nem voltak elítéltek, hanem erkölcsi szempontból nem kívánatos elemek mind a férfi, mind a női nemből s a toloncoltatás

célja az elrettentés volt. Elsősorban szintén a bánságban telepítették le a badeni Schwarzwald hauensteini grófságának parasztjait, akiket mint zendülőket politikai okból távolítottak el otthonaikból. Ezekről az erőszakos átültetésektől lényegesen különböző, de a nagy telepes - mozgalomtól is eltérő utakon haladtak némely katonai telepes-toborzások: a XVIII. század második felében porosz hadifoglyokat, majd a katonai rokkant házakból, rokkantakat, a hétéves háború után pedig leszerelő német katonákat igyekeztek Magyarországra — elsősorban a temesi bánságba és Erdélybe — telepeseknek vinni, de csak csekély eredménnyel. A protestánsok, a rendőri toloncoltak, a hauensteiniak erőszakos átültetésének s a katonák telepítésének a nagy telepítési mozgalomban együttvéve is csekély volt a szerepe.

A XVIII. századi nagy telepítési mozgalom általában két módon folyik. Az egyik az, hogy a telepesek felhívásra vagy a szétszállongó hírek hatása alatt felhívás nélkül egyesével önként érkeznek. A másik mód: a telepeseknek kiküldött toborzók útján való egybegyűjtése, tömeges bevezetése és elhelyezése. Ilyen módon csak az 1710-es években indult meg a telepítés, de az egyesek beköltözése mindjárt elkezdődött, amint Buda és az ország nagy része a török uralom alól 1686-ban felszabadult.

Az egyesével érkezők útja, vagyis a laza szivárgás iránya főként a városokba vezetett. Buda, Pest, Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Arad, Szabadka, Újvidék, Temesvár és más városaink így adtak helyet beköltöző, elsősorban német eredetű s iparos foglalkozású jövevényeknek. Buda és Pest első lakosai a vár helyreállítására Ausztriából hívott kőművesek és ácsok, majd a hadsereg élelmezői voltak. Ezeket újabb német vándorok követték. A török kivonulása után újonnan megtelő hódoltsági városok jövevényei a szivárgás következményeként a legkülönbébb tájakról forrtak össze új közösségbe. Pécsre 1685-1698 között 86 telepes költözött — valamennyi katolikus — Bajor-, Cseh-, Francia-, Morva-, Stájer-, Lengyelországból, Elzászból, Karintiából, Ausztriából, Sziléziából,

Svájcból, Tirolból, Hamburgból stb. Szegeden az 1759-1768. években felvett új polgárok között belföldiek — magyarok, németek, rácok — mellett alsó-, felsőausztriai, bajor-, cseh-, svéd-, franciaországi, westfáliai, sziléziai, szmirnai és macedóniai származásúak találhatók. Az országban 1728 óta minden új jövevénynek törvény biztosított hat év adómentességet, 1774-ben pedig Mária Terézia elrendelte, hogy olyan idegen kézművesek, akik mesterségüket a hazaiaknál jobban értik, mindazon városokban, ahol ezekből kevés van és nagyobb számban lenne rájuk szükség, mind a városi polgárjogot, mind a mesteri rangot ingyen nyerjék el és három évig minden megterheléstől mentek legyenek.

Az igazi tömegeket azonban nem az ilyen folydogáló szívívargás, hanem a szervezett keretek között csoportosan átültetett telepések juttatták az országba. Ez a telepéstömeg szintén a német földről származott, foglalkozására földműves paraszt volt s az országban a királyi kamara tartománynagyságú új szerzeményei, főleg délvidéki jószágai mellett a nagybirtokon talált otthonra. A középes kisbirtokosok ilyen telepítést nem végeztek, mivel a költséges és csak nagyobb tömegek megmozdítása esetén jövedelmező vállalkozások megszervezésére nem volt módjuk, társas vállalkozások pedig nem fejlődtek ki.

A telepítést tehát a birtokosok végezték, élükön a legnagyobb birtokossal, a királyi koronával s az ország kormánya, a helytartótanács a telepítés kezdeményezésébe, menetébe és lefolyásába alig nyúlt bele. Az állam csak itt-ott avatkozott be, főleg rendészeti téren s csak az első telepítési kísérletek hiányai, sor sikertelenségei után. Előfordult ugyanis, hogy az elindított telepések a szervezés és az anyagi eszközök hiánya miatt el sem jutottak az országba, vagy ha eljutottak is, itt kóborlásra adták fejüket, sokan elpusztultak a mocsaras területeken, mások pedig visszafordultak hazájukba. A Károlyi Sándor által 1712-ben telepített szatmári svábok közül például Nagykárolyban, Kaplonyban és Csomaközben két év múlva már egyetlen egy sem volt meg: az akkor még

mocsaras területen meghaltak, a gyilkos mocsárláz és az ihatatlan víz elől megszöktek, vagy más, egészségesebb Károlyi-birtokra költöztek. Más esetekben az anyagi előkészítés hiánya sodorta válságba a telepes-akciót, annál inkább, mivel az első telepes rajok főleg nincstelen szegényekből állottak, akiknek földhözkötése és lábraállításuk általában nem ment simán. Sopron megye 1727-ben a Csepregre települt németek tönkremenéséről számolt be a helytartótanácsnak: szegények voltak, amijük volt, már az úton elköltötték, így egyesek mindjárt visszafordultak, mások pedig koldulni kényszerültek. Az első rajokban sok volt a dologkerülő és a kalandvagyó is; a rajnavidéki német fejedelmekhez maga a császár intézett nyílt levelet 1724-ben, elmondva, hogy a bánóságba költöztek többnyire «korhely» és haszontalan emberek, akik kellő eszközök hiánya miatt sem házban megtelepedni, sem gazdálkodásba kezdeni nem tudnak, hanem más lakosok terhére koldulásra és csavargásra kénytelenek fejüket adni; ezért elrendelte, hogy ezentúl csak uraik tudtával és az udvari kancellária útlevelével lehet Magyarországra telepeseket engedni. Ezeket az elemeket a gyors meggazdagodás reménye és a bőség híre hozta a magyar földre: az a hír szállongott, hogy a magyar földön a szőlőtőkén valóságos arany terem s hogy a rozs is három év alatt búzává válik, pedig a telepesnek legtöbbször kedvezőtlen természeti és életviszonyok között kemény munkával kellett a vad földet szelíd, bőventermő talajjává átalakítani.

Ilyen kezdeti nehézségek és kudarcok intő tanulságai mellett alakult ki a század nagy telepítési mozgalma, fokozatosan rendszeresebbé válva, azonban minden hibától később sem tisztult meg teljesen. A mozgalom maga két szakaszra oszlik. Az elsőnek, melyet 1698-ban a telepítési szerződések alapelveit előíró királyi népesítési nyílt parancs vezetett be, az 1740-es években Mária Terézia által megindított nagyobb szabású kincstári telepítések jelzik lezáró határát. E félszázad alatt a telepítéseket, melyek számottevő méreteket először csak az 1710-es évek-

ben öltöttek, főként magánföldesurak végezték; az első közöttük Károlyi Sándor volt, aki 1712 óta az ínséggel sújtott nyugati sváb-német vidékről nagyszámú telepest szerzett szatmári birtokaira. De a XVIII. század első felében nem a tiszai Alföld, hanem a Dunántúl volt a telepítések legfőbb színtere, itt is különösen a bakonyi, vértesi, budai hegyvidékek s a baranya-tolnai terület.

A telepítő mozgalom második szakasza Mária Terézia és II. József hatalmasul kiszélesedő kincstári telepítései-nek jegyében folyt le. E rendszeres kincstári telepítések Grassalkovich Antalnak 1748-ban kamaraelnöki tisztségbe lépésével kezdődtek, újult erőre II. József 1782-ben kiadott telepítési rendeletével kaptak, de még az 1780-as években végleg lezárultak. A kamara a hatóság rendelkezésére álló segítő kezével és bőséges tőkeerővel eleve biztosította telepítései sikerét s a tapasztalatok alapján maga a szervezés is fejlettebb volt már: az áttelepítéseket tárgyalások előzték meg, a birodalomban bizalmi emberek készítették elő az akciót s toborzók szedték össze a jelentkezőket, akikkel uraik már elbocsátási illetéket fizettek s e vagyoni cenzussal emelkedett a vándorútra kelők színvonala is, az érkezőket pedig az új hazában már kimévt házhelyek, megbarázdált telkek, megásott kutak, épülő vagy éppen kész házak, gazdasági és háztartási felszerelések várták.

A legnagyobb telepítő birtokos maga a magyar királyi kamara volt, amely a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedében részben a felkeléseket követő birtokelkobzások, részben az ország alföldi és kelet-dunántúli területének a töröktől történt visszafoglalása következtében hatalmas földek felett rendelkezett. Mint-hogy a korona kezére került földek nagy része fokozatosan magánföldesurak kezére jutott, a birtokviszonyok terén is nagy eltolódások mentek végbe. Jellemző e tekintetben, hogy II. Rákóczy Ferencnek fejedelemséggel feléő jószágain régi főnemesek és új nemesek, magyarok és nem magyarok egész sora osztozott: a gróf Erdődy, gróf Illésházy, gróf Károlyi, gróf Pálffy, gróf Csáky, gróf

Bánffy, gróf Gyulay, báró Mednyánszky család tagjai, Dóry András, Lányi Pál, a Mattyasovszkyak, Meskó Jakab, Bzeremley György, Ternyey János, az idegenek között pedig gróf Althan Mihály, gróf Breuner Miksa, báró L'Huillier Ferenc, gróf Lamberg Ferenc, gróf Schönborn Lothár Ferenc, báró Sickingen Damján, herceg Trautsohn János Lipót, a nagy uradalom-tömböket főként éppen az utóbbiak nyerve el. Más jószágokból a Herberstein, Salm, Starhemberg, Abensberg-Traun, Harruckern, Mercy, Hoffer, Thurn, Montecuccoli, Dietrichstein, Berényi, Inkey, Hunyadi, Splényi, Maholányi, Nádasdy, Szapáry stb. családok részesültek. Az idegen birtokosok sok ízben hamar megváltak az egyelőre keveset jövedelmező s rendszeres szervező munkát kívánó birtoktól, mely olykor többszörös váltáson keresztül talált csak építő és maradandó gazdára. A telepítésben a kincstár mellett, mely főként a Bácska és a temesi bánság német telepeseit szállította, a régi és új nagybirtokosok — az Esterházyak, Festetichek, a Bajzáth, Brunswick, Ráday, Majthényi, Schönborn családok, valamint a nagy egyházi uradalmak — egyformán kivették a részüket. A tevékeny új birtokszerzők között főleg Mercy, a temesi bánság első kormányzója, Károlyi Sándor, Grassalkovich Antal és Harruckern János György bonyolítottak le nagyobb telepítési akciókat.

A telepítettek legnagyobb része a nyugati és délnyugati katolikus német országokból származott s az új hazában legtöbbször régi községek többé-kevésbé megüresedett kereteit töltötték fel s csak ritkán, főleg a Délvidéken szálltak merőben új községekbe. Minthogy pedig az uradalmak telepítési toborzói más-más vidéken működtek s mivel egy-egy uradalom toborzói is különféle országokat jártak be, míg embereiket legtöbbször kisebb csoportokban vagy éppen egyesével összeszedték, a Magyarországra telepített németiség néprajzi származástérképe alig kielemezhető tarka foltokat mutat. Egy-egy uradalmon, sőt egy-egy községen belül is különféle, egymástól idegen német vidékek és helységek elszakadtjai

találkoztak össze. A vallásalap birtokát képező tolnamegyei Kömlőd 157 német telepese például 104 helységből szedődött össze s e helységek közül 20 Luxemburgban, 20 Lotharingiában, 42 a mai Pfalzban, 17 Badenben, 7 a mainzi s a többi más vidékeken található fel; az ugyancsak tolnamegyei Kistormás jövevényei pedig elsősorban Oberhessenből és Nassauból, néhányan Württembergből, Thüringiából, Brandenburgból és Szászországból verődtek egy közösségbe. A különböző szójárásokat beszélő telepesek sokszor nem értették meg egymást, szokásaik, életmódjuk élesen eltértek később is. A német telepesek helyeinek eredeti néprajzi tarkaságát fokozta a belső vándorlás is.

A telepesek rendszerint dunai hajón, hat heti út után érkeztek meg Németországból, ahol a kihirdetett telepítő patensek mellett nyomtatott toborzó levelek, ujsághirdetmények, sokszor meg a már elköltözött rokonok és ismerősök levelei ösztönözték őket a nagy vándorlásra. Az elvándorlásnak a nagyobb német tartományok utóbb az 1760-70 -es években tilalmakkal próbálták gátat vetni s röpiratok is igyekeztek visszatartani a német földről elszakadókat. Viszont a népsűrűség továbbra is kivándorlásra készítette a németek fiait, főleg az éhínséges években, mindaddig, amíg Magyarországról telepesekért küldtek. A telepes-kereslet II. József kitűnően szervezett akciói után 1786-ban egyszerre szűnt meg: ebben az évben a délvidéki 116 földbirtokos közül már csak négyen jelentkeztek német telepesekért.

Jóllehet az első telepítések tapasztalatai alapján később már súlyt helyeztek a Magyarországra induló telepesek személyi és vagyoni viszonyaira, a telepesek természetesen többé-kevésbé mindvégig szegények voltak. Jellemző erre, hogy a korona- és kamarai jószágokra, valamint a tanulmányi alap jószágaira 1784 május hónapjában 456 németországi telepes jelentkezett összesen 1964 családdal s a 456 telepesnek az országba magával behozott vagyonértéke 6629 forintot tett ki s még 2885 forintot várt régi otthonából. E várt összeggel együtt is tehát csak 4 forint esett egy-egy személyre, azonban a fenti

érték nem egyenlően, hanem 58 család között oszlott meg. A 456 család közül tehát 403 mitsem hozott magával s vagyoni alap nélkül indult az új hazába, boldogulásának az eddiginél bővebb ígéretű lehetőségeit keresve. Itt valóban kedvező feltételek mellett kezdhették meg új életüket: otthonuk megépítéséhez és gazdaságuk megalapozásához anyag- és tőkesegítséget kaptak, sőt utóbb kész házakhoz és felszerelt gazdaságokhoz jutottak s ezekhez kedvező jobbágy szerződések járultak, melyek az országnak még örökös röghöz-kötöttségben élő régi jobbágyaival szemben szabadköltözési jogot biztosítottak s rendszerint lehetővé tették a mások számára súlyos robot megváltását is. A bőföldű telkekre ülő, tőkeerőssé tett s kedvezményezett új parasztnép olyan előnyökre tett szert a tört telkek és a zsellőrség felé sodródó, súlyos terheket hordó régi parasztsággal szemben, melyek a távolabbi jövőre is kihatottak.

Az 1780 -as években lezáródó nagy telepítési mozgalom megszűntekor új nagy német foltok terültek el az ország téréin. Ilyen nagyobb telepítéscsoportok alakultak a Bánságban és a Bácskában, továbbá Baranyában és Tolnában, mely utóbb a «schwábische Türkei» nevet fogja kapni, az ország szívében Buda és Pest körül, a bakonyi és a vértesi hegyvidék dombjain és Szatmármegyében, elszórt kisebb német telepek azonban Zalától Mármarosig és az Aldunától Zemplénig még számos ponton tapadtak meg a népeiben megfogyott magyar földön. Ugyanebben az időben a középkori eredetű német vidékek Erdélyben és a Felvidékeken a gyarapodás útján megállották, sőt el is hanyatlottak, minthogy a Dunavonal visszaszerzése óta gazdasági szerepük csökkent.

Az 1711—1790 évek közé eső korszak, melynek népi történetét tárgyalja ez a fejezet, az ország zsidó lakosságának szempontjából is nevezetes új fordulót jelent: ekkor indult meg a következő században rendkívül nagy méreteket öltő beáramlás. Az 1785—88 évekből a szűkebb Magyarországból 80 megye és 9 szabad királyi város zsidó lakosságának az összeírását ismerjük, e szerint a

szóbanforgó megyék és városok területén a zsidók lélekszáma 11,622 volt. A többi királyi város kizárta falai közül a zsidókat s bár az összeírás nem szól kifejezetten arról, hogy az említett összeírásból hiányzó megyékben nem lakott zsidó, a hiány okát mégis ebben kell keresnünk; a hiányzó 19 megye és kerület közül egy későbbi, 1755-ből való összeírás is nyolcat kifejezetten zsidók által nem lakottnak jelölt meg. Fel lehet azonban tételoznünk, hogy az összeírásból itt is, ott is maradtak ki zsidó lakosok s hogy az összeírásba fel nem vett megyékben — például Máramarosban — is megtelepedtek már; ha e kimaradtakat 10—20%-ra számítjuk is, még mindig csak 1—2,000 lélekkel kell számolnunk. A szóbanforgó 1785—88. évi összeírás a külön kormányzás alatt álló Erdélyre, a katonai határőrvidékre és a temesi bánságra nem terjedhetett ki, azonban e helyeken együttvéve sem lehetett sok a zsidók száma; Erdélyben például még 1787-ben is csak 2092-t írtak össze. Így a történeti ország határai között az 1780-as években az utóbbi területek és országrészek s az összeírásból más helyeken esetleg kimaradtak tekintetbe vételével is 16—17,000 lehetett a zsidóság lélekszáma, holott II. József népszámlálása 1787-ben Magyarországon és Erdélyben már 82,875 lelket talált. Ez azt jelenti, hogy a század második felében 40—50 év alatt a zsidók száma megötszöröződött, azonban még így is alig egy százalékát tették ki ekkor az ország egész lakosságának.

A zsidóságnak a XVIII. században mutatkozó rendkívül nagy számbeli megnövekedése a jelentékeny természetes szaporodás mellett is elsősorban mesterséges tényező, vagyis bevándorlás következménye volt. A bevándorlás ütemét már az 1785—38. évi összeírás is érzékelteti: az összeírt zsidóságnak csak 35%-a szerepel az összeírásnak külön a származást kérdező rovatában magyarországi eredetűként, a többi 65% idegenből származott. Az összeírás ugyan nem tüntette fel a beköltözés időpontját, minthogy azonban 2—3 nemzedéken túl már aligha beszéltek idegen eredetről, ez a kétharmadnyi zsidó

zöm hitehetőleg 40—50 év alatt lett az ország lakójává. E jövevény zsidóság nagy része — e tekintetben az összeírás rovatai elég pontosan tájékoztatnak — az örökös tartományokat cserélte fel Magyarorszáéért: az idegen származást valló zsidóknak 64%-a Cseh- és Morvaországból, 10%-a pedig Ausztriából és a német birodalomból származott. Az örökös tartományokból a keleti szomszédságba folyó zsidó kivándorlás indítékai között kétségtelenül szerepük volt az örökös tartományokban kiadott zsidóellenes rendszabályoknak, utóbb különösen III. Károly 1726. évi rendeletének, amellyel örökös tartományokban megtiltotta, hogy a zsidó családokban egy-egy férfitagnál több kössön házasságot. A nyugat-keleti irányú bevándorlás következményét szemlélhetjük abban is, hogy az 1785—88-ban összeírt 11,622 zsidólélekszámból 6,579, vagyis a zsidóságnak több mint fele a nyugati határszélen lévő Trencsén, Nyitra, Pozsony, Moson, Sopron megyékre, vagyis alig 5 megyére esett.

A XVIII. század első felében nyugati irányból folyó zsidóáramlás mellett már ekkor észrevehetően nyilatkozik meg egy másik áramlás iránya és ereje is: a keleti zsidóságé. Ez Lengyelország — 1772-ig Galicia is lengyel államterület — ghettóiból szivárog s miként a cseh-morva-osztrák zsidók főként az ország nyugati határszéli megyéiben, a kelet felől bevándorlók az északkeleti határszéli megyékben telepednek meg. Bereg megyében például 1785—88-ban 58 zsidó családot írtak össze s ezek közül 44 Lengyelországból eredőnek vagy éppen lengyel örökös földesúr alattvalójának vallotta magát. Az 1785—38. évi összeírásban idegenből származóknak írt zsidóknak együttvéve ugyan még csak 17%-a érkezett lengyel földről, azonban az arány a nyugati áramlás rovására rohamosan eltolódóban volt. Az eltolódást az 1785—88. évi összeírás adatainak II. József 1787. évi országos összeírásával megyénként való összevetése élesen kifejezi: míg például Pozsony megye zsidósága 1735—38-tól 1787-ig 1996 főről 6612-re, Nyitra megyéé 1925-ről 10038-ra, Trencsén megyéé 714-ről 3675-re, Sopron megyéé 1944-ről

3426-ra, Moson-Győr megyéé 910-ről 2400-re emelkedett, addig ez idő alatt Árva megyében 29-ről 867-re, Ugocsa-Bereg megyében 348-ról 2170-re, Sáros megyében 308-ról 2436-ra, Szepes megyében 44-ről 582-re, Zemplén megyében 542-ről 6370-re szökött fel a zsidó lelkek száma. Míg tehát az előbbi megyékben a kérdéses 40—50 év alatt végbement emelkedés 76—420%, addig az utóbbi megyékben 520—1200% között mozog.

A bevándorló zsidóság térfoglalása nem állt meg a határvidéken, hanem korán szétfolyt a távolabbi területekre is. Míg Zala megyében 1785—38-ban csak 106 zsidót találtak, 1787-ben már 2801-et írtak össze; számuk ugyanakkor Somogy megyében 8-ról 2242-re, Bihar megyében 81-ről 1093-ra, Borsodban 165-ről 2273-ra emelkedett. Nem kevésbé feltűnő, hogy Baranyában 1787-ben már 640 zsidót találtak, holott 1755-ben még egy sem lakott a megyében. A zsidók behúzódása e számok párhuzamaiban szinte karavánszerűnek tűnik fel még akkor is, ha feltételezzük, hogy az 1787. év előtt készített zsidó-összeírások pontatlanok s többé-kevésbé hiányosak.

A zsidóknak az országba való beáramlását csak megnehezítették, de nem akadályozták meg a kormányhatóság rendészeti jellegű intézkedései s csupán helyi hatása volt egyes szabad királyi városok tilalmainak is, melyekkel a zsidóságot kizárták falaik közül. Buda 1746-ban Mária Terézia engedélyével üzte ki zsidó lakosait, Szatmárnémeti pedig 1721. évi kiváltságlevele alapján küldte el zsidóit, s csak 1818-ban fogadta őket ismét be. Más királyi városok is jártak el hasonlóan, egyesek pedig — elsősorban a bányavárosok — a zsidók előtt régtől fogva bezárva tartották kapuikat. Mialatt a városok merev elzárkózással védekeztek a zsidókkal szemben, addig a Bánságban 1776-ban engedélyhez kötötték az ekkor még csekély számú zsidók házasságát s engedélyt csak akkor adtak, ha valamelyik házas zsidó meghalt. Voltak megyék is, amelyek tilalmazták a zsidók megtelepedését, de ezek tilalmaikat a királyi tolerancia politikájával szemben nem sokáig tudták fenntartani. Ha azonban az ország

egyek közösségeiben zsidók nem telepedhettek is meg, másokban pedig szaporodásukat gátolták, az ország legtöbb helyén nehézség nélkül, sőt sokszor a földesúri hatalom támogatása mellett állapodhattak meg. Az Esterházyak uradalmában egyedül a sopronmegyei Kismartonban, ahol a zsidó közösség jeles földesúri kiváltság birtokában volt, 1785—38-ban 599 zsidót írtak össze s a földesúri érdek más birtokon is sokszor juttatta otthonhoz és létalaphoz a vándor zsidót. Ez a létalap a keletről érkező zsidók számára a XVIII században szinte egyetemlegesen a korcsmabérlet és pálinkafőzés volt. Míg a kismartoni zsidók mészárosok, szabók, «scribá»-k, kereskedők, batyuzó házalók, bőrkereskedők stb., addig az 1735—88. évi összeírásban Bereg megyében szereplő 53 zsidó családfő közül 86 korcsmabérelő és pálinkafőző volt. A munkácsi uradalom területén 1739-ben még csak egy italmérő zsidó lakott, azonban 1748-ban már 22, 1758-ban pedig 45; az iparosodás és kereskedelem jelei ezen a vidéken csak a század második felében kezdtek jelentkezni a zsidóság kebelében. Lengyelországnak 1772-ben történt felosztása és Galiciának a Habsburg-jogar alá helyezése után új tápot kapott a keleti zsidó beáramlás s Mária Terézia, kivált pedig II József felvilágosodott kormánypolitikájában pártfogóra talált maga a zsidóság is, azonban a magyarországi zsidó beözönlés további nagy méreteket csak a következő században öltött, csak ekkor nőtt a zsidóság az ország lakosságához képest jelentékeny tömeggé.

Hatalmas belső vándorlás és nem kevésbé hatalmas idegen beáramlás az a két párhuzamos tényező, amely a törökvészből kikerült Magyarország új népi elrendezésének művét a XVIII. században elvégezte. Az alföldi térségre a környező hegyek vidékéről magyarság ereszkedett le, de előnyomult a hegyvidékről a tót, a rutén és a román vonal is, a határokon keresztül új rutén, román, rác és zsidó elemek szivárogtak feltarthatatlanul az országba, egyidejűleg pedig nagyarányú német telepítés játszódott le. Az 1790-es évekre kialakult új népi képmerőben más, mint három századdal korábban a mátyás-

kori Magyarorszáé: a magyarság népterülete az idegen népi határok kiterjeszkedése miatt összeszűkült s a megkevesbedett téren is más népek kisebb-nagyobb tömbjei és szórványai tarkáinak. Az ország szívében, Pest megyében az 1773. évi hivatalos helységösszeírás szerint 88 község beszél magyarul, a többi 45 közül 34 tót, 8 német, 3 pedig szerb nyelvűnek vallja magát, Somogy megyében pedig 229 község nyelve magyar, 47 községben horvát, 14 községben szerb, 11-ben német, 1-ben tót nyelven beszél a lakosság, míg 1 községet vegyesen magyar-szerb, 8-at magyar-német, ismét 1 községet magyar-tót, 1 községet magyar-szerb-német, 1 községet pedig magyar-szerb-horvát nyelvűnek tüntet fel az összeírás. Az utóbbi vegyes összetételek tanúsága szerint egy-egy község képe is gyakran magán viseli a XVIII. századi nagy mozgalom jegyét, jellemző erre a hevesmegyei Hatvan, melynek megfogyatkozott lakossága 1690-ben még teljesen magyar volt, azonban 1700—1784 között 1402 új — esetleg hamar tovább is költöző — lakos telepedett meg s ezek közül 730 viselt magyar, 286 német, 856 szláv nevet. Ilyen vegyes lakosságúak leginkább csak a társadalmi és gazdasági mozgalmak hullámai által jobban elért városi vagy nagy uradalmi gócek lettek, ámbár egyes hasonló helyek a XVIII. századi nagy néphullámozás végén is alig mutattak idegen nyomot. Szemléletes példa erre Debrecen, mely néhány német családon kívül alig nyert egyéb új idegen elemet a szétgördülő hullámokból.

A XVIII. század végére kialakult új népi képen a középkorvégihez képest a legnagyobb eltérést, egyben a legtarkább népi egyveleget a temesi Bánság területén találjuk, amelyen a század nagy népmozgalma szinte sűrítve játszódtott le. Ezen a területen, amelyet az 1718. évi passzarovici béke csatolt vissza s amely ezután 1779-ig a bécsi kormányhatóságok — előbb katonai, majd polgári — igazgatása alatt állott, visszafoglalásakor a középkorvégi magyar életnek nyoma sem volt s pásztorkodó románok és rácon kívül más nem lakta. Számuk a 20—30,000 körül mozoghatott, de rohamosan növekedett újabb román és

rác bevándorlók által. A román és rác elem mellett a Bánság harmadik legnagyobbszámú népeleme a német lett, melyet mesterséges áttelepítés hozott az aldunai pusztaságos tájra. A román, rác és német lakosságon kívül itt-ott spanyolok, bolgárok, olaszok, franciák, rutének, tótok telepedtek meg, megjelentek a zsidók és cigányok is, a sokféle nép között csak magyar volt kevés, ez is főleg a torontáli részeken szétszórtan feles gazda-, béres- és cselédként az új gazdák portái körül. Savoyai Jenő 1718-ban rendeletet adott ki, hogy Temesvárt a várba csak katolikus németet lehet befogadni s magyar települőknek jó ideig a Bánság területére más helyen sem lehetett lépnie; előfordult, hogy a magyar parasztokat fegyverrel verték vissza a Maroson. A Bánság egész területére jellemző a temesvári polgárkönyv: az 1717—1739. években 329 temesvári polgár neve fordul elő benne s köztük magyar név csak három. A magyarság távoltartása céltudatos politikai megfontolásból fakadt, melyet Bartenstein államtanácsos 1755-ben is még így fogalmazott meg: minden időkből nagyon veszedelmes volt az államokra, hogy határszéleiken elégedetlen népet — a magyart — engedjenek lakni. A vármegyei szervezetnek 1779-ben történt helyreállítása után javultak ugyan a viszonyok, de a kancellária 1786-ban 198 letelepedni óhajtó hevesmegyei magyar család kérvényére még mindig azzal támasztotta alá a császár elutasító döntését, hogy «magyar gyarmatosok számára sehol sincsenek települő helyek Dél-Magyarországon, mert különben a következő évben odatelepítendő német telepesek házak és földek nélkül maradnának és a magas kincstárnak csak terhére lennének». így alakult ki a XVIII. században a Bánság új népi képe — egyelőre jóformán a magyarság részvétele nélkül.

A hatalmas változást, amely Magyarország népi térképén a XVIII. század folyamán végbement, alapjában az a népi megfoghatkozás vonta maga után, amely — mint láttuk — az előző két században a magyarságot sújtotta. A természet törvénye érvényesült: új sarj

vert gyökeret ott, ahol az élet elhamvad! Azonban a pusztuláson és a nyomában járó népmozgalmon kívül helyenként egész különleges okok is hozzájárultak a magyar elem eltűnéséhez és az idegenek térfoglalásához. E sajátos helyi okok vallásiak, gazdaságiak és társadalmiak voltak.

A vallási meggyőződés alapján a földesúr sokszor állította református magyar jobbágyait választás elé, hogy vagy vallásukat hagyják el, vagy helyüket s ha az utóbbi következett be, gyakran hozott idegeneket a megüresedett jobbágyházakba. Ha ez a felváltás a népi határmentén játszódott le, a magyar terület összébszorulását fokozta, de akkor sem csupán a helycsere volt a jelentősége, amikor a felváltás a népi határvonalakon belül ment végbe: az eltávolított magyar jobbágy igen gyakran szegény zsellér, viszont a helyére ült idegen telepes gazda lett. A tót-magyar népi vonalon így üresedett meg Bars megyében Zsemlér, melynek lakosai a börzsönyi hegyvidékre, Szokolára, Ladányba és Óvárara ültek át, így Nyitra megyében Ürmény, Hont megyében Tergenyé és még más helységek, melyekbe a földesurak katolikus tótokat ültettek. Az ugocsamegyei Kőkényesdre is tótok és rutének települtek, amikor a XVIII. század közepén református lakói jó része a templom elvétele után elhagyta a falut. A délbihari magyar-román vonal vidékén Magyarcsékéről is Tenkére és más magyar falukba húzódtott a vallásához ragaszkodó magyar jobbágy, amikor a birtokos püspökség katolikus hitre akarta őket kényszeríteni. A belső térben ilyen módon végbement cserékre Dunántúlon éppen úgy találunk példát, mint a Tiszántúlon; a komárommegyei Baj és Környe erőszakkal eltávolított református jobbágyai helyére Moson megyéből németeket hozott a földesúr, a veszprémmegyei Polányból a templom elvétele miatt kiköltözött református magyarok helyét szintén németek foglalták el. A Tiszántúlon Erdőd községben a református magyarok közé telepített katolikus németek a földesúr támogatásával a magyar jobbágyok «kibecsültetése» útján négy évtized

alatt megszabadultak az ősi lakosoktól s egyedüli urai lettek a községnek. A «kibecsültetés» eszközét Bíró Márton veszprémi püspök is rendszeresen alkalmazta református — s egyúttal magyar — jobbágyokkal szemben, s ezek telkeit itt is többnyire német katolikusok kapták birtokul.

A nagy népmozgalomban a magyarság rovására felépett gazdasági tényezőre különösen Erdély szolgált példákat. Itt gyakran megtörtént, hogy a földesúr útnak bocsátotta a magyar jobbágyot s helyére román fogadott, aki engedelmesebb és igénytelenebb, így tehát gazdaságilag jobban kihasználható volt. Hogy végül társadalmi oka is lehetett a magyar térvésztesnek, arra jellemző az ugocsamegyei Csorna község, melynek szegény kuriális nemesei az elmúlt századok során elkeveredve a jobbágy-sággal, a nemesi igazolások során egészen kiestek a nemesi szabadságból, mire eltűntek a faluból, helyükre rutén jobbágyok szálltak s az ősi magyar nemesi faluból egyszerre rutén parasztfalu lett.

Különleges indítékok következtében tehát a XVIII. században megüresedtek olyan magyar lakosú községek is, amelyek kikerülték a pusztulást s a nagy belső vándorlás sem ragadta lakóikat magával. Helyenként különleges viszonyok hatása alatt előfordult az is, hogy magyarok kivándoroltak az országból. E kivándorlás színhelye a XVIII. században Erdély s itt is a székelyföld volt, mely a kor gazdasági és társadalmi lehetőségeihez képest szinte túlnépesedett az elmúlt idők alatt s ezért szegényei közül sokan — mint láttuk — Magyarországra, sokan azonban a Havasalföldre és Moldvába költöztek ki. A súlyos terhek, a merev társadalmi szerkezet, majd a határőrség szervezése további tápot adtak a román vajdaságokba irányuló magyar kivándorlásnak. E jelenségben a XVIII. századi magyar népi történet tragikus ellentmondása áll előttünk: akkor, amikor az ország elpusztult térségeire hívásra és hívatlanul, százezrével érkeznek idegenből a jövevények, az ország egyik részéből magyarok kelnek vándorútra, idegenben keresve maguknak új otthont. Az ellentmondás feloldásához, mint általában az új Magyar-

ország népi alkatát megformáló XVIII. századi nagy népmozgás egyéb jelenségeinek megértéséhez csak a kor szemléletén keresztül vezet az út: mi volt e kor nemzedéke számára a népiség s a nemzeti gondolat.

III.

Az első országos népösszeírás alkalmával, 1787-ben Magyarországon 6.467,829, Erdélyben 1.440,986 lelket számláltak meg. A történeti anyaország határai között tehát II. József népszámlálása 7.908,815 lelket vett számba, ebben a számban azonban nem szerepel a katonai határőrvidék népessége, amely az összeírás alól kivételt. A katonai határőrvidék szervezetébe a történeti anyaország területére az 1760-as évek óta a titeli csajkászászlóalj, továbbá a bánsági és erdélyi határőrezredek tartoztak s ezek népessége 1798 körül 271,896 volt. így II. József népszámlálása alkalmával az ország egész lakossága 8.170,000—8.180,000 körül lehetett.

Az 1787. évi népösszeírás nem terjeszkedett ki a nemzetiségi megoszlásra, e tekintetben tehát még ebben a korban is csupán következtetésekre vagyunk utalva. Erre vonatkozólag Kovács Alajos végzett számítást, aki Fényes Eleknek az 1830-as évekre, egyházi schematizmusok alapján kiderített arányszámait némi módosítással vármegyénként az 1787. évi népszámlálás számaira alkalmazta; ezen a módon a magyarság 1787. évi száma 3.122,000 főben mutatkozik, ez pedig az összes népesség 88—39%-ának felel meg. Bár ez a szám mesterséges és így többé-kevésbé hibás is lehet, a valóságtól még sem nagyon térhet el; a XVIII—XIX. század fordulója körül ugyanis az egykorú statisztikai munkák szintén 3.000,000—8.840.000-re teszik a magyar lélekszámot s ez a szám általában megfelel az 1715/16. évre megállapított 1.200,000—1.750.000-es magyar lélekszámnak, valamint a későbbi összeírások számainak is. Az ország 8.170,000—8.180,000 lakosából tehát a XVIII. század végén körülbelül 3.000,000—8.500,000-et kell magyarnak tekintenünk, vagyis a

magyarság, mely a középkor végén körülbelül 80 s még a nagy török vész is után körülbelül 50%-át tette ki az ország lakosságának, immár kisebbségbe jutott az ország történeti határai között az ország nem magyar népelemeivel szemben.

Ezek a számok világosan kifejezésre juttatják, hogy Magyarország a XVIII. század végén népi tekintetben merőben mást jelent, mint három századdal korábban, Hunyadi Mátyás halála idején, vagy akár csak egy századdal előbb is, amikor a török hatalom halálos szorításából kibontakozott. Az ország nem magyar népessége — mint láttuk — a XVIII. század folyamán növekedett meg hatalmas arányokban s csak ekkor szorult kisebbségbe országának történeti határai között a magyarság. A magyar föld e nagy népmozgalmának jelenségeit vizsgálva, a XVIII. században lefolyt idegen tér foglalásnak tényei mellett más kérdések is előlépnek: milyen magatartást tanúsított a magyarság e nagy népmozgás sodrában, milyen helyet töltött be a nagy idegen tömegek térfoglalása a köztudatban, mi volt a magatartás indítéka, milyen megnyilvánulásai mutatkoznak a népek kialakuló új viszonyának, magyarok és nem magyarok, régi lakosok és jövevények milyen érzésekkel élnek egymás mellett, milyen tekintetben jelentkezik az ország népeinek életében a koranacionalizmus s az 1770—1780-as években miként lépnek a magyarság tudatába az ország népi átalakulásának következményei. Azok a jelenségek, amelyeket a népi élet ilyen kérdései tekintetében meg lehet figyelni, természetesen csak részben sarjadnak a nagy népi elmozdulásoknak és az új viszonyok keletkezésének eredményeként, részben magának a kornak, az egyetemes fejlődésnek szülőttei s határainkon kívül is tényezői az élet alakulásának. Azonban nem lehet elhallgatnunk, hogy amikor a XVIII. században ilyen kérdésekre keresünk választ, a múlt olyan területein járunk, amelyeken a magyar történetírásnak majdnem minden előmunkálata hiányzik, így természetesen igen nehéz széles látóhatárt áttekinteni s kevésbé láthatók azok a veszélyek is,

amelyekkel az indokolatlan általánosítások mindig fenyegetik a történetkutatót.

A XVIII. századi nagy idegen betelepítés és beköltözés felől a magyar törvénytárban egyetlen törvénycikk fejez ki állásfoglalást: az 1723. évi 103. t. cikk, amely az országba költöző szabad személyeknek hatévi adómentességet biztosított, egyben pedig e «szabadságinak az egész országban, továbbá a német-római birodalomban s az örökös tartományokban való kihirdetéséről intézkedett. A törvénycikk, mely elősegíteni óhajtotta az idegeneknek az országban való megtelepedését, eredetét az 1715. évi 59. t. cikkben kiküldött «systematica commissio» munkálatából vette. A gróf Csáky Imre kalocsai érsek és gróf Esterházy Imre zágrábi püspök elnöklése alatt üléselő s tagjai sorában a főrendek és a nemesség vezető egyéniségeit számláló commissiónak az 1723. évi országgyűlésre benyújtott munkálatában külön fejezet szolt az «ország benépesítéséről, világosan felismerve, hogy a benépesítés, mely «megfelel a földesúr hasznának is», vagy a meglevő népesség növekedésével, vagy idegenek betelepítésével érhető el. A bizottság mindkét eszközt igénybe óhajtotta venni, míg azonban a belföldi népesítés terén teljesen alkalmazkodott a jobbágy felett nyugvó s a nagyobb mérvű telepítést eleve kizáró földesúri joghoz, addig a földesurakat egyenesen ösztönözni kívánta arra, hogy idegenből hozzanak embereket, akik néhány éven át kedvezményeket kapjanak s így az országban való lakásra másoknak is ösztönző példákat nyújtsanak; könyörögni kell tehát — javasolta a bizottság — a felségnek, hogy örökös tartományaira és a német-római birodalomra adjon pátensleveleket 6 évi adókedvezménnyel. A bizottság munkálata nem emelkedett ugyan törvényre, de javaslatai közül többet felvettek a rendek kívánságait és sérelmeit tartalmazó feliratba, így végül a törvénycikkek közé kerültek. Az ország benépesítése is az országgyűlési felirat pontjai közé foglaltatott, a király pedig magáévá tette a magyar rendek kívánságát: az 1723. évi 103. t. cikk szószerint megegyezik azzal a válasszal, amelyet

a rendek kívánságára az uralkodó által kiküldött bizottság adott.

Az országgyűlés említett felirata az «impopulatio»-t az ország érdekeként hangsúlyozza: a magyar rendek az országban megtelepedő új alattvalókban nem láttak mást, mint munkaerőt és a gazdasági boldogulás eszközét. A birtokos arra a felismerésre jutott, hogy érdekeit szolgálja, ha pusztáira új jobbágyokat ültet s nem nézte a jobbágyként jelentkező nemzetiségét, hanem csupán a termelésbe ezáltal bevonható pusztaföld gyümölcözőzése érdekelte. A birtoknak a nemzetiséggel szembeni közömbösségére mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy a földesurak — miként a székelyföldi XVIII. századi kivándorlással kapcsolatban láttuk — esetenként készek voltak magyar jobbágyaikon is túladni, ha az idegen jobbágyok inkább megfeleltek gazdasági érdekeiknek. A birtokost a telepések fogadásában csupán gazdasági érdeke irányította, így el is zárkozott minden telepestől, ha gazdasági érdekeit földje pusztán tartásában ismerte fel. Már az 1715. évi 59. t. cikk által kiküldött «systematica commissio» rosszalólag állapította meg, hogy egyes földesurak nem akarják pusztáikat benépesíteni. Később Mária Terézia az egykor falvas puszták benépesítését külön is szorgalmazta, s az ilyen puszták megtelepítését az új földesuraknak az adománylevélben kifejezetten kötelességévé tette; sok sikert azonban nem ért el, mivel az a földesúr, aki adótól mentes pusztáit bérbe adta vagy azon külterjes állattenyésztést rendezett be, éppúgy el zárkozott a telepítéstől, mint a nagy alföldi mezővárosok is, amelyek a telepítéssel természetesen kiejtették volna kezeikből a polgáraik által többnyire csak legeltetett pusztaföldeket.

Az a közömbösség, amely a magyar birtokos rendek magatartásában a XVIII. században lejátszódott nagy népmozgalom nemzetiségi tartalmával szemben mutatkozott, nem csupán a rendek sajátja volt, hanem egészében a kor magyar nemzedékéé. Nem tudunk róla, hogy a nagy idegen térfoglalás miatt az 1780-as évekig valaki

is aggodalomnak adott volna hangot, az ország földjére költöző idegenek számát soknak találta, térfoglalásuktól a magyarság sorsát féltette volna. Az országgyűlésen újból megerősítették a magyar kancellária és más főhatóságok mindvégig kérdéses függetlenségét, a kor nemzet-szemlélete azt parancsolta, hogy a nemzet a birodalommal szemben igyekezzék megtartani politikai birtokállományát; azonban nyilvánvaló, hogy az országban elhelyezkedő nagy idegen paraszttömegek áradásában rejlő veszélyt a kor magyar nemzedéke nem ismerte fel. Ez a gondtalannak mutatkozó magyar magatartás nem mérhető a XIX. század új nacionalizmusának vagy éppen napjaink mély népi élményének a szemüvegén keresztül. Minden magatartást csak a maga korából magyarázhatunk meg, a XVIII. századi nemzeti szemléletből pedig hiányzott a XIX. századi nacionalizmus uralkodó eszméje, különösen hiányzott a népi nacionalizmus eleme, amely mindenk felett a népiség meghatározó és elválasztó jegyein keresztül érzékeli a közösséget. Azonban ha a kor nemzeti szemléletének síkjára helyezkedünk is, a magyarságnak az az eszméletlensége, amelyet az idegen népelemeknek utóbb sorskérdésévé lett nagy térfoglalásával szemben a XVIII. században tanúsított, még mindig nem indokolható meg. A XVIII. században Spanyolország is részesedett a német telepesekből, akiket a spanyolok mindjárt olyan tervszerű asszimilációnak vetettek alá, hogy a Sierra Moréna német jövevényei már a második nemzedékben elspanyolosodtak — ma már nyomuk sem található; ugyanakkor a magyarságot a bécsi udvarnak a telepítésekben világosan jelentkező magyarellenes célzatai, az idegen népelemek hasonlóan célzatos pártfoglalása s egyes nem magyar népelemek öntudatos, a magyar néppel szemben egyenesen ellenséges magaviseleté annak a kérdésnek a felvetésére is hiába ébresztgették, hogy vajjon az országnak idegen népelemekkel ily nagy mértékben való megtöltése nem veszélyes-e a magyarság jövődjére. A magyar magatartást a kor szemléleti síkján is csak akkor érthetjük meg, ha tekintetbe vesszük egyrészt

a nemzet politikai helyzetét a maga mélyreható következményeivel, másrészt pedig a magyar rendiség társadalmi szemléletét, amely azonosult a magyarság-tudattal s éppen a XVIII. században kövesedett meg.

A magyarság politikai helyzete ugyanis a XVIII. században nem volt öntudatra sarkaló és cselekvésre ösztönző. A XVI—XVII. századi nagy küzdelemből a nemzet természeti életerejében és politikai hatalmában meggyengültén került ki s meglevő politikai erőit teljesen lekötötte a nagy birodalom szervezete, amelynek része lett. A birodalmi testbe az évtizedeken át hullámozó kuruc-labanc harcok tüzének kihamvadása után megadással illeszkedett be s ez a beilleszkedés teljes volt, az együttélés szerves követelményeinek megfelelő. Míg a XVI. és XVII. században a hatalmilag tagolt magyarság kezében rendszerint volt valamilyen politikai eszköz, amely sorsának más lehetőségét ígerte s esetleg külpolitikai tényezővé tette, addig a XVIII. század első felében a magyarságnak osztatlanul egyetlen életformája a birodalmi együttélés lett. A XVII. század első évtizedében a Habsburg-jogar alatt élő nemzetek rendjei egymás között az uralkodóval szemben szövetségi politikát folytattak, egy század múlva a delelő pontján álló nagy birodalom erősen központosított szervezetében ilyen értekezéseknek nem lehetett volna terük. A magyarság ügyei immár egy nagy birodalom belső ügyei lettek s az elhanyagolt magyar birodalmi gondolat is átformálódott a dinasztikus birodalom alkatához. A birodalom nyújtotta a magyarság biztonságérzetét s e biztonságban a politikai akaratot képviselő társadalmi réteg osztályrésze az udvari élet vagy a törpe partikuláris szellem lett. Vájjon ilyen körülmények között tudatosulhatott-e az áléit magyarságban nemzeti féltés a birodalmi politika által pártfogolt, sőt irányított mesterséges idegen költöztetéssel szemben, amely különben is a kor társadalom-gazdasági szemléletének szülöttje volt?

A tudatos magyar magatartás kialakulásának a mesterséges idegen telepítéssel és a gátnélküli önkéntes be-

vándorlással szemben nemcsak a politikai helyzet állott az útjában, hanem a rendi szemlélet is. E szemlélet a «nemzet» fogalmát a nemesség körére szűkítette s miként a nemesi kiváltság birtokosaiban egyformán a magyar nemzet tagjait látta, akként az ország túlnyomó nagy részét kitevő parasztságban csupán társadalmi elemet — paraszt-jobbágnépet — látott, tekintet nélkül arra, hogy az és ez magyar vagy nem magyar volt. Mi sem jellemzőbb e szemléletre, mint hogy az erdélyi rendek a hódító románság törekvéseit a rendi alkotmány veszélye szempontjából mérlegelték akkor is, amikor e törekvések a XVIII. században egyre világosabban a nemzetiségi gondolat területén léptek fel. A görögkatolikus egyházba tért románoknak — elsősorban a román nemzetiségi törekvéseket megfogalmazó Klein Innocent fogarasi püspöknek s az egyesült papságnak — arra irányuló követelését, hogy negyedik nemzetként és ötödik vallásként beengedjék az erdélyi alkotmányos életbe, a rendek az alkotmány szemlélete alapján vetették el. Klein püspök királyi diplomák mellett, amelyek az úniót elfogadó románoknak különféle ígéreteket tettek, a románok nagy számára és a dákoromán kontinuitásra hivatkozott, az erdélyi rendeket azonban az utóbbi két érv nem érdekelte, mivel bennük nem ismertek fel olyan veszélyt, amely az erdélyi alkotmányos rend ellen irányult volna; a számarányra való hivatkozást egyszerűen azzal vetették félre, hogy a románság nem bevett natio, nagy része nem is telepedett meg s a fejedelemség területén szétszórva él. A rendi szemlélet színpéjében a rendek számára a XVIII. századi nagy népmozgalomnak csak azok a szín-elemei lettek láthatóvá, amelyek társadalmi viszonylatokat fejeztek ki, ellenben a színpéj láthatatlanként nyelte el mindazokat a tüneteket, amelyek a nemzetiség terén jelentkeztek.

Ezeket a körülményeket kell figyelembe vennünk akkor is, ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy kikerülhetetlen volt-e Magyarország feltöltődése idegen népelemekkel a XVIII. században? Nyilvánvaló, hogy megmásítha-

tatlan természeti követelmény ezt a feltöltődést nem parancsolta s a telepítéseknek és a beözönléseknek egyáltalában nem az a felismerés tárt szabad kaput, hogy ezek elmaradása esetén veszélybe került volna az ország léte. Kikerülhetetlenek, a kor természetes jelenségének látszik azonban a nagy népmozgalom, ha a korba beállítva, azokat a tényezőket — a merkantil gazdasági elvet, a népesítés tanának uralmát, a magyar politikai hatalom birtokosainak rendi szemléletét — tekintjük, amelyek alakulására hatást gyakoroltak. Ezek a tényezők — első sorban a megjegecesedett rendi szemlélet — akadályozták meg olyan nagyobb mérvű mozgalom érvényesülését is, amely a nagy földbőséget az ország földtelen zsellérnépének telekre ültetésével rendezte volna el. Ilyen mozgalomnak meg lettek volna a feltételei: az országban már a XV. században 25—80 zsellér esett 100 telkes jobbágyra s az arány ezután egyre romlott, a XVIII. század második felében már 60—70 zsellér is jutott 100 jobbágyra, holott időközben a majorsági cselédség is hatalmas társadalmi réteggé növekedett. A XIX. század első felében a zsellérség tömege már fölébe nőtt a jobbágy-ságnak, vagyis a XVIII. század nagy földbősége és népesítési mozgalma elmúlt a nélkül, hogy e nagy parasztréteget, amely nem jövevény volt, hanem régi lakója az országnak, sőt nagy részében magyar, kimozdította volna társadalmi helyéről. Nyilvánvaló, hogy a szegény zsellérek telekre ültetése anyagi tőke nyújtása nélkül nem lett volna keresztülvihető, azonban ezt a tőkét az idegenből telepített új jobbágyok az utóbb jól megszervezett telepítéseknel már rendszeresen megkapták. Csak az 1780-as években Teschedik Sámuel gondolt arra, hogyha valaki azt a 200 forintot, amibe Mária Terézia egy-egy behozott német parasztja került, «valamely hazánkbeli famíliának megszólítására fordítani akarná az új faluban, én úgy vélem, hogy a haszon sokkal bizonyosabb volna. Ennyire ez nekem kitsinált és megmásolhatatlan igazságnak tetszik, hogy ez az országnak gazdálkodására többet használna, ha illy hazabéli jobbágyoknak, kik

már lakosok, de elegendő élelmények és földjek nincsen, ez adatnék, mint új idegen és külső országiakat nagy költséggel megszállítani». A felvilágosodás tanait valló Teschedik Sámuel, akinek nagyapja cseh-morva földről vándorolt be hozzánk, merőben közgazdasági szempontok mérlegelésével jutott e felismerésre. E bátortalanul megütött és különben is elkésett tudósi hang azonban a rendiségnek a zselléreknek is kötött helyet kiutaló szerkezetében, a birtokos osztály rendi szemlélete számára idegen és érthetetlen volt.

Így állt a magyarság cselekvő kezdemény nélkül a nagy népmozgalomban, amely az ország pusztult tereinek új népességet adott. Az elrendezést a sorsa fölé nőtt történeti erők végezték el, őmaga szenvedőleg viselte az erők működésének következményeit. A barokk vallási érzésével régi, dicsőséges nemzeti hagyományokat elevenített meg, de folyó életének nagy történeti sorskérdése elmerült tudatában. Csak az 1780-as évek végén kezdett a magyarság előtt derengeni az új helyzet, amely a népi viszonyok terén kialakult.

A magyarság és az ország nem magyar népei együttélésének elsődleges jelenségei a XVIII. században kialakult új helyzetben is a népek fiainak öntudatlan, természetes magatartásában és a mindennapi élet viszonyaiban vehetők szemügyre. A nagy népmozgalmak következményeként egész tömegek szakadtak el gyors áramlásban régi megszokott helyeikről, környezetükből s kerültek új helyre és új környezetbe; új érintkezési vonalak jöttek létre, egyes helyeken egészen tarka népi egyveleg alakult ki s új elemek léptek a népek egymás irányában táplált érzésvilágába. Ezt az érzés világot a népi különbözőség tényezői mellett sok egyéb tényező formálja meg, nem utolsó sorban a közösen vagy külön-külön átélt történeti élmények s ezek együttvéve befolyást gyakorolnak az idegen népelemeknek a magyarsággal szemben kifejlő politikai magatartására, valamint a népi felszívás vagy felszívódás folyamataira is.

A népi élet e jelenségei felől nem könnyű tiszta

képet alkotni, mivel számunkra elsősorban az olyan kirívó esetek lesznek láthatóvá, amelyekben ellentétek és súrlódások mutatkoznak s így megragadják a kutatót, viszont többnyire láthatatlanul rejtekeznek a múltban a békés, súrlódás tálán viszonyok nyomai. De még így sem tudunk más megállapításra jutni, mint hogy a XVIII. század nálunk általában még a népi elzárkózás korszaka volt, folytatása tehát az előzőnek, amelyben a merev elzárkózás jelenségeit figyelhettük meg. Az ország új lakóivá lett idegenek túlnyomó része a falu népe lett, tehát olyan közösségben helyezkedett el, amelyben a közösség társadalmi magatartása a népi különbségek válaszfalai nélkül is az önmagába zárkózás, a mozdulatlanság és a maradandóság irányában alakult ki. A történeti falu életét erős szokások szabályozzák, a hagyományok — akár a tájból sarjadtak, akár idegenből hozták magukkal jövevények -- mélyen gyökereznek. A falunak már belső természetétől szűk határok között folyó életét a XVIII. században is még kötöttebbé teszi a társadalmi rendszer, amelyben a jobbágnak feloldhatatlan a helye. A változatlanság erőit és az elkülönülést a közlekedés nagy távolságai, az érintkezés földrajzi nehézségei segítik, valamint az a körülmény, hogy minden falu gazdaságilag is külön sziget, önmaga látja el magát, így a termelés-fogyasztás árama alig lép be körébe. Ezeket a tényezőket tekintetbe kell vennünk, amikor a megbolygatott méhkasoz hasonló ország népeinek viszonyában lépten-nyomon az elzárkózás, az idegenség és a merevség jelenségeivel találkozunk.

A XVIII. században Magyarországon lakó népelemek egymással szemben táplált idegenségének és egymástól való elkülönülésének a jelei különösen ott jelentkeznek élesen, ahol a népi különbséghez jelentékeny vallási különbség is társul. Így egyrészt a görögkeleti egyház rítusát követő vagy akár már katolikus unióra lépett, de a keleti egyház hagyományait többé-kevésbé tovább is ápoló románok, szerbek és rutének, másrészt pedig a római katolikus vagy protestáns egyházakhoz tartozó

magyarok és németek között észlelhetők az idegenség és elkülönülés jelei. A népi és vallási különbség ezekben a viszonylatokban életforma-különbséget is jelentett, elmélyítve a szakadékot, mely e népek érzésvilágában egymással szemben keletkezett. E szakadékot már az előző korokban is felismerhettük, most pedig annál inkább tapasztalhatjuk, mivel ekkor a román, szerb és rutén népi keret újabb jövevényekkel rendkívül megduzzadt. A szerb és román jövevények magukkal hozott balkáni életmódja külön is válaszfalat emelt e jövevények és az ország régi lakossága közé. A rácokban és románokban — nem kis részben az elhibázott bécsi politika gyümölcseként — egyenesen ellenséges érzés vert gyökeret a magyarsággal szemben: 1759-ben Bécsben állapították meg, hogy a rácokat és románokat nagy ellenszenv tölti el a magyarok irányában. Hasonló ellenszenv jelentkezik a Bánságban az idetelepített németek és a szerbek-románok között, gyakoriak köztük az összeütközések, sőt véres verekedések is; a németek mereven elzárkóznak a rác és román szomszédaitól, viszont ezek nem óhajtanak tanulni sem — pedig üdvös lenne — német telepestársaiktól. A félnomád rác-jövevény nép csak ideiglenes otthont velt magyar földön találni, azonban a császári fegyverek balkáni kudarcai után végleg itt maradt, hosszú ideig idegenül a régi magyar kultúrterületen. Esterházy Pál nádor 1699-ben azért kérte parasztmunkára való beosztásukat vagy magyar és horvát ezredbe való beosztásukat, mivel senkitől sem függenek, zabolátlanul, valósággal rablásból élnek és lakóföldjeiken az utasoknak még az élete is bizonytalan. II. Rákóczi Ferenc felkelése alatt a császári haderő segédhadaiként dúlták és irtották az alföldi és dunántúli magyar vidékeket; e harcok indulatai is növelték magyar gyűlöletüket. Brown angol utazó 1699-ben azt állapította meg Tolnán átutazóban, hogy a magyarok és rácok nem jól élnek egymással, örökösen civakodnak és viszálykodnak s maga II. József csaknem egy évszázad múlva még mindig azt figyelhette meg, hogy a rácok az anyatejjel együtt szívják magukba a magyar-

gyűlöletet. Az ellenséges magatartás, amelyet egyelőre az együttélés sem tudott enyhíteni, természetesen a szélső pontot jelenti a népeknek elkülönülésre hajló viszonyában s éppen ezért a viszonyoknak nem lehet egyetemes zsinórmértéke ebben a korban sem. Ha azonban e szélesfelületű súrlódásokat nem is szabad általánosítani, még a nyugati és keleti egyházak oldalain álló népek között sem — különösen a hosszú vonalon érintkező magyarság és ruténség viszonya mentes ilyesmiktől — annál több helyen lehet következtetnünk a természetes népi elkülönülésre, amelyet a népiség ösztönös vagy éppen tudatos viselése mellett a falu életének, a földrajzi távolságoknak s a társadalmi határoknak a tényezői táplálnak.

Az enlített tényezők az ország népelemeinek viszonyában súrlódásokat hozhatnak felszínre ott is, ahol a keleti és nyugati keresztyénség választéka s az életformának vele együtt jelentkező különbsége nem forog fenn. Míg Graslakovich gödöllői uradalmában a magyarok s a telepés tótok és németek viszonyában nincs nyoma a földesúri hatóságig felható zavaroknak — ami a népi elzárkózás hiányát természetesen még nem jelenti — addig Erdődön a telepített németek sehogysem fértek össze a régi református magyarokkal s végül — mint láttuk — földesúri pártfogással hozzá is jutottak a falu egészéhez. A tolnamegyei Kölesd és Kistormás szomszédos községek egyesítésének tervét is — az előbbi nagyjából református magyarok, az utóbbit katolikus németek lakták — a feltörő viszályok miatt ejtette el a földesúr, gróf Mercy, a nagy telepítő. Békés megye tót telepeseiről pedig azt olvashatjuk, hogy a megyébe szintén telepítés révén kerülő németekkel nem férnek össze, sokkal inkább a magyarokkal s Bél Mátyás is azt állapította meg, hogy a német és tót nem szívesen vegyült egymással. Balassa Ferenc, az aulikus magyar főúr pedig saját fajtájáról írta egyik felterjesztésében: a magyar lakosok természetük és hajlamuk szerint egyik nemzethez sem hajolnak a kereskedelemhez szükséges érintkezésre, sőt inkább minden más népet egyformán kerülnek és gyűlölnék.

Az olykor nyílt viszályokig elfajuló népi elkülönülés legtöbbször már a külső képben: a településben is kifejezésre jutott. A XVIII. század új telepesei a nagy alföldi térségben ritkán alapítottak — legfőljebb a déli részeken — merőben új helységeket, legtöbbször már meglévő helység-keretek közé telepedtek, de a megszállott helységet sokszor csak üres romokkal, csekély, esetleg alig néhány régi lakóval vették birtokukba. Az ilyen helységek természetesen hamarosan egészen a telepés nép arculatát vették fel s ezt a tudatos telepítő politika is elősegítette. A Bánságban — éppen a németek és a románok kiegyenlíthetetlen ellentéteit ismerve — a német telepésék hjából egyenesen elköltöztették a románokat. A telepítés lélektanának kitűnő ismerője, a másik nagy telepítő, Harruckern arra törekedett, hogy békésmegyei birtokán külön községekben juttassa otthonhoz és földhöz az egyes népek fiait: a magyarokat, németeket, tótokat, rácokat, románokat. Harruckern a községek felekezeti egységét is szem előtt tartotta; hasonló törekvés vezette a másik nagy telepítőt, gróf Mercyt is; a felekezeti elkülönítés — mint láttuk — rendszerint egyúttal népi elkülönítés is volt. Azokban a helységekből pedig, amelyekben különféle népelemek kerültek össze, az egyes népelemek többnyire külön település-részekben vagy utcákban telepedtek meg, így választva el magukat a többiektől, a rájuk nézve idegenektől. Az olyan helységekből, amelyekbe mesterséges telepítés vitte az új lakosokat, a különféle népelemek településrészei rendszerint világosan elhatárolódtak, azonban többé-kevésbé azokban a helységekből is alakultak ki különálló településrészek, amelyekbe nem telepítés, hanem fokozatos szivárgás útján érkeztek az új lakosok. A külön településrészek viszálykodások útján olykor közigazgatásilag is elváltak egymástól s külön községekké alakultak. Az aradmegyei Pécska magyar és rác lakosai előbb közösen éltek egy községi keretben s közösen használták a határt, azonban az állandó súrlódás miatt 1765-ben két külön községre, Magyar- és Rácpécskára szakadtak. Így vált

szét Békés megyében Magyargyula és Németgyula is; a két Gyulába csak külön-külön hídon lehetett bejutni; Békés megye 1739-ben elrendelte, hogy a németek a maguk hídján — mivel nem örködtek eléggé s némelyeket passusok nélkül is maguk közé eresztettek — senkit se engedjenek be, még passuslevéllel sem, hanem mindenkit küldjenek a magyarok hídjára. A belső település népi elkülönítettsége rendszerint folytatódott a község mezőbeli külső földjein is: az ugocsamegyei Turterebes lakói közé a XVIII. század második felében telepített németek településrészét «sváb faludnak nevezték s a határban is külön «sváb rét» volt, a veszprémmegyei Barmagon pedig, amelynek régi magyar lakóihoz a XVIII. század első felében Szentesről és Mezőtúrról református magyarok, majd 1730 táján idegenből németek telepedtek, a magyarok és németek szántóföldjei külön voltak választva; a XVIII. század második felében a belső település is két külön községgé, Magyar- és Németbarmaggá alakult.

Az egyes népelemek elkülönülése és sűrűlódásai nem szorítkoztak csupán a falusi élet szűkebb határai közé, hanem itt-ott a városokban is előfordultak. A XVIII. század folyamán új települőkkel meggyarapodott városokban gyakran került jelentékeny számú idegen elem egymás mellé s ezek nem ritkán külön közigazgatási szervezetet vívtak ki. Új-Arad német vendégei éppen úgy külön éltek a város román és szerb lakosaitól, mint Temesvár németéi is, ahol külön német és szerb tanács alakult, s ez csak 1780-ban egyesült. Szegeden három népelem élt együtt a török felszabadulás után, a magyar, német, szerb; ezek közigazgatásilag nem szervezkedtek külön-külön, a szüntelen feszültség a XVIII. század első felében sokszor tört is ki viszályokban. Mivel a város vezetése magyar kezekben volt, a német lakosok az 1718. évi tisztújítás alkalmával nagy zenebonát támasztottak; a tanácsba és a választott közönségbe minél több német felvételét kívánták. Ezután a város német és szerb lakosai ismételten együttesen léptek fel a város vezetését kézben tartó magyar elemmel szemben s magukénak érez-

hették sokszor a királyi kamara helyi képviselőjének támogatását is. A főbíró választások és tisztújítások viharok között folytak le s utóbb a németeknek és rácoknak külön tribunusaik, árvagyámjaik stb. voltak. Az egyenlenség a szabócéhben is felütötte a fejét, miért is 1725-ben a «katolikus» és «rác» szabók a városi tanács előtt egyességre léptek, hogy a céhmester 2 éven át katolikus, majd egy éven át rác legyen s a céh-jövedelemnek is V3-a illesse a rác szabókat. A viszályok a céhben tovább tarthattak, mivel a városi tanács 1727-ben határozatot hozott, hogy ha a szabó céh magyar és rác tagjai között a csúfoskodások nem szűnnek meg, a felek panasz esetén száz arany súlyos bírsággal sujtassanak. Szabadkán a város nagyobb többségét alkotó katolikus bunyevácok és a görögkeleti rác kisebbség között egész századon át dúlt a viszály, jóllehet az utóbbiak külön városrészben laktak, hogy «annál kevesebb alkalmok legyen a veszekedésre». Pesten a városi tanács 1696-ban meghagyta a céheknek, hogy a céhmestereket felváltva válasszák a magyarok és németek közül, az ellentétek még sem szűntek meg; a magyarok és rácok ezután kiváltak a céhekből s külön magyar s rác céheket alakítottak s a súrlódások következménye volt az is, hogy az akkor még csekély számú pesti polgárság kebelében a magyarokiak 1758-ig — rövid ideig a rácoknak is — külön u. n. «szószóló»-juk volt.

A népeknek egymástól elkülönült, egymást idegenül és bizalmatlanul, olykor pedig egyenesen gyűlölettel néző gyermekei között nagyobbmértvű asszimiláció természetesen nem bontakozhatott ki. Annál kevésbbé, mivel olyan tudatos törekvésről, amelynek asszimiláció lett volna a célja, nálunk a XVIII. században egyáltalában nem lehet beszélni. Ilyen gondolat az 1790-es évekig azok látókörében sem jelent meg, akik egyébként szemüket a közeletre függesztették. Míg Spanyolországban — mint láttuk — egy-két nemzedék alatt spanyollá tették a német telepeket, addig Magyarországon ilyen akarat nem jelentkezett: a magyar nyelvet — az asszimiláció első, de nem egyedüli

tényezőjét — senki sem kényszerült szándéka ellenére magáévá tenni, sőt a magyar nyelv volt az, amely hovatovább védekezésre szorult.

Azonban az elzárkózás ebben a korban sem jelentette azt, hogy egyáltalában nem volt lehetőség asszimilációra: a mindennapi élet számos alkalmat teremt — elsősorban a családi élet síkján — a más népiségbe való olvadásra s ilyen folyamatot esetleg társadalmi és gazdasági indítékok is hozhatnak létre. A magyar nemesi birtok vagy a nemesi levél a XVIII. században is számos nem magyar eredetű felemelkedőt olvasztott a magyarság népi testébe, különösen vagyonosodó görög, örmény, rác kereskedőket, kamarai bérlőket, német katonákat és hivatalnokokat. A népi érintkezési vonalak mentén a parasztság rétegében is folyt asszimiláció, elsősorban ott, ahol más népiség zömébe csekélyszámú idegen elem elszigetelten került s így nélkülözte a nagyobb tömegben öntudatlanul is működő ellenálló erőt. A rutén és román hullámoknak a magyarság tiszai területére előrevetett kicsiny szórványai már a XVIII. században felszívódásnak indultak. Az ugocsamegyei Turterebesre 1768-ban telepített 28 német család tagjai 1775-ben minden iskola nélkül már annyira tudtak magyarul, hogy az úrbérrendezés előkészítésére kiküldött hivatalnokok magyar nyelven eskették meg őket s magyarul tették fel kérdéseiket nekik és magyar nyelven is kaptak választ, mivel — jegyezte meg a bizottság — azt tapasztalták, hogy a magyar nyelvet megértik és jól beszélnek; bár a nyelv megtanulása még korántsem jelent asszimilációt, ez esetben tudjuk, hogy a turterebesi német jobbágyok a következő század első felében teljesen felszívódtak a környező magyarságba. Asszimiláció folyamata indult meg ott is, ahol a növekvő közösség nem egyszerre vagy nagyobb csoportonként, hanem fokozatos beszivárgás útján tett szert különböző népelemekre, amelyek azonban a törzsökös lakossággal szemben számbeli túlsúlyra végül sem emelkedtek. Ilyen korai, elsősorban családi keveredésre visszamenő asszimiláció folyt Hatvanban, ahol az 1700—1784 évek között megtelepedett

1402 lakos közül 53% magyar, 21% német s 26% szláv nevet viselt, a magyarság tehát teljes számbeli fölényben és minden súrlódás nélkül lett az asszimiláció természetes tényezőjévé; itt feszültségre csak 1770-ben következhetünk, amikor a földesúr beleegyezett, hogy külön magyar és német bírójelöltet állítsanak.

Az asszimiláció, amely a XVIII. században itt-ott megfigyelhető, nem csak a magyarság javát szolgálja, annak gyakran kárát is látja, főként ott, ahol részben az idegen népelemek térfoglalása, részben a régi magyar lakosságnak egyes hegyi vidékekről az alföldi síkra nagy mértékben történt lehúzóása következtében egy-egy maroknyi magyarság idegen tömeg sodró áramlatába került. Erdély déli határszélén Lugos, Facsét és Karánsebes környékén magyaroklakta falvak is voltak, azonban ezek a török hódoltság idején elveszítették támaszukat a délvidéki magyarságban, merőben román környezetbe kerültek s a XVIII. században a magyar családnevek és a római katolikus vallás megtartása mellett elrománosodtak. A magyarság elhúzóása következtében a magyarság rovására végbement asszimilációra a sárosmegyei Tehány község nyújt szemléletes példát; az ősi településű sárosi magyarság a török hódoltság korában — mint láttuk — igen megerősödött dél felől felköltözőkkel, de a XVIII. században ismét visszahanyatlott. Blahó Vince kassai ferences barát 1760-ban feljegyezte, hogy Tehány falu lakosai magyarok voltak, a régiek a falu ügyeit még ekkor is magyar nyelven vitték, de mivel a fiatalok mindinkább az északra fekvő tót falvakból házasodtak, «igen elhatalmozott időjártával a tót nyelv»; ezt meghallva «isten sugallatából feltettem magamban — jegyezte fel Blahó — hogy néha-néha akarok hozzájok kimenni tanítással és szent misemondással»; a kántorral, Sóváry Mátyással magyarul énekeltetett, hogy «magyar atyámfiainak lelki üdvösségére én is valamit segítek egyéb lelki atyákkal együtt». Blahó szerzetes fáradozásai nem állították meg a veszendő magyar sziget pusztulását: Bartay András plébános 1806-ban már azt jegyezte fel, hogy a faluban

csak néhány öreg magyart talált, akik rosszul ugyan, de már szintén tótul beszéltek. Hasonló folyamat a felvidéki terület más részein és más valláson is ment végbe a tótság javára, mely egyes helyeken ebben a korban a németiséggel szemben is felszívó erejűnek mutatkozott. Az evangélikusok között tót és német papok, tanítók alkalmazása következtében — miként Berzeviczy Gergely állapította meg a XVIII. század végén — egész községek és vidékek veszték el a magyarság számára.

Azonban az ilyen felszívódások a XVIII. században nem voltak számottevők sem a magyarságnak, sem az ország más népeinek tömegéhez képest. Mindez alig bontakozó kezdete volt csupán a XIX. századi nagymérvű asszimilációnak. A népeimnek viszonyának alapvonása a XVIII. században még az elzárkózás volt, a maguk köré természetes magatartásukkal épített lelki falat csak itt-ott törte meg egy-egy rés. A népek természetes viszonyában azonban a népisógnak egyéni vonásokat hordó s elkülönülésre indító erői mellett már a XVIII. században egyre inkább számolni kell a lassan testet öltő új nemzeti gondolat erejével. E gondolatban a nemzeti eszme döntő tényező lett s ennek megfelelően követelte a szuverén politikai hatalmat is. A fejlődés ilyen irányban csak a XVIII—XIX. századok fordulója körül, a felvilágosodás nyomában támadt nacionalizmus diadalmaként bontakozott ki teljesen, minthogy azonban a nagy történeti eszmeáramlatok nem egyszerre támadnak, hanem fokozatosan érlelődnek, a nacionalizmusnak már a XVIII. században is sok előzetes jelensége vehető észre, megsejtetve az európai szemlélet nagy fordulóját. Magyarország nem magyar népeinek nacionalizmusa a «nemzeti-ségi mozgalmakéban tárult fel az egykorú magyar köztudat előtt s e mozgalmaknak némely kezdeti jelenségei előtörnek Magyarországon, már a nagy népi eltolódások korában is. A mozgalom természetesen az egyes népeknél különböző időben és különböző erővel lépett a napvilágra: a XVIII. században a rutén, tót és német népet Magyarországon még nem, vagy csak alig érintette, a román-

ság és szerbség életében azonban ekkor már erjedésnek indult.

A magyarországi rutén nép nemzeti öntudatosodásának és politikai igényének a XVIII. században, sőt még azután is hosszú ideig egyáltalában nem volt jele. A rutének századokon keresztül szegény parasztként szivárogtak be Magyarország földjére, semmiféle politikai szervezetet nem hoztak magukkal s társadalmi és művelődési viszonyaik olyanok voltak, hogy a népiség tudatos ápolása s a rügyező nemzetiségi szemlélet nem ragadhatta meg lelküket. A ruténségnek nem volt főúri osztálya, sem nemessége, sem polgársága s az újabb időkig egyedüli értelmi rétege a papság volt. Azonban míg a katolikus egyhazzal a XVII—XVIII. században történt úniója előtt a lelkipásztorkodó papok, a «batykó»-kparasztmódra, jobbagy sorban éltek és tanulatlanok voltak, addig a vallási únió megnyitotta ugyan a rutén papság szellemi színvonalának emelése előtt az utat, de egyúttal hasadást is vitt a papság és a nép közé. A nép ugyanis a számára idegen latin vagy egyházi szláv nyelven író papok mellett továbbra is sok pravoszláv hagyományt őrzött meg. A rutén művelődés csak későn és szerény méretekben bontakozott ki, kezdeti fokán, a XVIII. században még nem termelt egyebet egyszerű vallásos és enciklopédikus jellegű műveknél, meseszerű szépprózánál s nem alakult ki egységes nyelv sem. Ilyen körülmények között a XVIII. század ébredő nemzetiségének első áramai a ruténség felett a nélkül vonultak el, hogy lelkét megérintették volna. Decsy Antal «Az magyar oroszokul való igen rövid elmélkedésében, mely Kassán 1797-ben jelent meg, az oroszoknak már a magyarság őstörténetében is nagy szerepet juttat s na ív nagyító lencsén keresztül nézi az ország orosz eredetű népességét, de egyébként nemzeti- ségi öntudatot nem fejez ki s kívánságot csupán vallási téren állít fel: «óhajtyák az magyar oroszok, hogy propter vinculum pacis et unit at em spiritus sancti (mind Sz. László király idejében esett) mind az rácok, mind pedig az oláhok, kikkel ezen nemes Magyarországbán

nagy időtül fogvást egy magyar király alatt és egy törvény alatt összvékapsolva valának, Parthemus munkátsi orosz püspököt s ennek igaz successorit minden illendő keresztényi alázatossággal és Isten félelemmel követvén, zörgessenek az romai katholica Anyaszentegyháznak ajtain»...

A tótság, mely az országnak a középkoron át tömegre nézve legnagyobb nem magyar népe volt s csak az újkorban szárnyalta túl a románság, csaknem ezer éven át élt már a magyar hatalom alatt, amikor a XIX. század első felében áthévítette a nemzetiségi mozgalom. Addig a tótok külön politikai szervezet nélkül illeszkedtek az ország politikai és társadalmi szerkezetébe, de népiségüket akadály nélkül élték. Nemzetiségi mozgalmuk ugyan a XIX. század szülöttje volt, azonban gyökerei az előző századba is visszanyúlnak, legalább is azok, amelyek a politikai nacionalizmust hajtó kulturális emelkedés számára szolgáltatták a tápláló nedvet. Az első öntudatos tót kultúrtörekvések irodalmi nyelv megteremtésére irányultak; a XV. századi felvidéki huszizmus, majd pedig a felvidéki tót reformáció óta a zavartalanul élő népi nyelv felett a cseh nyelv volt a tótság kultúrnyelve, a tót lutheránusok cseh bibliát olvastak és csehnyelvű prédikációkat hallgattak. Így a tót kultúrmozgalom, amely a jövődő nacionalizmusa számára termővé tette a tótság lelki talaját, sajátosképpen nem az állami hatalmat birtokló magyarság, hanem egy rokon szláv nép nyelvével szemben indult küzdelembe. A tót nyelv irodalmi szerephez jutott ugyan már 1718-ban, amikor Mácsay Sándor pálosrendi szerzetes tót nyelven prédikációkat, a jezsuiták pedig tót énekeskönyvet adtak ki, az erőteljes tót nyelvi mozgalom azonban csak az 1780-as években bontakozott ki Bajza József pozsonyi kanonok és Bernolák Antal nyelvtudós plébános fellépésével. Bajza József öntudatosan hirdette meg az 1780-as években, hogy «legfőbb ideje, hogy a tótok százados szellemi tétlenség után elérjék azt, amivel az ember a néma ábrázattól különbözik és hogy saját anyanyelvükkel műveljék a

tudományt és a művészetet» s 1780-ben Nyitrán tót nyelven imakönyvet adott ki, Bernolák pedig 1787-ben nyelvészeti értekezésével, 1790-ben az első tót grammatikával, majd egyéb irodalmi munkálatokkal vitte előbbre a tót irodalmi nyelv kiművelésének ügyét. Nagyszombatban 1798-ban már tót irodalmi társulat alakult s tovább gyűrűztek a tót kultúrmozgalom hullámai, mígnem a XIX. században a különféle irányokba kifejlő tót nacionalizmussá szélesedtek.

A tudatosságra törekvő nemzetiségi szemlélet a XVIII. században jóformán érintetlenül hagyta az ország német lakosságát is, mely a telepítések révén éppen ebben a korban körülbelül megkétszereződött. Ez a XVIII. század végén már milliós tömegű németiség földrajzilag egységet nem alkotott, hanem kisebb-nagyobb tömbökben és szigetekben szétszórva élt az országban s amellett, hogy a tömbök és szigetek a nagy német népterület különböző tájairól különböző elemeket egyesítettek, az eredet, a megtelepülés ideje és térbeli megoszlása szerint gyakran társadalmilag is merőben eltértek egymástól. Annak a visszahatásnak, amellyel a németiség a nemzetiségi gondolat kulturális és politikai indításaira válaszolt, a különböző rétegekben különbözők voltak a feltételei és fejlődési lehetőségei. A XVIII. században érkezettek nagy része földműves paraszt volt, akik többnyire szegényen szakadtak el országaikból s itt földhöz jutva életszemléletük anyagias s annak alapja a föld lett; e réteg felett még ezután is hosszú ideig visszhang nélkül múlt el az európai nemzetiségi ébredés, viszont a népi erő a jövő számára elsősorban benne halmozódott fel. A középkori eredetű németiség magasabb szellemi szinten — többnyire városokban — élt, melyek a XVIII. században szintén gyarapodtak új német jövevényekkel, főként iparosokkal és kereskedőkkel. E német polgárság közösségtudata általában nem lépte túl egy-egy város határát, a német városi polgár lokálpatrióta volt, de európai műveltségű felső rétegében a XVIII. században már felvetődött a «haza» és a «hazafiság» kérdése is. A kérdésre

a divatos állampatriotizmus tanával válaszolt: a haza egy az állammal, az állam alattvalója hazafi, tekintet nélkül a népi hovatarozásra, a nemzet tehát földrajzi és politikai összesség, amely az államban, mint egy óriási jóléti intézményben foglal helyet. Német polgárságunk e XVIII. századbeli állampatrióta szemléletében tudatos nemzetiségnek nem volt helye s nem találjuk ezt meg az ekkor már hatalmas méretekben kibontakozó polgári és katonai bürokráciában sem, amely elsősorban a városi német, tót és rác lakosságból sorozódott. A király rendi kormányának, a helytartótanácsnak hivatalában is, melynek tanácsosai főurak, főpapok és nemesek voltak, 1800-ig a 85 titkár közül 44 volt magyar nevű, a 29 írnok közül pedig csak 8, a többi német és szláv, az utóbbiak is főként német műveltségűek; a hatalmas ágazatú kamarai és katonai igazgatásban még nagyobb volt a német és szláv eredetű hivatalnokok száma. E kishivatalnoki kar szemlélete a habsburgi birodalom körül forgott, ehhez képest nemzeti közösségtudata meglehetősen közömbös volt; egy svájci származású francia utazó azt állapította meg róluk, hogy nincs bennük egy szikra hazaszeretetet, sem jóakarát és igyekezetet, tudatlanok s jellemük fővonása a góg, önzés, keménység és bizonyos parancsoló magatartás. Az ország nagytömegű paraszt-németsége, továbbá a városi és hivatalviselő németek rétegei egyenlőre is különböző életszintet és világnézetet képviseltek, azonban ezekben a nemzetiség szemlélete a XVIII. században még nem játszott alakító szerepet, sőt mélyükben többé-kevésbbé szunnyadóit a német közösség élménye és tudata is. Az egybefogó nagy közösség tudata helyett a kis helyi közösségek élménye világított s e közösségek életéből sarjadtak az elzárkózás és magamegtartás törekvései. Ezeknek az ösztönös törekvéseknek egészen tudatos a lelki alapjuk az erdélyi szászokban, akik a XVIII. században már több mint félezedév óta élnek társadalmi kiváltságaik választó falai mögött s zárt körben folyó népi életük forrásairól szilárd tapasztalatokat szereztek. Isten jóvoltából — mondja Nagyszében város tanácsa 1698-

ban — a nép egysége az egyetlen oka annak, hogy oly sok változás után «nemzetjük áll, s a kiváltságos szász nép egységét és tisztaságát — folytatják — főként az biztosítja, ha idegen nemzetekkel nem vegyülnek, mert «ami nem használ, az árt»; ezért újból kizárják a nem német nemzetbelieket — köztük megnevezve a magyarokat is — a polgárjogból; polgári kiváltságaik elzárásában azonban még mindig hatnak a régi társadalmi tényezők is: a polgárjogban nem részesülhetnek szász származásúak sem, ha jobbágyállapotban élnek.

Az egyik magyarországi népelem, amely már a XVIII. században a politikai értelemben vett fejlődés útjára lépett s politikai igényeket támasztott, a románság volt. Száma az országban az újabb betelepülőkkel folytonosan növekedett s a XVIII. század második felében a legnagyobb volt a nem magyar népelemek között. Ez a nagy tömeg jóformán egészében földesúri kötelék alatt élő jobbágy; középkori helyi kiváltságai, melyek különben is főként uraikat illették, az idők folyamán elenyésztek s a magyar nemesi rendbe emelkedett réteg többnyire a magyar rendi szemlélet körében élt, így a román nemzetiség tudat első ösztönzéseit a vallási életen, művelődése egyetlen eszközén keresztül kapta. E tekintetben az első maradandó hatások nem is saját orthodox görög vallása, hanem a protestantizmus és a katolicizmus részéről érték. A XVI. században a szászok, a XVII.-ben pedig az erdélyi református fejedelmek több-kevesebb kezdeti sikerrel munkálkodtak az erdélyi románság reformációján s mivel a protestáns elveknek megfelelően az ígét a népnyelven kellett hirdetni, a román nyelvet olyan szertartási, majd pedig irodalmi szerephez juttatták, amilyenben addig nem volt része; a nemzetiség tudat kialakulása szempontjából nagyjelentőségű nyelvi tudatosság alapjait tulajdonképpen ezek a törekvések vetették meg az erdélyi románok között. A XVIII. századi katolikus térítés, amely elsősorban a jezsuita rend műve volt, továbbfejlesztette a nyelvi ébredést, kialakította az egyesültek és nem egyesültek — katolikusok és görög

keletiek — párhuzamos «natio»-fogalmát, melyet előbb csak a vezető értelmiség, két-három nemzedék múlva azonban már a tömeg is tudatába fogadott s az a XVIII. század végén a két vallási réteg fölött egybe is kapcsolódott; végül a katolikus únió törekvései ismertették meg az erdélyi románsággal a dákóromán kontinuitás renaissance-kori gondolatát is, mely a román eredettudatnak politikai tartalmat adott s a román nemzetiségi törekvésekben mindvégig nagy szerepre volt hivatott. A protestáns és katolikus vallási tényezők mellett a román nemzeti-ségtudat kifejlésére, különösen e tudat politikai tartalmára mély és erős hatása volt az orthodoxia vallási tényezőjének is, amely különféle oldalakról érte a románságot. Minthogy a XVIII. században a magyarországi görög nem egyesült románok vallási feje a szerb pátriárka volt, a románság a már ekkor nyílt politikai törekvéseket tápláló szerb orthodoxia befolyása alá került, s ez fejlesztette a román orthodoxia politikai módszerét. A XVIII. század folyamán az erdélyi románok kapcsolatba kerültek az orosz cári orthodoxiával, mely a balkániakat már ekkor védőszárnyai alá igyekezett fogni s így a kapcsolat a védettség tudatának erejét adta az erdélyi románoknak. Ezeket végül a két román vajdaság orthodoxiája is figyelmeztette a Kárpátokon túl és az Erdélyben élő románok népi egységére. A vallási tényezők közvetve a nép kulturális emelésével is hozzájárultak a nemzetiségi gondolat talajának előkészítéséhez: a XVIII. század végén már 500 román iskolában folyt a tanítás Magyarországon.

Ilyen különféle tényezők hatása alatt indult fejlődésnek a román nemzetiségi öntudat s így bontakozott ki már a XVIII. században, a nagy európai nacionalista áramlat kora előtt a román nemzetiségi kérdés. Erdélyben a románok már a század első felében «natio valachica»-ról beszélnek, Fogarasban azt követelik, hogy püspökük ne rutén vagy szerb, hanem natiobeli legyen, az erdélyi románság vezető alakjai az 1780-as években az egyetemes románság gondolatában élnek s a két küzdő felet, a román egyesültet és nem egyesültet egybefűzi a román népiség,

úgyhogy együtt lépnek fel az állam főtényezőinél. A XVIII. századi románság tud számbeli erejéről és érzí, hogy az államon kívül is támaszra tud találni. Az erdélyi románoknak immár politikai követelései vannak: Klein Innocent püspök az 1730-as években a dákok utódjainak hirdett románok számára az erdélyi negyedik rend és ötödik vallás szerepét, vagyis a román politikai egyenjogúságot követeli s jöllehet az erdélyi rendek a követelést nem hallgatják meg, a püspöknek a román igények érdekében kifejtett munkája két évszázadra ad lököerőt a román politikai törekvéseknek. Eszméinek tovább fejlesztett foglalatának tekinthetjük a románok által az 1790/91. évi országgyűlésre benyújtott felségfolyamodványt, az u. n. *supplex libellus valachorum*-ot, amelyet a Kléin püspök által alapított balázsfalvi iskola nyugati neveltségű tudós papjai írtak, hangoztatva az első foglalás ábrándos dákoromán tanát s követelve az egyenjogúsítást.

A magyarországi románság XVIII. századi öntudatosulásában jelentkező politikai elem beszűrődött az orthodoxia külföldi vallási kapcsolataiba is. A helytartótanács a század második felében már világosan látta, hogy az orthodox románok oroszországi kapcsolatai túlmentek a vallási területen, Erdélyben orosz tisztek titkos kiküldöttként kivándorlásra ösztönözték a népet, terjesztették a cári védnökség eszméjét s egy déli orthodox állam tervét is megpendítették. A politikai céltudatosság jele, hogy az 1770-es években «frati de mice» név alatt Bécsben társaság alakult, mely a románság «megmentés»-ét tűzte ki célul. A politikai jelleget nem lehet teljesen megvonni az 1780 -as években lezajlott Hóra-féle lázadástól sem, melyet ugyan t ársadalmi indító erők — egyrésről a megtelepületlen kóbor románok erkölcsi fogyatkozásai, másrésről a sanyarú jobbágyviszonyok — robbantottak ki, de átszótték nemzetiségi szálak is: bizonyára mások gondolatát is kifejezte Tordán az a román ember, aki kijelentette, hogy «feljött az oláhok csillaga, a magyarok menjenek Scythiába, mivel ők régibb lakosai e hazának». E külső kapcsolatokban és belső mozgalmakban olyan

nagyerejű mozgalmak első rengései jelentkeztek, amelyek utóbb az ország egész történeti alkatának rombadöntésére irányultak. A magyarság, melynek tudatában ilyen veszedelem lehetősége eddig nem jelenhetett meg, nem ismerte fel e kezdeti jelenségek mély gyökereit és jelentőségét, a bécsi kormányzat pedig a birodalmi politikai érdekek szempontjából vetette azokat mérlegre, állásfoglalását tehát e tekintetben a XVIII. században elsősorban az osztrák-orosz viszony jelölte ki. A mellett a bécsi udvarban már ekkor felvetődött az a gondolat, hogy az udvar pártfogását nyíltan élvező rácság törekvéseihez hasonlóan a román törekvésekben is szövetséges erő található a magyarsággal szemben. Bartenstein államtanácsos az 1750 -es években egyik javaslatában «az osztrák kormányzat orvosszere»-ként ajánlotta azt a politikát, melynek a célja, hogy a «nyugtalan lelkek, kik különösen a kálvinisták között nem hiányoznak», a nagyszámú románság által tartassanak korlátok között Erdélyben, mely különösen nagy figyelmet érdemel Törökországgal és a kálvinistákkal való szomszédsága miatt.

A XVIII. században Magyarország népei között mégsem a románság, hanem a szerb nép volt az, amely a nemzetiségi öntudatosulás legmagasabb fokán állott s a magyar államhatalommal szemben kifejezetten politikai követeléseket támasztott. E fejlődés tekintetében döntő tényező volt a Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével 1690-ben beköltözött ószerbiai néptömegnek az ország határai között történt megjelenése s e megjelenés módja. A törökkel szemben diadalmas császári fegyverek Balkánra érkeztek, Lipót király 1690. április 6-án felkelésre szólította a balkáni népeket s a segítség fejében — mint Magyarország királya — vallási és vajdavalasztási szabadságot, adómentességet, a felszabadítás után pedig viszonyaiknak kívánságaik szerint való állandó elrendezését ígérte. A császári hadjárat kudarcra végződött s Csernovics pátriárka, aki a császáriakkal tartott, a török bosszú elől 87—40,000 szerb családdal a császári fegyver által birtokolt Horvátországba és Bélmagyar-

országgra vonult el. Lipót király a jövevény népnek még 1690. augusztus 21-én diplomát adott s ebben őket «császár-királyi» védelmébe fogadva, biztosította a görög keleti egyház rítusának megfelelő naptár használatát, biztonságot ígért az egyházi vagy világi rendek «alkalmatlanság»^{^^}! szemben, megengedte érseüknek egyházi és világi státusuk által «exnatione et lingua Rasciana» való választását, megállapította az érsek teljes egyházi hatóságát, mentesítést nyújtott a tized, a contributio és a katonai szállásteher alól. Lipót a kiváltságok megtartására 1690. december 11-én külön is utasította a magyar hatóságokat, 1691. augusztus 20-án pedig a magyar kancellária által is kiadta azokat, hozzáfűzve, hogy minden lehető segítséget meg fog adni arra, hogy a «rác nemzet» előbbi hazájából az ellenség kiűzessék s a nép oda visszavezetessék, egyúttal pedig kijelentette: az az akarata, hogy a «gens rasciana» saját elöljáróságának vezetése alatt maradjon s az adományozott kiváltságokat zavartalanul élvezhesse. A király 1695. március 4-én, mivel Csernovics érsek panaszt emelt, hogy az egyháziak és világiak őt és a szerb népet vallásuk gyakorlatában háborgatják s tizedfizetésre kényszerítik, újabb mandátumot bocsátott ki az egyházi, világi és katonai hatóságokhoz a rác kiváltságok tiszteletben tartása végett.

A Lipót-féle nagy kiváltság tehát eredetileg annak a szerb népnek szólt, amely menekülöként jött Magyarországra s a császári fegyverek várt győzelmei után újra balkáni hazájába akart merni; azonban az 1699-ben megkötött karlócai béke után minden reményét fel kellett adni annak, hogy Csernovics szerb népe visszatérjen régi földjére. A menekülő ideiglenes szállásából végleges otthon lett s ezzel állandósult a magyar állam és a szerb nép súlyos összeütközése is. A szerbség ugyanis említett kiváltságai alapján valósággal külön állam lett az államban, hiszen mentesítve volt a magyar egyházi és világi rendek hatóságától, az adótehertől s jogosítva volt saját egyházi és világi vezetői alatt élni. A szerbek tehát ki voltak emelve a magyar kormányservek és a vármegye

rendelkezése alól, ez pedig mind a magyar állam jogaival, mind az állam rendi szerkezetével és a magyarság önérzetével összeegyeztethetetlen volt. Évszázados politikai küzdelem indult tehát meg egyrészt a magyar kormányhatóságok és az országgyűlési rendek, másrészt pedig a magyarországi szerbség, illetőleg a szerbséget védelmébe fogadó bécsi udvar között. A bécsi udvar e harcias — egyébként azonban zabolátlan és műveletlen — népet védőpajzsának tekintette a Balkán felől fenyegető török veszedelem ellen, ugyanakkor azonban a mindig bizalmatlanul szemlélt magyarsággal szemben is felhasználható s esetenként fel is használt eszközként tartogatta. Ennek megfelelően a szerbség az udvar különös jóakarátát élvezte s a pártfogó kéz nem csupán politikai érdekeit segítette előbbre, hanem élesztette a magyarsággal szemben ellenséges érzéseit is.

A szerbeknek I. Lipót által adott diplomákat megerősítették I. József, III. Károly és Mária Terézia is. E diplomák nemcsak az ország alkotmányával álltak szöges ellentétben, hanem igen hamar a tényleges helyzettel is. A királyi oklevelek ugyanis a kiváltságokban minden magyarországi szerbet részesítettek, bárhol laktak légyen is, vagyis a szerb nemzetiségi kiváltságnak «személyi» jellege lett, ami a rendiség korában tulajdonképpen új elemet: nemzetiségi rendet jelentett. A bécsi haditanács azonban már 1694-ben tudtul adta a szerbeknek, hogy «mind a nemes Magyarországnak, mind magoknak a rácoknak érdekében is» külön területet óhajt nekik adni s ez a tiszai, marosi és dunai katonai határőrvidék felállításával meg is történt: a szerbség a magyar kormányhatóságoktól független külön nemzetiségi területhez jutott, bár e területeken kívül továbbra is maradtak szerbek, főként a városokban. Miután így a szerbek a bécsi hadikormány keretében területi önkormányzathoz jutottak, ezután a királyi oklevelek kiváltságainak jelentősége abban az önkormányzatban jutott kifejezésre, amelyet a szerb görög keleti egyház kebelében az ország egész területére vonatkozólag egyházi és világi elemek

együtt gyakoroltak; az egyházi önkormányzat gyakorlása minduntalan alkalmat adott politikai jellegű követelésekre a határőrvidéki területeken kívül is. A magyar politikai törekvés ezekkel a fejleményekkel szemben arra irányult, hogy egyrészt a magyar állam fennhatósága alól kiszakított s a bécsi kormány közvetlen rendelkezése alá helyezett szerb katonai határőrvidéket visszaadassa az országnak, illetőleg az országos kormányfőhatóságoknak és a megyei hatóságnak, másrészt pedig a királyi diplomák által biztosított személyi nemzetiségi jogokat megszüntetve, illetőleg merőben egyházi térre szorítva, a szerbek számára is ugyanazt a jogi állást nyújtsa, amelyet az ország többi lakosai élveztek. Az évszázados küzdelem többé-kevésbé sikerrel járt: 1778 után Magyarország történeti határai között területi különállással már csupán az ország déli határán horvát, német, román és székelyhatárőrezredekkel egyetemben felállított szerb határőrezredek és zászlóaljok rendelkeztek, egyébként azonban a szerbek által lakott helyek is megyékbe osztattak be, Nagykikinda és vidéke külön helyi kiváltsággal; az 1771-ben kibocsátott «Illir regulamentum» pedig kimondta, hogy a szerbek a vallásügyeket kivéve «a provinciális (vagyis megyei és városi) magisztrátusoktól s a földesuraságoktól, aztán a magyar királyi udvari kancelláriától» — az akkor még külön kormányzat alatt álló bánóság a bécsi udvari kamarától — függjenek s a «metropolita csak az egyháziakban főpapja az illir nemzetnek», de «egyáltalában nem feje világi ügyekben». A regulamentum 1777-ben és 1779-ben újból kiadatott, az 1791. évi 21. t. cikk pedig betetőzte a szerbek különállásának megszüntetését, vagyis megvalósította egyenjogúsításukat, kimondva, hogy a nem egyesült görög szertartású lakosok, a polgárság jogával (jus civitatis) megajándékozotván, az ellenkező törvények megszűntek s mint más ország-lakosok, legyenek ők is képesek jószágszerzésre és birtoklásra s bármely hivatalviselésre.

Maga az a körülmény, hogy a XVIII. századbeli magyarországi szerbség zöme egy tömegben, vezetőivel

együtt, politikai szervezetének s különállásának uralkodói biztosítékaival jelent meg az országban, érthetővé teszi, hogy e szerbség nemzetiségi tudatosulásának nem kellett a lassú fejlődés fokain áthaladnia, mint hasonló feltételek hiányában az ország más, törmelékyszerűen összetevődött népeinek. A szerbség, melyet a királyi diplomák is «rác nemzet», «rác faj», «rác nép» nevével illettek, határozott nemzetiségi tudatot táplált s az állammal s az államfenntartó nemzettel szemben politikai igényeket támasztott. Bár politikai különállásáról a XVIII. század végére nagyobb részben le kellett mondania, küzdelme, amelyet kiváltságai megtartásáért folytatott, szintén hozzájárult nemzetiségi tudatának fejlődéséhez. Különben egyenjogúsítása után sem tűnt el szervezetéből minden politikai elem: 1848-ig megmaradt a határőrezred és a csajkászászlóalj különállása és katonai önkormányzata, s továbbműködött a «nemzeti» kongresszus intézménye is, amelynek illetékessége alá ugyan az 1770. évi regulamentum óta csak egyházi, iskolai és alapítványi ügyek tartoztak, de annál a szerepnél fogva, amelyet a görög keleti egyház a szerbség nemzetiségi törekvéseiben játszott, mindvégig politikai akaratot is fejezett ki. Maga a kongresszusi szabályzat írta elő, hogy «minden jó polgár tudatában kell hogy legyen a papi és világi rendű nemzet fogalmának» s a kongresszus «nemzeti képviselete nyert kifejezést abban, hogy 1777 óta 25 katonai, 25 polgári, 25 egyházi — 1790 óta még 25 nemesi — tagja volt. A szerb nemzetiségi gondolat lendületéről és a szerb politikai tudat nem lankadó hevéről tanúskodik az a körülmény, hogy az 1790. évi nemzeti kongresszus első — egyébként teljesítetlen — kívánsága volt: «erősíttessenek meg a nemzet kiváltságai, ezekhez képest, hogy fennállhasson, hasíttassék ki számára külön terület, alkottassák ez ország (t. i. a kihasítandó szerb ország) összes ügyeinek kezelésére, a nemzetnek (t. i. a rác nemzetnek) és közös jogainak képviselőjére s a nemzetet és egyházát illető ügyek kormányzására a legfelsőbb udvarnál külön magisztrátus, egyetemben a szükséges

alárendelt hatóságokkal in partibus és végre a nemzet összefüggése az egyházi, világi és katonai renddel a szűkség szerint összehívandó kongresszus által tartassák fenn». A kívánságot, mely az autonóm földrajzi területtel, kormánnyal és gyűléssel a modern nemzetiségi követelések közé is beilleszthető, a király helyeselte és azok felett «valóságos öröm»-ét nyilvánította, azonban a kongresszusban ellenzékhez jutott: Tököli Száva kijelentette, hogy Szerbián kívül nem ismer más tartományt, melyet a szerb nemzet magának követelhetne országnak. Az 1790-ben összehívott magyar országgyűlés — mintegy kijelölve a következő század magyar szemléletének útját — a követelésekkel az állam egyenlő jogait és az állam tagjainak közösségét szegezte szembe: «magyaroknak tartván őket is, mint kik egyazon hazai földön születtek vagy telepedtek le állandóan».

Ilyen komor jelenségek figyelmeztettek már az európai nacionalizmus fellángolásának előestéjén arra, hogy a magyarság és az országban élő nem magyar népelemek életfolyama új fordulóhoz érkezik. A magyarság és a népelemek viszonyába olyan új tényező lépett be, amely eddig ott nem szerepelt: a nemzetiségi tudat és akarat. Ez a nagy forduló éppen akkor érte a magyarságot, amikor az ország nem magyar népelemeinek száma rendkívüli mértékben meggyarapodott és a magyarsággal szemben az ország történeti határai között többségbe is jutott. A nemzetiségi eszme kibontakozó küzdelmében a nagy nemzetiségi tömegek mellett a magyarság számára fokozott hátrányt jelentett az a körülmény is, hogy az ország új népeinek nem volt közös élménye az ország sorsáról, nem élte át a nagy élethalál küzdelmet, amelyből a magyarság nagy pusztulás árán éppen megmenekedett; a jövővények lelkében a haza élményeinek helyét sokszor idegenség, egyoldalú önzés, sőt a magyarokkal szemben olykor gyűlölség töltötte be. Azonban a nemzetiségi ébredés kezdeteinek korszaka a magyarság számára is új ébredés kora lett: a XVIII. század utolsó negyedé-

ben egyre több jel tanúskodik arról, hogy a magyarság megcsonkult törzsökét hosszú aléltság után új életnedvek járnak át. A magyarság érzékelti kezdi, hogy az ország lakosságának nagyobb része nem beszél magyarul, nincs magyarság-tudata s hogy megnehezültek azok a feltételek is, amelyek a magyarság mivoltát biztosítják. Ezért Ösztönösen a nemzeti élet új erőforrásait keresi. Ezek a felismerések és törekvések a birodalmi közösség és a rendi szemlélet takaróján keresztül jutottak el a tudathoz azonban a helyzet teljes felismeréséig — a magyarság és a nemzetiségek kérdéseinek meztelen tényéig — sem most, sem később nem vitték el a magyar közfelfogást.

Azok a folyamatok, amelyek a megcsonkult magyar népi törzs szunnyadó erőit új cselekvésre indították, társadalmunk alkatának változásai miatt lassan, gátlásokkal küzdve bontakoztak ki. A kultúrnemzeteket elsősorban szellemi javakkal rendelkező, kiművelt rétegeik fejezik ki és lendítik előre, viszont a magyar nemzet műveltebb rétegeiben és a szellemi tényezőket birtokló társadalmi polcokon éppen a XVIII. században súlyos hasadások jelentkeztek. Főúri osztályunk egyenesen leszakadóban volt a magyarság népi testéről: sok külföldi főúr jutott ünnepélyes magyar honfűsítéshez és hatalmas birtoktesthez, ezek azonban nem mindig vertek gyökeret az országban, viszont a magyar születésű arisztokrácia is a bécsi udvar körében élt, nagy mértékben elkeveredett idegen főúri családokkal, idegen nyelven beszélt és idegenül érzett. A kibontakozó állami bürokrácia, a polgári hivatalok állomásain elsősorban a városok idegen népű lakosai s a hivatalok ausztriai kapcsolatai révén beköltöző új idegenek helyezkedtek el; a határőrezredek tisztjei merőben idegenek voltak, de sok volt a nem magyar a magyar seregzredek és katonai hivatalok tisztikarában is. A szellemi élet egyik kimagasló polcán, a pesti egyetemen 1790-ben a négy kar 40 tanára közül 83 idegen nevet viselt s az idegen név ez esetben rendszerint valóban idegen nyelvet jelentett: Horvát István egyetemi tanár 1809-ben az egyetem szellemi színvonalának hanyatlásáról írva,

csak néhány tanárát emelte ki, hozzáfűzve azonban, hogy «ezek is mi keveset tettek *magyarul* az édes hazának». Jóllehet a hivatalnokok és katonák s az ipar-kereskedelem — nagy részben szintén idegen származású — új gazdagjai közül az emelkedés lépcsőin végül sokan megszerzték a magyar nemességet is, s így a XVIII. században nemességünk is sok idegen elemet vett fel magába, ez a hatalmas társadalmi réteg elsősorban mégis magyar volt és maradt, részben még a középkori nemesség, nagyobb részben azonban a XVI—XVII. századi nagy jobbágynemesítések hagyatékeként. Bél Mátyás, az egykorú tanú a XVIII. század első felében a nemességnek nagy érdemét látta abban, hogy a szokásoknak attól a nagy «elidegenedés»-étől, amely csaknem az egész Magyarországot «forgószél» módjára megrontotta, távol tartotta magát. Ezt a törzsökös és magyar nemességet, mely kezében tartotta a helyi politikai hatalmat és az elszegényedés által is hajtva, az állami hivatalnokság körein kívül a szellemi életnek is egyre több pontját vette birtokába, a század második felében ugyan új «módi»-k ejtették varázslatba, a magyar népiségnek mégis romlatlan forrása maradt s azok a mozgalmak, amelyek a század utolsó negyedében új életerőt öntöttek a magyar testbe, elsősorban fiai szívében gyúltak lángra.

Az első megmozdulások a nyelv terén és az irodalom körében jelentkeztek a magyar nyelv hanyatló sorsának és más nyelvek fölvirágoztatására irányuló törekvéseknek visszahatásaként. A magyar nyelvet a XVIII. században az ország lakóinak már fele sem vallotta magáénak s saját népének műveltjei is mindinkább elhagyták, a magas műveltség kifejezésére alkalmatlan paraszti nyelvnek érezték s a holt latin nyelv mellett élő nyelvek is súlyos versenyre keltek vele; elsősorban a birodalom nyelve, a német, amely az 1770-es évek óta a főhatalom nyílt támogatását élvezte. Mária Terézia 1774-ben rendeltileg azt az óhaját fejezte ki, hogy az ország lakosai — legalább is a fiatalabbak — tanuljanak meg németül, hogy «a magyar nemzet fokozatosan hozzászokjék» e

hasznos nyelvhez, mely a latin nyelven kívül a műveltségnek egyedüli kútfője. Ezért elsősorban a papok és tanítók német nyelvtudásáról tartotta szükségesnek gondoskodni. Az 1777-ben kibocsátott első egységes tanulmányi rend, a Ratio Educationis előírta, hogy a német nyelvet minden iskolában tanítani kell s a tankönyveket hasábosán két nyelven — az egyik a német nyelv — kell kiadni. Ugyanakkor ez a nagyjelentőségű szabályzat az ország hét «nemzetiéről» szólt, melyek saját népiskolákkal látandók el: a tulajdonképpeni magyar, a német, a tót, a horvát, a rutén, az illír és az oláh nemzetről; ezek sorában tehát a magyarság nyelve éppen olyan helyzetben volt, mint a többi országbeli nyelv s pusztán gyakorlati okokból kívánták meg, hogy a különféle népek gyermekei 1-2 hazai nyelvet is tanuljanak a magukén kívül. A Ratio Educationis által egyetemes jellegűvé emelt német nyelvet II. József 1784-ben Magyarország hivatalos államnyelvévé tette. Nyelvünk süllyedettsége felett maga a király mondott súlyos ítéletet 1784. április 26-án kiadott rendelkezésében: «holt nyelvnek — minő a latin — használata eléggé tanúsítja, hogy egy nemzet nem érte el a felvilágosodás bizonyos fokát, mert vagy azt bizonyítja, hogy anyanyelve hiányos, vagy hogy más nép azt nem tudja írni, sem olvasni»... Gróf Cziráky Antal 1792-ben, visszatekintve az elmúlt évekre, valóban azt állapította meg, hogy a magyar nyelv «csak némely megyékben, jószágokon lakozó nemes uraknál, mezővárosokban, falukban, kalyibákban tengetve lappangót!».

Az ütköző erők természeti törvénye szerint támadt fel a visszahatás az elejtett magyar nyelv felemeléséért. A nyelvi mozgalom az 1770-es években együtt jelent meg a Bessenyey György fellépésével felviruló új magyar irodalommal, melynek művelőit a felvilágosodás emberies eszménye s a nemzeti műveltség fejlesztésének tiszta szándéka hatotta át. A nyelv az irodalom eszköze is, de a nyelv elsősorban a népi mivolt legkifejezőbb jegye és a népi tudat őre, ha a nyelv elalszik, a tudat is előbb-utóbb bizonyonnyal kihamvad — az 1770-es évek óta ez a

baljós sejtelem férközött jobbaink szívébe. Maga Besse-nyey is értekezett a nyelv és a nemzet szerves összefü-
géséről, Baróti Szabó Dávid a «deákos» költő pedig szinte
riadtan kiáltotta, hogy nyelvünket, ez «ősünkről maradt
legfőbb kincsünket ha veszítjük, elvesztünk». Gvadányi-
val együtt mind többen vallották az 1780-as években,
hogy a nemzetiség legfőbb ismertetői és megtartói a nyelv
és a ruha, Bihar inegye országgyűlési követi utasítása pedig
1790-ben azt hangoztatta, hogy a nemzeti «karakter»-nek
a nyelv és a ruha a kifejezője. A föléledő magyar közélet-
ben Besseney György, majd Decsy Sámuel és Révay
Miklós tudós társaság felállításával foglalkozik, Erdély-
ben Aranka György, Pesten az egyetemi ifjúság nyelv-
művelő társaságot alakít, magyar szótárt és nyelvtant
kíván s a «Hadi és más nevezetes Történetek» írói 1790-
ben pályatételt tűznek ki, melynek első kérdése ez: mi-
csoda ereje vagyon az anyai nyelvnek a nemzet természeti
tulajdonságának fenntartására? Abban a felbuzdulás-
ban, mely II. József halála után a gyűlölt rendszer le-
bontása közben a közéletet áthatotta, a nyelvi mozgalom
is széles gyűrűket vetve hullámozott; az 1790/91. évi
országgyűlés egyik nevezetes tárgya a nyelvkérdés volt.

A nyelvi törekvéseket nem az ország népi átalakulásá-
nak következményei s a nemzetiségi követelések hozták
létre, hanem az a felsőbbbbséges helyzet, amelyet a latin
és a német nyelv a nemzeti nyelvvel szemben élvezett,
hatásuk azonban nem maradt csupán ez ellentét vonalá-
ban. E mozgalom nem csupán nyelvi mozgalom volt,
hanem új szemlélet megnyilatkozása, melyet a magyar-
ság veszélyérzése s a jövő sötét képe szólított életre.
A magyar nyelvért s utóbb a magyar ruháért és magyar
táncért fellángolt mozgalom a magyarság számára olyan
tények tudatosulását jelentette, amelyeknek eddig nem
tulajdonított jelentőséget. Ez a tudatosulás a nacionaliz-
mus jegyében született és virult s eljutott addig a tervig
is, hogy az ország eltorzult népi arcát át kell formálni:
ekkor vetődött fel először nálunk az idegen nyelvűek
asszimilációjának gondolata. Decsy Sámuel «Pannóniai

Fóniksz» című könyvében 1790-ben az iskolával és szószékkal kívánja az ország «német, tót, sváb és orosz» nemzetiségeit «érezhetetlenül magyarizálni»; Báróczi Sándor ugyanakkor abban bízik, hogy a magyar nyelv terjedését «maga a természet, az ország fekvése és éghajlata segíti elő»; Baróti Szabó Dávid azt akarja, hogy «Magyarország magyar legyen», Rácز Sámuel egyetemi tanár is azt hirdeti, hogy «minden ember, aki Magyarországon magyar nevet és magyar szabadságot keres, avagy bír, tartozik magyarul megtanulni». A nyelvi magyarosítás terve mellett az 1790/91. évi országgyűlésen felvetődött a magyar ruha általánosan kötelezővé tételének túlzó gondolata is.

Az 1790/91. évi országgyűlés magyar nemzedéke nagy újításokra készült, az eredmények azonban végül is az ország alkotmányának megerősítése, a királyi hatalom önkényének kiküszöbölése s a rendi kiváltságok megtámasztása irányában alakultak ki. Az új erőre kelt nemzeti tudatban egybefonódtak a nemzeti és rendi elemek s a nemzeti gondolat rendi nacionalizmus alakjában hamvadt el, elszunnyadtak benne a nyelv, ruha és tánc kultuszának, valamint a nyelvi magyarításnak — sokszor csak felszínes — jelenségei is.

A magyarság éledő eszmélete így is sorsszerű fejlemény volt: az életösztön természetes lázadása a magyarságra nehezülő halálos árnyakkal szemben. Aki a XVIII. században tiszta szemmel nézett körül az országban, könnyedén nem űzhette el magától Kollár Ádám komor sejtelmét: Magyarországnak csak kis részét lakják magyarok s félő, hogy nyelvük elenyészik. Szintén a XVIII. század második felében hangzott el Herder német bölcselőnek a magyarok közelgő elenyőzéséről szóló lesújtó jóslata, mely hatással volt e kor magyar pesszimizmusára is. A pesszimizmus sokszor kifejezésre tört íróink leikéből. Vörösmarty Mihályt félszázad múlva is a nemzethalál rettentő látomása gyötörte. A szorongó költőt igazolja a tudós: Konrad Schünemann német történetíró, aki 1940 tavaszán a francia harctéren elesett, Mária Terézia

népesedéspolitikáját vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy θ politikának, melytől azonban az idegen népiség asszimilációja még távol állt, nagy mértékben kínálkozott az a lehetőség, «hogy Keletnek szlávokkal, magyarokkal és románokkal szórványosan lakott térségeit német emberekkel töltse ki» s a monarchiát német államá alakítsa. Bár az ilyen várakozások nem számolnak a népiség életében megnyilatkozó erők szilárdságával, nyilvánvaló, hogy a magyarság sorsa sokkal válságosabb lehetett volna, ha a XVIII. század első felében a magyar parasztság természetes áramlása nem biztosítja a nagy Alföld népi birtokát a magyarságnak s ha a század második felében a magyarság életében — elsősorban szellemi síkon — nem indulnak meg olyan folyamatok, amelyek tudatosan vagy tudattalanul új életerőhöz juttatták a magyar népiséget.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A népiség történetének tényezői a legújabb korban.

Az ország XVIII. századi nagy népmozgalmainak az 1780 -as években történt elcsendesültével a magyar népiség történetében új korszak nyílt meg. A történeti élet síkján jóformán napjaink kora ez, melynek alapvonását a magyar népiség története szempontjából e korszak nagyhorderejű szellemi, politikai, társadalmi és gazdasági fejleményein keresztül is lényegében változatlanul határozták meg a XVIII. században kialakult népi viszonyok. Olyan alapvető változások tehát, amilyenek az előbbi korokban a magyar népi test állagában messzeható eltolódásokat idéztek elő s maguk után vonták az ország népi térképének átalakulását is, a magyar népiség történetének e legújabb szakaszában nem fordultak elő. Szembetűnő változások nem mentek végbe az ország egyéb népeinek tömege és ama népi határok tekintetében sem, amelyek a XVIII. századi nagy költözések után kirajzolódtak. Mindamellet e korban is játszódtak le olyan folyamatok, melyek hatásai a magyarság népi tömegének viszonylata s az ország népi összetétele szempontjából nem voltak jelentéktelenek. E folyamatok azonban többnyire észrevétlenül bontakoztak ki és végbe mentek a nélkül, hogy összképük megjelent volna a kortárs előtt, akinek tekintetét különben is a folyamatoknak jelentőséget nem tulajdonító világnézeti áramlatok vonták el. Ha a kép vonásait ma keressük, kutató tekintetünk már a történet mélyülő távlatain keresztül fűrkészheti mindazt, ami a magyarság népi sorsának alakulásában e másfél század alatt múltó vagy maradandó hatású tényező volt. A kutatás útja így sem akadálytalan

és a felismerés nem zavartalan: a népi élet tényei a kor szellemi és anyagi jelenségeinek sokrétű szövetébe fonódnak. E sorokban nem is vállalkozhatunk többre, mint — az eddig vázolt történeti fejlődésnek mintegy befejezéseként — néhány olyan jelenség megállapítására, amelyeknek e korban a magyarság és általában az ország népiségtörténetében elsősorban volt szerepük.

Amikor ilyen jelenségek megfigyelésére indulunk el, nem lehet szem elől téveszteniünk, hogy ez a másfél század egyetemesen a nemzeti gondolat, a nacionalizmus kora. A nacionalizmus tárgya a nemzet s bár a nemzet fogalmát más és más szemszögből éppen úgy különféleképpen lehet meghatározni, mint a nép fogalmát is — az utóbbiból e munkában teljesen kikapcsolva a nép társadalmi osztály jelentését — mégis a nemzet és a nép fogalmaiban mindig vannak egymással közös és egymástól idegen elemek. Míg a nemzet politikai tartalmat fejez ki, a nép természetes közösség; mennyiségileg a kettő nem szükségképpen fedi egymást, azonban a nép többé-kevésbé mindig benne foglaltatik a nemzetben. A nemzet tudatos állásfoglalás eredménye, a nép tudatos állásfoglalás nélkül a természetes fejlődéssel is kifejeződik. A nemzeti élet fejlődő fokain a nemzet alatt is változatlanul él a népiség: az, amit elméleti meghatározás nélkül is tisztán érzékelünk, amikor minden állami keret és szerkezet nélkül magára a magyarságra, a németségre és más népi közösségekre gondolunk. A nép és nemzet szerves kapcsolatánál fogva a nemzeti gondolatnak magának is része lehet a népiség sorjának alakításában: nemcsak közvetve a nemzetek politikai életében kimunkált, olykor nagyhorderejű eredményeivel, amelyek pártfogása vagy terhe alatt a népiségnek is viruló vagy sorvadó osztályrészt kell vállalnia, hanem közvetlenül a népi különvalóság tudatának élesztésével, a népek lelkületének új viszonylatokba állításával, melyekben azok egymásra taszítólag vagy vonzólag, felemelőleg vagy lesújtólag hatnak.

A nacionalizmus diadalmas szellemi áramlatának különféle körülmények között, fejlődése különféle szaka-

szain keresztül s különféle tényezők hatásai alatt két főiránya alakult ki párhuzamosan: a nemzetállam és a nemzetiség nacionalizmusa. A nemzetállamok Európa nyugatán az abszolút fejedelmi hatalomnak a partikularizmust megdöntő s az államot egységbe foglaló hatása, valamint a felvilágosodás nacionalista állam-képének, a közös jólétre szervezett államnak a szemléletével születtek meg; bennük az állam azonosult a nemzettel, mely ezekben az államokban különböző népelemek korai egygyé ötvöződése következtében a nacionalizmus korára többé-kevésbé egységessé is lett; a nemzetállamok nacionalizmusa az állam népességét egyetlen nemzetnek tekintette, és azt állami léte minél teljesebb megformálására hevitette. Ezzel szemben, ahol a nacionalizmus a néprajzi és állami határok merő kuszáltságával, egy-egy népnek különféle állami keretek közé történt széthullásával s egy-egy állami testben különböző eredetű néptömegekkel találkozott, mint Közép-Európában, a nemzeti gondolat az állammal szemben, magában a nemzetben, az országgal szemben a közös népiségben keresett kifejlődést. E nemzeti ébredés bölcséleti alapvetése Herder nevéhez fűződik, aki fejtegetéseiben nagy hatással mutatta be a nemzet élő testiségét, List Frigyes pedig a nemzet gazdasági egységének elméletét ismertette meg Közép-Európa népeival. A német bölcsélet nemzet-tana különösen a szláv népek körében talált termékeny visszhangra, Kollár János, a tót pánszlávizmus megfogalmazója már az 1820-as években hirdette tót népnek: a haza csak holt föld, a nemzetiség a mi vérünk. E népek számára a nemzeti gondolat a művelődési törekvésekből kinőve hovatovább politikai létforma kialakítását, végső fokon a saját nemzetállam megteremtését s az útban álló állami határok szétporlasztását állította üdvözítő célként. A nemzeti gondolat valóban az üdv erejével lépett fel, a nacionalizmus teljes világképet alkotott, valóságos mélységű meggyőződés és küldetésstudat hatotta át s szárnyalását a kor szabadságeszméje is fokozta.

A magyarországi nem magyar népelemek nemzeti tudatosulásának korai kezdeteiből, amelyek — miként láttuk —

a XVIII. században elsősorban a nyelvi kifejezés eszközeinek kiművelését és a saját műveltség megteremtését tartalmazták, egyes esetekben azonban még eddig sem fejlettek ki s politikai törekvéseket csak a románságnál és szerbségnél vetettek felszínre, a XIX. században a maga teljességében bontakozott ki e népek nacionalizmusa. Ezzel a magyar államhatalom számára megszületett a nemzeti-ségi kérdés. A kérdés történeti fejlődése és az ország nem magyar népelemeinek nemzetiségi törekvései eléggé ismeretek, e munkában csupán a magyarság és a nemzetiségek viszonyának fővonásairól szólunk, a nacionalizmusnak a népközi viszonyra s általában a népiség történetére gyakorolt befolyásának szemléltetése céljából.

Nemzetiségeink nacionalizmusa éltető forrásait elsősorban a határokon kívül élő anyanép hasonló mozgalmából nyerte s e tekintetben nagy szerepe volt a tömör települési területnek, a határokon keresztül való földrajzi összefüggésnek, valamint az anyanép politikai élete fejlettségének. Az ország román és szerb népességét a túlnan élő román és szerb néptől földrajzilag elválasztotta ugyan a Kárpátok keleti és déli gerince, valamint a Duna vonala, néprajzilag azonban — a székely és szász föld közbenfekvő tömbjének kivételével — a magyarországi románok és szerbek a természetes választóhatárok felett is közvetlenül függtek össze a romániai és szerbiai törzsnéppel; e mellett az itteni román és szerb elem nacionalizmusának fontos tényezője az a politikai önállóság is, amelyet a románság és a szerbség a XIX. században a hanyatló török birodalomból kiválva elért. A tót népterület egészében az ország határai közé esett, azonban közvetlen szomszédságában ott volt a morva-cseh népterület, mely a tótságra már az elmúlt századokban is erős szellemi hatásokat sugárzott ki. A szerb, különösen pedig a tót nemzeti-ségi ébredésnek nagy lendületet adott a pánszlávizmus is, mely minden szlávok testvériségét és egy nagy szláv birodalom eljövételét hirdette. Az északkeleti Kárpátok lejtőin a rutén nép szintén néprajzi folytonosságban ólt az orosz néppel, melyből századokon át fokozatosan kiszakadt.

azonban a társadalmi és műveltségi viszonyok fejletlensége miatt a nemzetiségi mozgalmak jelei csak későn, a XIX. század második felében mutatkoztak, ekkor is az orosz állam területéről irányított bujtogatás és a pravoszlávia közös hagyományainak erezetén keresztül. <

A magyarországi nemzetiségek nacionalizmusa is, mint minden nacionalizmus, saját politikai életforma kiküzdésére törekedett s ennek megfelelően igen hamar a nemzetiségi terület különálló politikai szervezete és a terület saját népi önkormányzata lebegett előtte. A szerbek — mint láttuk — már 1790-ben külön nemzeti terület kiharítását kívánták s céljuk továbbra is a szerb «vajdaság» volt, mely a vajda kormányzata alatt saját hivatalos nyelvvel és a politikai különállóság egyéb kellékeivel rendelkezett volna. A románok Erdélynek autonómiát s ebben a románságnak egyenlő, majd uralkodó politikai szerepet kívántak. A tótok 1861-ben az északnyugati megyékből «felsőmagyarországi tót kerület» szervezésének tervével álltak elő, korábban, a magyar államnak az 1848/49. években kitört nagy válságában, szemük előtt messzebbmenő tót önkormányzat álmoképe is megjelent. Az 1848/49. évi eseményekben a szerb és román törekvések is magasra szöktek. A követelések mértéke a nemzetiségi mozgalmakban egyébként is a szerint emelkedett vagy szállott alá, ahogy a mozgalom biztonsága megengedte vagy kívánta s ahogy az európai politika, melynek a nemzetiségi kérdés függvénye lett, élesztőleg vagy lohasztólag hatott rá; azonban hovatovább minden igény mögött végső célként, kimondva vagy kimondatlanul, a teljes politikai hatalom kézbevétele rejlett: a nemzetiség állami önállósága, illetőleg a nemzetiségnek az anyanép államába való térése, egyben tehát a magyar állam felbontása. A szerb nacionalizmus a magyarországi szerbeket az összes déli szláv népeket egyesítő nagy szerb államba várta, mely Garasanin és Gáj Lajos terveiben már az 1840 -es években alakot öltött; a románok a három birodalom — a habsburgi, a török és az orosz hatalom — keretei között élő összes románok közös nemzetállamának tervét melengették; a tót nemzetiségi mozgalom politi-

kialakulása a magyar állam keretei között az önkormányzat vonalában mozgott, a XIX. század második felében azonban a tótságnak és az oroszoknak elsősorban pánszláv gyökerekből sarjadó kapcsolatai, különösen pedig a csehtót egységnek elsősorban a csehek részéről terjesztett eszméi a politikai célkitűzés tekintetében is éreztették hatásukat; a ruténség életében a kultúrnacionalizmus kezdetei is csak későn, a XIX. század második felében jelentkeztek, nyomában a politikai törekvések a század fordulóján léptek elő, egyformán az orosz hatalom felé tekintve. A szerbek, románok, tótok és oroszok mellett az ország határai között még a németiség képviselt nagyszámú nemzetiséget; bár a XIX. század nacionalizmusának áramai az ország német népét is megérintették, sziget- és szórványszerű földrajzi elhelyezkedése miatt politikai érvényesülésre — különösen a magyar állami egység megtörése árán — nem készíthették, így a nacionalizmus hatása az ország német lakossága körében az öntudat és hagyomány ápolásában, olykor pedig az egész középeurópai államrendszer német megszervezésének eszméjében nyilvánkozott meg.

A magyarországi nemzetiségeknek a nemzeti gondolat forraló hevével fűtött mozgalmi sok ösztönzést vettek át az államfenntartó magyarság idősebb és helyzetileg fensőbbes nacionalizmusától, sőt az ellentét erejével nagyobb lánggra sokszor éppen ennek megnyilatkozásai lobbantották. A nemzetiségi öntudat és igény növekedését a birodalom népeit megosztani törekvő s az egyik népet a másikkal egyensúlyozó habsburgi politika is nagy mértékben elősegítette, a nemzetiségek a magyar állammal szemben a pártfogással biztató bécsi kormányzattól vártak és gyakran nyertek is ellensúlyozó erőt. A mozgalmak azonban nemcsak Bécs irányában kerestek pártfogó kezet, hanem emigrációik révén idegenben más hatalmaknál is, amelyek a nemzetiségi mozgalmak felkarolásával a habsburgi birodalom cselekvőképességét óhajtották csökkenteni s magát a birodalmat a szétesés felé taszítani. Ezek következtében nemzetiségeink politikai törekvései az euró-

pai hatalmi politika szövédékebe fonódtak; bent az országban a nemzetiségek immár a közös fellépésig jutottak el, a nagyvilágban pedig a feszültség eredményeként egyre kevesebb rokonszenv szállt a «barbár ázsiai jövevény», a társtalan magyar nép felé.

Az ország nem magyar népeinek politikai törekvéseivel szemben a magyar politikai köztudat kezdettől fogva az ország egységének és a nemzet mindenkit egybefogó közösségének elvi álláspontjára helyezkedett. Ezt az elvet — mint láttuk — a rendek már az 1790. évi országgyűlésen világosan megfogalmazták, amikor a szerb nemzetiségi követelésekkel szemben az ország szerbjeinek a magyar nemzet közösségét és ebben az egyenlő jogot kínálták fel. Az országgyűlési felirat, mely a királyi javaslattal szemben e rendi álláspontot kifejtette, «örök igazság»-ként szögezte le, hogy «a valamely országba vagy tartományba bevándorló s itt székhelyet kereső, nem fegyverekkel szerző nép vagy kevesebb államjogokat vagy annyit nyer, mennyivel a bennlakók bírnak», tehát az «ilyetén bevándorló nép sohasem fogadtathatik bé az országba vagy tartományba olyformán, hogy itt külön államot képezzen, mert ez nem volna befogadás, hanem új államnak az ország területrészeinek elszakasztásával eszközlött alapítása», már pedig «e világon azoknak egysége, melyek természetöknél fogva összekapcsolhatatnak, szilárdságot, azoknak felosztása ellenben, melyeknek természetöknél fogva egységet kellene képezniök, végveszélyt eredményez», a rendek tehát kinyilatkoztatják akaratukat: «a nem egyesült görög szer tartású lakosok is bírják a polgári és vallási jogok s az államélet teljességét, azonképpen, mint a magyarok ezt törvényeink rendeletéből állapotukhoz képest bírják, sőt mi őket, valamint a többi nemzetiségeket is, melyek Magyarországot és a kapcsolt részeket lakják, *magyaroknak, a közös haza fiainak nyilvánítjuk*». Az 1825-ben összehívott országgyűlésen is kijelentették, hogy Magyarországon csak egy «natio» van, a magyar. Ez a szemlélet az egész magyar politikai világot áthatotta s irodalmi téren is megnyilatkozásokat keresett. Egy 1827-ben kinyomtatott

pályamunka így határozta meg a magyarság körét: magyar mindaz, kit az eredeti ázsiai magyar nép meghódított, azaz köztársaságába felvett, ennél fogva Magyarországon mindenki magyar, különbség van mégis az ősi törzsökös magyarok és a történelmi értelemben újabb magyarok — szlávok, németek, oláhok, örmények, franciák, olaszok, zsidók és cigányok — között. Az országban lakó különféle népelemeknek a magyarsággal alkotott közös magyar nemzeti egysége 1868. óta sarkalatos törvényen alapult, a «nemzetiségi egyenjogúság» tárgyában alkotott 1868. évi XLIV. t.-cikkben, mely a Deák Ferenc által benyújtott törvényjavaslat szövegén épült fel. A törvény bevezető sorai — szó szerint történt átvétel Deák Ferenc javaslatából — kimondták, hogy «Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja».

A magyar politikai felfogás tehát a nemzetállam-szemléletben alakult ki, mely a nacionalizmus korában — mint láttuk — más államalkotó nemzetek, elsősorban a nyugat-európaiak eszménye, sőt gyakorlati életformája lett. A magyar nemzetállam szemlélete azonban nemcsak a XIX. század korszerű nacionalizmusának felelt meg, hanem a magyar rendiség történeti szellemének is: a rendi felfogás alapján a «magyar nemzet» egyedül a nemesség volt és pedig tekintet nélkül arra, hogy a nemesek magyarok vagy nem magyarok voltak. Ez a nagymúltú felfogás a társadalmi jelenségek szívós folytonosságával tovább élt a rendiség elomlása után is, mintegy annak hagyatékaként, de a nemzetállam szemlélete számára a rendi életforma helyére lépő szabadelvű és népuralmi életforma is tápláló talajt nyújtott: ez az életforma a polgári jogok egyenlőségét, tehát az államon belül az egyetlen polgári közösség lét jogát hozta magával, amivel a partikuláris nemzetiségi elkülönülés nem volt összeegyeztethető.

Mind a rendi, mind a szabadelvű magyar nemzetállam tehát egyetlen nemzetet ismert el az ország történeti terü-

letén s a nemzet minden tagját egyformán részeltette jogai-
ban, viszont a nemzetiségek az egyenlő nemzeti közösség-
gel merőben szembehelyezkedtek s a nemzetállam számára
ismeretlen külön jogok elismerését követelték. Két eltérő
vonal, mely a történelem végtelenébe fut a nélkül, hogy a
nacionalizmus uralkodó elvének feladása nélkül találko-
zónék vagy egyik a másik felé bizalmatlanság nélkül köze-
líthetne. A magyar elvi álláspont alapján mindvégig
változatlan volt, bár olykor éppen nagyjaink tudatában
jelent meg vele szemben a kétely vagy éppen elutasítás
gondolata. Nem véletlen, hogy gróf Széchenyi István arra
a felismerésre jutott, hogy «ország» és «magyar vér» között
igen nagy a különbség: a fajszeretet útjának, melyet
Széchenyi egész mélységében végigjárt, végzetesen el kell
vezetnie ahhoz a felismeréshez, hogy az országban a ma-
gyarság mellett «más vérűek» is élnek, akiknek világa a
magyarság számára külön, idegen világ. Az 1848/49. évi
szabadságharc után, melyben az ország nem magyar népei-
nek egy része fegyveresen kelt fel az államot velük meg-
osztó magyarság ellen, többek lelkében kísértett az ország
szövetségi szervezetre való átalakításának gondolata,
vagyis a nem magyar népelemek politikai személyiségének
elismerése. Kossuth és az emigráció más tagjai a balsors
hatása alatt és a Habsburg-monarchia szerkezetének fel-
bontása érdekében kész államszövetségi tervvel léptek
elő s Eötvös József, aki a nemzetiségnek és a szabadságnak,
mint a XIX. század uralkodó eszméinek bölcséletét meg-
írta, szintén arra a meggyőződésre jutott, hogy ha a Habs-
burg birodalom felbomolna: vagy ismét egy nagy biro-
dalom alakulna a helyén vagy «a nemzetiség elvei szerint
nem a történelmi, hanem az ethnographicus határokat
követve egyes névszerint független országok alakíttatná-
nak» (1859). A kiegyezés korának politikai életében Mocsáry
Lajos figyelmeztette a magyar közfelfogást arra, hogy
«kizárólagos uralkodásunk tarthatatlanná vált, nem marad
egyéb hátra, minthogy minél könnyebb szívvel osszuk
meg jogainkat» a nemzetiségekkel, ezek a jogok azonban
Mocsáry szabadelvű és humanista szemléletében is a

nemzetállam elvi síkján álltak. A magyar köztudatot ezek a töprengő gondok nem érintették meg s a nemzeti-ségi kérdés fenyegető veszélyeiről hatalmas számokra gyára pítandó magyarság ábrándképei vonták el tekintetét. Az állam részére pedig a nemzetiségi politika főként a nemzet politikai egységének védelme, sőt ez egység mesterséges fejlesztése körül jelentett feladatot, miközben a nemzetiségek tömegeiben fokozatosan gyülemlett a feszítő erő.

Az elmúlt másfél század alatt a tudatosá lett és politikai beteljesülésre törő nemzetiség növekvő feszültsége mögött folyt az országban a népiség élete. A népek világa külön világ volt egymás számára és annak saját tényezői tartották meg akkor is, amikor a nemzetiségi gondolat még nem gyűjtötte fel a szenvedély lángját; s ha a XIX. században a polgárosulás és művelődés tényezői a külön népi világok összetűzése irányában hatottak, viszont annál tudatosabbá tette a szakadékot a nacionalizmus áramlata. Ha a felgyűlt nemzeti szenvedélyek alatt magát a népiségnek a sorsát e korszakban óhajtjuk szemlélni, elsősorban arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy milyen volt e korban a magyarság népi állományának fejlődése, különös tekintettel az ország más népeinek hasonló fejlődésére. Tisztában kell lennünk azzal, hogy e fejlődésben sokszorosan összetett jelenséggel van dolgunk, mely nem vezethető olyan egyszerű képletekre vissza, mint a XVI—XVII. században a magyarság pusztulásának s a XVIII. században az ország újra megtöltésének folyamatai.

A számok tükre nagy vonásokban a következő: II. József korában az ország történeti határai között élő magyarság lélekszáma megközelítő következtetéssel 3.000.000—8.500.000-ben állapítható meg; körülbelül egy évszázad múlva, nevezetesen az 1880. évi népszámlálás alkalmával, mély először adott pontosan számot az ország nemzetiségi megoszlásáról, az ország polgári népességéből — Horvát-Szlavon-ország és Fiume nélkül — 6.165,088 vallotta magát magyar anyanyelvűnek; további három évtized múlva az

1910. évi népszámlálás az ország említett történeti határai között 9.944,627 magyar lelket tüntetett fel; ezzel szemben a nem magyar népelemek lélekszámát II. József korában 4.500,000—5.000,000-ra számítottuk s ez a szám az 1880. évi népszámlálásig 7.568,534, az 1910. évi népszámlálásig pedig 8.197,573-ra emelkedett. Az ország történeti határai között élő magyarság lélekszáma. tehát II. József korától 1880-ig 176—205, 1910-ig 284-231%-kal, az ország nem magyar lakosságának lélekszáma pedig II. József korától 1880-ig 151—164, 1910-ig 164—181%-kal növekedett meg. A magyarság javára mutató növekedési többlet eredményét szemléljük abban is, hogy míg II. József korában az ország egész lakosságának 37—40%-a, addig 1880-ban már 44-8, 1910-ben pedig immár 54'5%-a volt magyar anyanyelvű, vagyis nyelvében a magyarság-tudat hordozója.

A magyarság gyarapodási többlete elsősorban a természetes szaporodás tényezőjére tereli figyelmünket s felveteti a kérdést, hogy a többletet lehet-e egészében e tényező javára írni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ország magyar népessége a határokon túlról idegenből magyar elemmel nem gyarapodott meg, viszont jelentős mértékben az ország nem magyar népessége sem fogyott meg, ami az eltolódásra természetesen szintén magyarázatot nyújthatna. Azonban közelebbi vizsgálat nélkül is valószínűtlennek látszik, hogy a természetes szaporodás üteme az ország magyar és nem magyar népeleme között számottevő eltéréshez vezető különbséget vehetett volna. A természetes szaporodás mellett tehát más tényezők szerepét is kell keresni, e tekintetben három olyan jelenségre kívánunk rámutatni, melyeknek e másfél század alatt elsősorban volt szerepe a magyarság népi tömegének fejlődésében s általában az ország népi összetettségének és a népelemek számszerű viszonyának alakulásában: a zsidó bevándorlásra, a kivándorlásra és az asszimilációra.

A természetes szaporodás ütemének a születések arányszámán keresztül kínálkozó megvizsgálására — különösen országos és népközi viszonylatban — pontos

adatokkal csak az 1900-as évek óta rendelkezünk. Ha az 1900-as népszámlálás anyanyelvi, vagyis nemzetiségi számaival összevetjük az ez évi népmozgalmi adatokat, azt kell megállapítanunk, hogy ezer magyar anyanyelvű lakosra 38*7 ólveszületés, ugyanekkor az ország egyéb, nem magyar anyanyelvű lakosaira pedig ezrenként 39*9 élveszületés esett. Az 1909—1912. évkörben viszont a népmozgalmi statisztika a magyarság körében országos viszonylatban 38*3, az ország nem magyar népei között pedig 39 születést mutat ki. Az utóbbi számban a különböző magyarországi népelemek közös egyenlegét szerepeltetjük; külön-külön ez évkörben következő a születési arányszám ezrenként: tót 42*9, horvát 41*5, rutén 41-3, szerb 40*5, román 36*8, német 35*8, egyéb 34*5. Mind 1900-ban, mind 1909—1912-ben tehát a magyarság születési aránya valamivel alatta maradt a nem magyar népelemek közös születési egyenlegének, bár voltak a népelemek között olyanok, melyek születési aránya a magyarságénál jelentékenyen kedvezőtlenebb volt. A születési szám természetesen vidékenként is különbözött, így például a jóformán teljesen magyar Hajdú megyében 40*2, Háromszék megyében 35*7, viszont a túlnyomóan szászokkal és románokkal lakott Szeben megyében 32*6, Fogaras sk n 35, Baranya megyében pedig már ekkor csak 29*1 születés esett ezer lélekre.

Feltehető, hogy a magyarságnak az 1900-as években az ország nem magyar anyanyelvű népeivel szemben mutatkozó alacsonyabb születési aránya azelőtt — már néhány évtizeddel korábban is — egyensúlyban volt a nem magyar népelemek közös születési arányszámával, sőt azt meg is haladta. A születési hanyatlás ugyanis elsősorban a XIX. században végbement városiasodással és az életformának az igények növekedésével párhuzamos polgárosulásával függ össze, de része lehet benne az egy gyermek-rendszer elterjedésének is, és minthogy mind a XIX. századi városba tódulásból és polgárosuló életformából, mind utóbb az egy-gyermekrendszerből a magyar népelem nagy mértékben vette ki a részét, a század

fordulója körül a születési szám hanyatlásának is első-sorban a magyarság körében kellett jelentkeznie. Sajnos, a korábbi évtizedekre nézve nem találhatunk összehasonlítható születési adatokat, mivel nemzetiségek szerint kimutatott adatokat sem az országos népszámlálások, sem más statisztikai felvételek nem nyújtanak; mégis egyes községek és vidékek anyakönyvi adatainak összevetésével valamennyire a korábbi évtizedekből is meríthető tájékoztatás. Annak a feltevésünknek alátámasztására, hogy a XIX. században a magyar születési arány az ország nem magyar népeinek születési arányához képest kedvezőbb volt, azokra a következtetésekre utalunk, melyek a megyénként kimutatott 1878. évi születési számok és az 1870. évi megyei lélekszám arányba állításából e megyék népi jellegének tekintetbe vételével — levonásra kínálkoznak. így például a magyar jellegű Szabolcs megyében 42, Csik megyében 44*9, a hajdúkerületben 46, a jászkun kerületben 47·7, a tót jellegű Árva megyében 89*7, a román jellegű Hunyad megyében 30*9, a német-magyar jellegű Moson megyében 44, a szerb-német-román-magyar jellegű Torontál megyében 37*1 ezrelék volt a születési szám.

A születések számának valamely népesség természetes utánpótlása szempontjából való tényleges szerepét természetesen befolyásolhatják különféle tényezők — elég a gyermekhalandóság arányainak különbségeire utalni — e számok a természetes utánpótlás mértékéről mégis többé-kevésbé megbízható képet nyújtanak. Ez a kép pedig arról tanúskodik, hogy a születési tényezőnek az ország XIX. századi népi arányának alakulása tekintetében a magyar népiség oldalán vagy vele szemben messzeható szerepe nem volt, annál kevésbbé, mert a magyarság korábbi nagyobb termékenységgel szemben a század vége felé már hátránnyal kell számolni. Azonban ha megállapítjuk is, hogy a termékenység különbségei az elfolyt évtizedekben még nagyobb eltolódást nem idézhettek elő, a hanyatló magyar termékenység — különösen korrunkban, mely a természetes szaporodás fokozására az

állam hatalmával is törekszik — a magyar népiség jövője szempontjából a legnagyobb figyelemre méltó.

Az ország népi viszonyában az utolsó másfél század alatt bevándorlás útján egyedül a zsidóság részén állapítható meg számottevő — a zsidóságnak önmaga tömegéhez képest rendkívül nagymértékű — eltolódás. Miként láttuk, II. József népszámlálása idején az ország történeti határai között alig 88,000 zsidó élt, viszont 1869-ben már 542,208, 1910-ben pedig 909,581 volt az ország zsidó lakosainak a száma. Míg tehát ez alatt az ország egész lakossága alig közelítette meg a II. József korabeli lélekszám két és félszeresét, a zsidók száma tizenegyszeres többségre tett szert. Ez a nagy többség a természetes szaporodás mértéke felett egészében újabb bevándorlás eredménye. A zsidó bevándorlás a XVIII. századi már ismertetett kezdetekből II. József türelmi alkotásai után, különösen pedig az 1840—1880-as években öltött nagy méreteket. Az 1880-as évektől kezdve már jelentékeny zsidó kivándorlás is folyt, viszont a zsidóság oldalán tekintetbe kell venni továbbra is a nagyobbak mutakozó természetes szaporodást is.

A milliós tömeghez vezető nagy zsidó bevándorlás módja mint előbb, ebben a korban is a beszivárgás volt: telepítők és hívás nélkül egyesével érkeztek. A zöm az ország északkeleti határán keresztül lengyel és orosz földről, különösen pedig az 1772 óta immár a Habsburg-birodalomhoz tartozó Galiciából költözött át Magyarországra területére. Akadály nem állott a beszivárgás útjában, viszont az állampolgári egyenjogúság, mely a XIX. században a magyar államban fokozatosan teljesen megvalósult, nagy vonzó erőt gyakorolt a bevándorló zsidóságra, a megszervezésre váró magyar kapitalizmus lehetőségeivel együtt. Az állampolgári egyenjogúság a kor szabadelvű szemléletének szülötte volt: a szabadság állambölcseleti szemlélete azt kívánta, hogy a zsidókat a többi népek polgári jogaitól addig elzáró sorompók lebontassanak s őket egyenlő jogokban részesítsék. A szabadelvűségnek szerves következménye volt a gépies

állampolgári elv: aki az állam polgára lett, a polgár minden jogában részesül; viszont az állampolgárság megszerzésének csupán egyszerű alaki feltételei voltak. Ha azonban a zsidó bevándorlás elől a kor szemlélete elhárított is minden akadályt, voltak vele szemben hangjai az egykorú aggodalomnak is. Vörösmarty Mihály a magyarságot vétkesnek tekintette az ország határainak nyitva tartása miatt a zsidók előtt, Kölcsey Ferenc eszményies gondolkozása mellett is anyagi végromlást tulajdonított a zsidók nagy megszorodásának, Széchenyi és Desseffy pedig a zsidó egyenjogúságot a bevándorlás korlátozásához óhajtották volna kötni s Deák Ferenc is általános bevándorlási korlátozást kimondó törvényt kívánt 1866-ban az egyenjogósítással egyidejűleg. Az egyenjogúságot azonban a bevándorlás megkötése nélkül mondták ki az 1867. évi 17. t.-cikkben, mely a zsidókat a «keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak» nyilvánította; korábban már az 1840. évi 40. t.-cikk a zsidóknak az országban a lakhatást mindenütt megengedte.

A bevándorló zsidóság szethullámzott az ország egész területén. Bár egyes vidékek — elsősorban az érkezőknek első állomást nyújtó északkeleti országrész — a bevándorló zsidósággal nagyobb mértékben megteltek, mint mások, külön zsidó népterület — mint más népterület — nem alakult ki, nemcsak a földrajzi tér és a tervszerű telepítés hiánya miatt, hanem a zsidók gazdasági életformája miatt sem. A zsidók ugyanis minden vidéken a kereskedelmi forgalom gócait és útvonalait szállták meg, így telepedtek be a városokba is: 1869-ben az ország 542,208 főnyi zsidóságából 160,000, vagyis 29%, 1910-ben pedig a 909,531 zsidó közül 488,670, vagyis már 48% lakott törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú városokban. A városiasodással párhuzamosan fokozódott a zsidók középosztálybeli térfoglalása s a középosztálybeli értelmiséggel és a születési arisztokráciával való vérségi keveredése.

Magyarország e nagyszámú és túlnyomó részben új

eredetű zsidó lakosságát azokban a számokban, amelyek az ország anyanyelv szerint kimutatott nemzetiségi megoszlását szemléltetik, különféle népelemek között kell keresni. A népszámlálási kérdőívek ugyanis — híven a zsidóságot hitfelekezetnek minősítő szabadelvű álláspont-hoz — zsidó anyanyelvet és ennek megfelelően zsidó nemzetiséget nem ismertek. A zsidó anyanyelv és a zsidó nemzetiség az egyébként jellegzetes faji jegyek mellett a történeti fejlődés következtében nem is konkretizálódott annyira, mint más népek anyanyelve és nemzetisége, ezért a zsidóság nyelvi asszimilációja nagyobb nehézségbe nem szokott ütközni. Magyarország zsidó vallású lakosai közül — Horvát-Szlavonország és Fiume nélkül — 1910-ben 699,749 magyar anyanyelvűnek vallotta magát s ugyanekkor más nemzetiségek számaiban a következőképpen szerepeltek a zsidók: német 196,592, tót 5776, rutén 2,699, román 989, horvát 511, egyéb 3,124. Vagyis a zsidóságnak 76*9%-a vallott magyar s 23*1%-a más anyanyelvet, körülbelül háromnegyed része tehát a magyarság statisztikai számai között szerepel. Ez azt jelenti, hogy míg a magyar anyanyelvűség s így a magyarság száma a zsidóság részéről az elmúlt másfél évszázad alatt 699,749-cel, addig az ország más nem magyar anyanyelvű népei 209,782-vel gyarapodtak meg; abból az eltolódásból tehát, amely az utóbbi másfél évszázad alatt a magyarság növekedésében az ország más népelemeivel szemben jelentkezett, nem jelentéktelen rész a zsidóságra esik. Ez a részesedés a valóságban még nagyobb is, mint amelyet ez a fenti összevetés érzékeltet, mivel a zsidó áttértek és a keresztyén-zsidó vegyes házasságból születettek már a különböző népelemek s feltehetőleg a fenti mértékben a magyarság számaiban kiválaszthatatlanul szerepelnek.

A XIX. században a zsidó bevándorlás mellett egy másik nagyhatású vándormozgalom is alakult ki, mely azonban ellentétes irányú és hatású volt: a kivándorlás. Ez a mozgalom a maga méreteiben, földrajzi kiterjeszkedésében és jelentőségében új tényező volt az ország népesség-iörténetében. A magyarság a honfoglalás óta a XIX.

századig csaknem egész tömegével az ország történeti határai között élt, csupán a határos moldvai és havasalföldi részeken gyülemllett fel számottevő — a XIX. században már 100,000 fo körül mozgó — magyarság. E korán elvándorolt magyarság tömege eltörpül azok mellett a magyar tömegek mellett, melyek az országból más nem magyar lakosok tömegeivel együtt a XIX. században keltek vándorútra és telepedtek meg más országokban. A magyarországi kivándorlás az 1870-es években bontakozott ki s az 1880-as években vett fel hatalmas arányokat, körülbelül akkor tehát, amikor a százezreket mozgó zsidó bevándorlás árama elcsendesedett s alig egy évszázaddal azután, hogy a XVIII. századi nagy idegen-telepítés és beözönlés véget ért az országban. Míg akkor az ország benépesítése és a gazdasági célszerűség címe alatt milliós idegen tömegek kerültek az országba, egy évszázad múlva évenként olykor 100,000—150,000-en is elbúcsúztak az országtól, most már magyarok és nem magyarok is.

A kivándorlás európai jelenség volt s az indítékai az itt-ott fellépő politikai okok mellett általában társadalmiak és gazdaságiak. A magyarországi kivándorlás legnagyobb részben Amerika, az ígéret földje felé irányult, bár korunkban, mely a távolságok jelentőségét lefokozta s az országok életét a határok felett is sok szállal összefűzte, különféle kis magyar szigetek a XIX. század óta minden világrészben kialakultak. A Magyarországból Amerikába átfolyó vándortömeg elsősorban a mezőgazdasági szegénységből került ki, mely az ország földbirtok-szerkezete alatt a XIX. században egyre nagyobb rétegben halmozódott fel. Az államhatalom és a magyar közvélemény magatartását a kivándorlással szemben a szabad-elvű jogállam állampolgárszemlélete gépiesen határozta meg: amint nem állt útjába a bevándorlásnak és az alaki feltételek birtokában mindenkit az állam polgárainak közösségébe emelt, akként nem állt útjába a kivándorlásnak sem, ehhez csupán alaki feltételeket kívánt. Akkor is, amikor a század fordulója körül egy-egy vidéken már

fenyegető munkáskéz-hiány kezdett mutatkozni s ez a társadalom és az államhatalom figyelmét magára vonta, a kivándorlás medrek közé szorítását merő közigazgatási kérdésnek tekintették. A szabadelvű, jogállam szemléletéhez a nemzetállam szemlélete társult: e szemlélet egyetlen nemzetként tekintett az ország földjén mindenkit, nem tett hát különbséget abban, hogy az elszakadó magyar volt-e vagy sem. Miközben a magyar nemzetállam más nemzetállamok nyomdokát sikertelenül követve, arra törekedett, hogy magyarrá tegye az ország nem magyar lakosait, részvétlenül engedte százezreit elszakadni a magyar földről olyanoknak, akiknek a magyarságtudat együttadatott létükkel.

A magyarországi kivándorlásról csak 1899 óta készül hivatalos magyar statisztika. E szerint az 1899—1918. években Magyarország területéről — Horvát-Szlavonország és Fiume nélkül — 1,194,586 személy vándorolt ki. Azonban tekintetbe kell venni, hogy a kivándorlók tekintélyes része az állam hatóságainak figyelmét s így a statisztikai adatgyűjtést is kikerülte, viszont nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy egyidejűleg számottevő volt az országba a visszavándorlás is; a statisztika 1899—1918. között 290,127 visszavándorlóról tud. A tényleges kivándorlási veszteség a szóbanforgó 15 év alatt a hiányos hivatalos statisztikai adatok szerint így is 905,581 volt. Az adatgyűjtés hiányát g a statisztikai adatgyűjtést megelőző kor kivándorlási veszteségét is tekintetbe véve, Magyarország egész kivándorlási vesztesége megközelíti a két milliót.

Az ország által elveszített népesség nemzetiségi megoszlásáról is csak a hivatalos statisztikai adatgyűjtés óta nyerünk pontos tájékoztatást: az 1899-1913. években kivándorolt 1,194,586 egyén közül 396,037 vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Az ország nem magyar népelemeire eső 798,549 fő az egyes népelemek között a következőképpen oszlott meg: német 219,729, tót 299,054, román 184,476, rutén 54,288, horvát (a szűkebb Magyarország területéről) 4,287, szerb 26,414. A magyarságra

ez idő alatt tehát a kivándorlóknak 35.7%-a esett s előzőleg a magyarság részvétele a kivándorlásban még kisebb volt, mivel a kivándorlók az 1870—80-as években elsősorban az északnyugati és északkeleti vidékről, tehát jórészen tótok és rutének közül kerültek ki. Ez a különbség természetesen azt is jelenti, hogy abban az eltolódásban, amely az utolsó másfélszázad alatt az ország népi megoszlása tekintetében az ország magyar népének javára jelentkezik az ország nem magyar népeivel szemben, közvetve része van a kivándorlásnak is: a nem magyar elemek részvétele nagyobb volt benne, mint a magyarságé. A magyarság népi vesztesége a kivándorlásban így is százazatokra — körülbelül 500,000—600,000-re — rúg s a veszteség részben már is befejezett és megmászthatatlan: az elszakadtak egy része már elvesztette magyar nyelvét és tudatát. Aligha kétséges, hogy az idegenben elszórva előbb vagy utóbb hasonló sors vár a többire is.

A harmadik tényező, amely a XIX. században az ország népi erőviszonyai tekintetében számottevő elmozdulást idézett elő, az «asszimiláció» volt. Asszimiláció: hasonulás egy másik népiséghez, felszívódás egy másik népbe az örökölt vagy eredetileg nyert saját népiség elvesztésével. Minthogy a népiség legkifejezőbb jegye és meghatározója a nyelv, az asszimiláció is elsősorban a nyelvben jut kifejezésre, ennek megfelelően indítékai is a környezet nyelviségéből, az iskola, sajtó, színház, irodalom tevékenységéből, a politikai viszonyokból és sok egyéb tényező együtthatása nyomán sarjadnak. A nyelv ugyanis nem csupán a kifejezés puszta eszköze: az anyanyelv, melyet valaki lényé elválaszthatatlan részének s valóban a maga nyelvének vall, a köztudat szerint is megjelöli valaki népi hovatartozását, ú. n. nemzetiségét. A népszámlálások is rendszerint az anyanyelven keresztül érzékeltetik a nemzetiségi megoszlást.

A nyelviség azonban nem egyenlő a népiséggel, annál elhibázottabb lenne arra a megállapításra jutni, hogy valamely nyelvnek a megtanulása és bírása önmagában is népiséget ad. Nyilvánvaló, hogy nyelveket a nélkül is el

lehet sajátítani, hogy az elsajátítás a hordozott népiséget bármily csekély mértékben is módosítaná vagy éppen eltüntetné. Ehhez legalább is teljes nyelvcsere, az anyanyelv érzetének az új nyelvhez való kapcsolódására, s így a régi nyelviség elhalására vagy elhalványodására, de ezeken felül a népiségnek lelkileg is teljes átvételére van szükség: olyan folyamat ez, amely egyetlen nemzedék pályáján ritkán fejeződik be, sőt lefolyása legtöbbször nemzedékeken keresztül is nehezen figyelhető meg. Az asszimiláció ugyanis, ha érzékelhetően elsősorban a nyelviség területén jelenik is meg, végül is a tudaton fordul meg: az asszimiláció akkor teljes és befejezett, ha az asszimilált minden fenntartás nélkül átvette az új népiség tudatát s elveszített népisége már olyan közömbös számára, mint bármely más idegen népiség.

Az asszimiláció állandóan működik a népek életében. A magyarság történetében is — mint láttuk — végig kísérhetők a nyomai mind a magyarság oldalán, mind olykor rovására is. Azt is megállapíthattuk azonban, hogy a magyar asszimiláció a magyar népterületnek a mai hazában történt kialakulása óta a magyarság tömegéhez viszonyítva nagymértékű aligha volt. Különösen csekélynek látszik a XVII—XVIII. századokban, a magyarság népi hanyatlása s az országnak nem magyar elemekkel való feltöltődése korában. Ezzel szemben a XIX. században a magyar asszimiláció folyamata kiszélesült, egyes társadalmi síkon igen magyarányú lett, úgyhogy ezt a kort az előzők viszonyában — mint látni fogjuk: nem túlzás nélkül — az asszimiláció korának is nevezhetjük.

A XIX. századbeli magyarság nagy tévedése volt az a hiedelem, hogy az ország egész nem magyar lakosságát asszimilálni fogja. Míg egyrésztől a nemzetállam szemléletében élve, a lelkileg tőle egyre jobban távolodó nem magyar népelemeket a magyar nemzet tagjaivá nyilvánította, másrésztől ábrándos terveket szőtt e népelemek megmagyarosítására, mintegy elismerve ezzel, hogy a «nemzet» fogalma ily értelemben egyelőre meglehetősen felhőkön járó. Ez az ellentmondás a XIX. században más nemzet-

államok magatartásában is megnyilatkozott, azonban míg ezek szerencsésebb viszonyok között valóban kitűzhették az egynyelvű állam végső célját, Magyarország e tekintetben eleve valószínűtlen és megoldhatatlan feladat előtt állt. A magyarság a XVIII. században végbement nagy beözönlések és telepítések után kisebbség volt az ország nem magyar népeivel szemben, melyek éppen ekkor léptek az öntudatosulás mind magasabb fokaira. Lehetett volna azon is töprengeni, hogy ha a magyarságnak sikerülne is e különféle összetételű népi többséget magyarrá asszimilálni, nem hígulna-e fel maga a magyarság annyira, hogy magyarsága, sőt egyáltalában konkrét népisége is kérdéses lenne eztán. Azonban az egykorú magyar köztudatban minden ilyen aggály nélkül vert gyökeret az ország teljes magyarrá tevésének rózsaszínű, önáltató reménye.

A magyarosító gondolat — mint láttuk — a magyar történetben először 1790. körül jelentkezett, együtt a II. József uralmával szemben visszahatásként feltörő magyar ébredéssel. A maga nyelvének életéért és elismerettségéért küzdő magyarság szemléletében a nyelv valóban döntő szerepe szinte természetfölötti hatalom képében jelent meg ekkor. Azok előtt, akik a magyarosításra gondoltak, csupán a magyar nyelv gépies megtanításának feladata lebegett s ismeretlen maradt mindaz, ami a népiségben tudat és lelkiesség. Nem a vérség, sem a nevelés, sem éghajlat vagy életmód az, mi a nemzetet nemzeté teszi, hisz alig van tisztavérű magyar, hanem a nyelv teszi egyedül a nemzetet — állapította meg Guzmics Izidor, a bencés író 1822-ben s Pápay Sámuel is azt hangoztatta, hogy a nyelv az a nemzeti tulajdon, mely az egynemzetbelieket szoros egyességben és szeretetben tartván, azoknak nemzetiségét is biztosítja. A nyelv ilyen külsőleges hatásának szemlélete könnyen vezetett a további feltevésre: a magyar nyelvet meg kell a nem magyarokkal taníttatni s azok ezzel magyarrá lesznek. Kazinczy Ferenc éppúgy hitt e «nyelvi asszimilációban, mint Révai Miklós, Kisfaludy Sándor, Bajza József és mások. «Ha a magyar nyelv hoztatatik be, nemzetünkől különös nemzet válik,

örökös fal lesz a magyar és nem magyar közé vonva s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk vagy éhhel hal eb — írta Kazinczy 1790-ben. Kazinczy szükségesnek tartotta ugyan a vegyes házasságokat is, mégis szerinte fődolog az, hogy a nem magyar gyerekek az iskolában magyarul tanuljanak. Révai Miklós is azt hitte, hogy a «nemzeti iskola» hatására az idegen «mind magyarrá válik». Kisfaludy Sándor — élete vége felé, amikor végül a magyar nyelv államnyelv lett — nagy reménységgel írta, hogy «ennek következtése egy fertály század múlva tizenkét millió magyar lesz». Bajza József szemei előtt is megjelent a nemzeti nyelv segítségével «egygyéforradt nemzet» káprázat-képe. Mások türelmetlenül erőszakosan is siettették volna e káprázat valóra váltását: Fabchich József keményen követelte, hogy a sváb «tanuljon meg magyarul vagy szakadjon bele» s a rendek is — látva a magyar hivatalokat ellepő idegeneket — azt kívánták az 1811—12. évi országgyűlésen, hogy aki bevándorolt idegen, tanulja meg a magyar nyelvet. A magyar nyelv tanításától Decsy Sámuel a nem magyaroknak magyarokká válását már húsz-harminc év alatt várta; Péczeli József szerint is várni lehet, hogy «hogyan mindezek, valakik Magyarországon és Erdélyben laknak, ötven esztendő alatt mind született magyarokká lesznek». Mednyánszky Alajos a magyar nyelv kiterjesztéséről írt tanulmányában részletes javaslatokat tett a magyar nyelv tanításának földrajzi menetére is, a magyar nyelvhatár széleiről haladva az országhatár felé: «tagadhatatlan — írta — hogy ez szüntelen felvigyázás, serkentetés és iparkodás mellett is ötven és talán száz esztendőt is megkívánna, míg az ország széleit elérné».

Miközben sokak szemei előtt az ország ily gyors megmagyarosodásának délibábos képei lebegtek s a magyar közvélemény örömmel fogadta a kápráztató jóslatokat, olykor az asszimiláció nagy reményei felől bizalmatlan vélemények is hangzottak el. A reformkor és minden későbbi magyar nemzedék nagy tanítója, gróf Széchenyi István, 1842. évi híres akadémiai beszédében elismerte ugyan, hogy «amely nép élni akar, annak okvetlen olvasztói sze-

repre kell emelkednie, mert elgyengülése és kora halála ellen a földön nincs más ír», viszont feltette a kérdést is: ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, következnek-e, hogy neki ezért már magyarrá is kellett átalakulnia? «Vájjon — kérdezte Széchenyi — a nemzetiséget csak úgy rákenhetni bárkire is, ki éppen kezeink közé jut, mint például meszet a falra vagy mázat fazéokra?» Széchenyi nem hitt az ilyen külsőleges nyelvi magyarosítás sikerében: «nyelvet, nemzeti sajtóságot — mondta — ily felette könnyű szerrel azonban még csak biztosítani sem lehet s annál kevésbbő szilárdabb s tágabb alapokra állítani, minthogy a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még». Kemény Zsigmond egyenesen felszólította a magyarságot, hogy álljon ellen minden tervnek és törekvésnek, «mely nyelvtét a szellemi túlsúly, az értelmi felelősség és az erkölcsi tekintély varázs hatalmán kívül más módokon és eszközökkel akarná fejleszteni». A nyelvi asszimilációval Deák Ferencsi szembehelyezkedett. Kossuth Lajos sem hitt benne, egyébként azonban magát az asszimilációt lehetőnek tartotta, de ezt — a szabadságeszme ígérete alatt — maga is illúziók felhőin járva, a szabadságtól várta: «a szabadság — írta — akkora olvasztóerővel bír, hogy annak, aki a szabadságot ígéri, a többi népfajok a szabadságért nemzetiségüket fogják odaadni». Az abszolútizmus korában Mocsáry Lajos a nemzetiségről írt munkájában arra hívta fel a magyar nemzetet, hogy «mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi honunkban létező nemzetiségek rovására terjesszük.»

Ezek az intelmek nem bírták rá a magyarságot szemléletének lényeges megváltoztatására s az asszimiláció a világháborút követő összeomlásig mindvégig sok reménység táplálója volt, jóllehet az idő múlásával a gyors eredményben többé már nem lehetett bízni. A kiegyezés korának nagytekintélyű közírója, Beksics Gusztáv «Magyarosodás és magyarosítás» című munkájában, 1888-ban az ország határain belül már külön határokat jelölt meg,

ameddig a magyar beolvasztás elhatolhat, de — mintegy a közvélemény kiengesztelésére — fenntartotta a teljes asszimiláció lehetőségét is: «mi lehetségesnek tartjuk — természetesen kellő és bizonyára hosszú idő s kedvező politikai viszonyok feltétele mellett — a grammatikailag is egységes Magyarország létesítését.» Jellemzően «grammatikai» magyarságról van szó, vagyis az író «a beolvasztás értelmét a magyar nyelv teljes és általános elsajátításában» határozta meg. Nem kevésbé jellemző a kérdés merőben elméleti, sőt gépies szemléletére, hogy Beksics Gusztáv a megmagyarosítható területeket nem a népterületek vonalai, hanem a közigazgatási határok alapján vármegyénként válogatta ki: azok a vármegyék, amelyek egyik részében magyar, másik részében például tót vagy román elem lakott, pusztán a nemzetiségi számok aránya alapján Beksics terveiben megmagyarosíthatókká lettek, nem véve tekintetbe azt a körülményt, hogy a kérdéses vármegyék területén élő tót vagy román elem szervesen és hézag nélkül függ össze az ország egységes tót vagy román néptömegével, s így az a beolvasztással szemben — a közigazgatási határokra való tekintet nélkül — a nemzetiségi tömb egészéhez képest viselkedik. Bár Beksics a magyarosítás dolgában kevésbé derűlátó, végül nála is megjelenik a fényes kép: «pánszlávizmus, dacoromanizmus lepattan-
nak a túlnyomóan nyelvileg is egységes magyar nemzet vértjéről.» Beksics több értekezésben is tárgyalta a magyar faj terjeszkedésének kérdéseit, utóbb azonban maga is felismerte, hogy «a magyar nyelv megtanulása még nem egyértelmű a grammatikai asszimilációval» s ezt a magyar politika « távoli horizontjára tolva, helyette közvetlenül elérhetőként a «politikai asszimiláció»-t jelölte meg. «Ennek értelme — állapította meg — az, hogy a haza földjén lakó különböző fajok és nemzetiségek, grammatikájok feláldozása nélkül csatlakoznak a magyar fajhoz s azon feladatok megoldásához, melyekért ez küzd.» Ilyen politikai asszimilációról beszélni azonban igen időszerűtlen volt akkor, amikor a nemzetiségek törekvése már nem is a «grammatika» megtartása, hanem a magyar állam egységé-

nek szétzúzásáig menő politikai érvényesülés volt. Beksicsnek töprengésekből megszülető illúzióinál rózsásabb jövődőt rajzolt az ezredévi forduló bűvöletében óló magyarság elé Rákosi Jenő, aki húszmillió magyar lelket látott az országban a már látta megszületni a jövődében a harmincadik milliót is.

A vérmes illúziók annál indokolatlanabbak voltak, mivel a magyar államhatalomnak a magyar nyelv terjesztésére irányuló iskolapolitikája ugyanekkor erőtelen volt és későn is bontakozott ki. Természetesen amikor a XIX. században az iskolai nyelvtanítás asszimilációs jelentőségéről szölkünk, nem a fő- és középiskolai oktatás, hanem az elemi népoktatás nyelvi törekvéseit kell megvizsgálnunk. A fő- és középiskola csak egyeseket emel ki a tömegből, ha tehát asszimilál is, ezek csak szörványos esetek a tömeghez képest; hatásuk így sem csekély a maguk társadalmi síkján, azonban a népi tömeget alapjában érintetlenül hagyják. Idegenajkú tömeget új nyelvre és új népiségre vezető, tehát egész népterületet átalakító hatást a népoktatástól lehet várni. Népoktatásunkban a magyar nyelv terjesztésére irányuló törekvés annál kevésbbé öltethetett idejekorán testet, mert hosszú időn keresztül magának a magyar nyelvnek is küzdenie kellett a latin és német nyelvvel. A magyar csak az 1840-es években lett államnyelv, de államnyelvi szerepe a népoktatásban még ekkor is csak szerény formában jutott kifejezésre, előzőleg pedig a népoktatás nyelve a kizárólag felekezetek, községek és egyesek által fenntartott népiskolákban merőben az iskolai közösség anyanyelve volt. Az elemi iskolai oktatás ügyében 1845-ben kiadott királyi szabályzat az alsó, vagyis a csak kétosztályos iskolákban, falvakban teljesen az anyanyelven végeztette a tanítást, városban pedig magyar nyelven, azonban ahol a magyar nem volt anyanyelv, az az anyanyelven is; a szabályzat a felső, vagyis a további kétosztályos elemi iskolák felső osztályaiban már minden olyan helyen is megkívánta a magyar nyelvtan, írás és olvasás tanítását, ahol az anyanyelv nem magyar volt. A szabályzat tehát a kevesebb számú felsőbb népiskolák-

ban szerephez juttatta ugyan a magyar nyelvet, oktatási nyelvvé azonban még ezekben sem tette, hanem a magyar nyelv elemeinek tantárgyként való tanítását kívánta csupán. Azonban tanítók és tankönyvek hiánya miatt nagy részben megoldatlan maradt a magyar nyelvoktatásnak ez a feladata is. A magyar tanítók és tankönyvek hiányán és a bécsi tanügyi főhatóság ellenállásán hiúsult meg nagyobb részben azoknak a vármegyéknek a törekvései is, amelyek az 1820-as évek óta a szárnyakra kapó magyar nacionalizmus hatása alatt maguk kezdeményezéséből igyekeztek területükön a népiskolákat magyar lábra állítani és így a magyarosítás eszközévé tenni.

Az 1845. évi elemi iskolai szabályzathoz képest a magyar nyelv iskolai terjesztése terén az 1868. évi alapvető népoktatási törvények sem jelentettek fejlődést, sőt a kiteljesedett szabadelvű magyar jogállam elveihez híven annak kezdeti törekvéseit is megállították kifejlésében. Az 1868. évi XXXVIII. te. kimondta, hogy az elemi iskolában «minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike; vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes; népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.» Hasonlóképpen rendelkezett a törvény a felsőbb népiskolákra nézve is, azzal a megtoldással, hogy ezekben, ha tanítási nyelvük nem magyar, a magyar nyelvet egyik tantárgyként kell tanítani. Ugyanakkor a nemzetiségi egyenjogúságról szóló s a különböző nemzetiségi nyelveknek közigazgatási szerepet biztosító XLIV. te. az iskolaállítási jogát korlátlanul megadta a községeknek, egyházaknak és egyeseknek, külön is hangsúlyozva, hogy az iskolaalapítók — a magánosok is — maguk határozzák meg iskoláik tannyelvét. E népoktatási rendelkezések jóformán alig érzetik, hogy Magyarország államnyelve a magyar s az országban honos más nyelvek felett külön jogok illetik meg. A magyar nyelv terjesztése a kiegyezés korában e

semleges törvények mellett az állami népiskolák szervezése s később újabb törvények révén jutott több-kevesebb lendítő erőhöz. Az első állami népiskolák 1873-ban nyíltak meg s számuk fokozatosan egyre nőtt; míg 1884-ben az állami népiskolák száma 503 volt, addig 1914/15-ben az országban — Horvát-Szlavonország és Fiume nélkül — 3342 állami népiskola volt a 15,020 népiskola között; a többi közül 1150 községi, 211 magán és társulati, a többi felekezeti, vagyis a népiskolák zömét a felekezetek tartották fenn. Az állami népiskolák tanítási nyelve természetesen nagyrészen magyar volt s ezeket az iskolákat elsősorban nemzetiségi vidékekre helyezték éppen a magyar nyelv népiskolai terjesztésének feladatával. A magyar nyelv a népiskolai tanításban utóbb egyébként is nagyobb szerephez jutott: az 1879. évi XVIII. te. kimondta, hogy «a magyar nyelv az összes bármintemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezennel felvétetik», azonban megfelelő tanerők hiányában maga a törvény sém kívánt azonnali, hanem csak fokozatos végrehajtást. Csaknem három évtized múlva, az 1907. évi XXVII. te. hozott további jelentős lépést a magyar nyelv népiskolai terjesztése terén. E törvény kimondta, hogy a községi és hitfelekezeti tanítók köztisztviselők, s így a tanítói tevékenység szorosabb függésbe került az állammal; elrendelte továbbá a törvény, hogy Magyarország címere minden népiskola bejárata fölött és a tantermekben kifüggesztendő, az iskolára nemzeti zászló tűzendő ki magyar felírással, a tantermek falain a magyar történetből vett falitáblák helyezendők el s kifejlesztendő a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szelleme és a magyar nemzethez való tartozás tudata; a tanítási nyelv a törvény szerint a magyar vagy az anyanyelv lehet, de a magyar nyelvet a nem magyar tannyelvű iskolákban is tanítani kell; magyar tannyelvűnek jelölendő ki az iskola az esetben, ha a növendékeknek legalább fele magyar anyanyelvű, az iskola-fenntartó azonban az ilyen iskolákban is taníthatja saját anyanyelvét; magyar tannyelvre állítandó az olyan felekezeti iskola is, amelyben a

magyar anyanyelvűek száma a húszat, vagy a növendékek 20%-át eléri, ha helyben magyar tannyelvű iskola nincs; a miniszter más esetekben is elrendelheti a felekezeti iskola magyar tannyelvűre állítását, ha magyar tannyelvű iskola helyben nincs s az iskolában állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, akiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja. Az 1907. évi törvény ezek mellett az állami fizeteskiegészítés rendszerével s a magyar nyelv tanítása elhanyagolásának fegyelmi büntetésével is igyekezett a magyar nyelv segítségére lenni s ezek a későn — a nagy európai katasztrófának jóformán előestéjén — hozott intézkedések valóban hathatós eszközöket nyújtottak az iskolák és növendékek magyar nyelvűre állításához. Az 1914/15. évben a 15,020 magyarországi népiskola közül immár 12,034 volt magyar tannyelvű.

A magyar állam tehát az 1868. évi közömbös álláspontról letérve, 1879-ben ugyan kötelezővé tette a magyar nyelvnek a nem magyar tannyelvű népiskolákban tantárgyként való tanítását s 1907-ben az iskolák magyar tannyelvűvé tételének és a magyar nyelv tantárgyi tanításának fejlesztése céljából immár erélyesebb eszközökhöz nyúlt, viszont az iskolák felállításának joga továbbra is kötetlen maradt s megvolt a módja a nemzetiségi nyelvű iskola tartásának is. Amikor tehát más európai országokban a nemzetiségek tüzzel-vassal való asszimilálását minden tartózkodás nélkül vitték keresztül, a magyar állam lépései csak későn jutottak el a nyelvi asszimiláció kezdeti feltételéig is, nemzetiségeink azonban, melyek a világháború után uralomra jutva, az iskola-politikának addig elképzelhetetlen eszközeit alkalmazták az immár nemzetiségükké tett magyarsággal szemben, a magyar állam iskolai rendelkezéseit az erőszakos magyarosítás rettentő eszközeiként állították a világ elé, holott azok legtöbbször igazában nem is léptek életbe. A magyar népoktatás, amelytől a nagy asszimiláció ábrándképének valóráváltását közvéleményünk elsősorban várta, nem is ért el sok eredményt a magyar nyelv ter-

jesztése terén. Az 1890. évi népszámlálás alkalmával az ország nem magyarajkú lakosságának 18.8%-a beszélt magyarul s ez a szám az 1910. évi népszámláláskor is csak 22.5%-ra emelkedett. Az arány az egyes nemzeti-ségek között természetesen különböző volt: 1910-ben a szőkebb ország németajkú lakosainak 39.8, a hordátoknak 80.8, a tótoknak 21.4, a szerbeknek 16.6, a ruténeknek 14, a románoknak azonban csak 12-7%-a beszélt a magyar államnyelven.

Az ország nem magyar lakosainak aránylag tehát csupán kis része tanult meg magyar nyelven beszélni, ha azonban erélyesebb iskolapolitikával vagy hosszabb idő birtokában sikerül is az ország egész nem magyar népességét a magyar beszédre megtanítani, ez önmagában asszimilációt még mindig nem teremtett volna. Hogy a magyar nyelv elsajátítása még egyáltalában nem jelenti a magyarrá letelt vagy akár az ehhez vezető útnak csak szükségszerű állomását sem, mi sem jellemzi jobban, mint hogy az ország nemzetiségi mozgalmainak vezetői és e mozgalmak tüzének szítói magyar iskolák szellemi örökeként rendszerint jól beszéltek magyarul is. Azonban elsősorban a maguk nyelvét beszélték és népük tudatát hordozták, ízig-vérig népük gyermekének érezték magukat akkor is, ha egyébként az iskolában, a katonai szolgálatban vagy más körülmények között a magyar nyelvvel megismerkedtek is. Természetesen sokszor lett a magyar nyelv valóban hírnöke és kifejezője a megmagyarosodás folyamatának. Abban azonban, hogy valaki megtanulta a magyar nyelvet és utána magyarrá lett vagy nem lett magyarrá, nyilvánvalóan olyan tényezők hatottak közre, amelyek az iskola hatáskörén kívül működtek. Elsősorban ismét a tömeg önmagában rejlő fizikai erejére kell gondolnunk, vagyis arra, hogy az asszimilációnak egy tömbben élő nemzetiséggel mások a lehetőségei és útjai — ha egyáltalában vannak — mint kisebb népcsoporttal, szórványokkal, vagy éppen idegen környezetben élő egyes emberrel. Gondolnunk kell a társadalmi tényezőkre, a társadalmi életforma szerepére is: a falu és a város,

a parasztság és az intellektualizmus, a kispolgáriság és az osztályelv alapján szervezkedő munkásság szintén különbözőképpen viselkedik az asszimiláció erőivel szemben, az egyik elutasítja vagy megnehezíti, a másik táplálja és elősegíti.

Amikor azonban megállapítjuk, hogy a magyar nyelvnek a népoktatás útján való terjesztése kevés sikert ért el s még kevesebb lehetőséget hordozott a nemzetiségeknek ily módon való megmagyarosítására, meg kell állapítanunk azt is, hogy az 1790 óta elért asszimiláció — ha a vérmes reményeket nem közelítette is meg — számszerűen is jelentékeny volt. Láttuk, hogy a magyarság az 1780-as évekbeli 8.000,000—8.500,000-ról 1910-re 9.944,627-re, az ország nem magyar lakossága pedig az 1780-as évekbeli 4.500,000—5.000,000-ról 1910-re 8.197,573-ra emelkedett; láttuk azt is, hogy a születésekben megnyilatkozó természetes utánpótlás tekintetében magyar és nem magyar lakosság között számottevő eltolódásra vezető különbség a XIX. században nem volt, így a magyarság a növekedés többletéhez más forrásból jutott. Ha tekintetbe vesszük is, hogy az ország nem magyar népelemeinek a kivándorlásban nagyobb volt a részvétele, mint a magyarságnak, ami természetesen a magyarság arányszámát kedvezőbbé tette, s hogy az 1780-as évek óta közel milliós tömegre felgyülemlt zsidóságnak 76*9%-a a magyarság statisztikai számát növelte s csak 23-1%-a a nemzetiségeket, ami a magyar növekedési többlet számottevő hányadát foglalja le, még mindig jelentékeny a megmaradó magyar növekedési többlet; erre a magyarázatot elsősorban a magyarságnak az ország más népelemeiből asszimiláció útján történt gyarapodása nyújtja. De az ország magyar és nem magyar lakosságának fenti növekedési számai — a zsidó bevándorlás és a kivándorlás adatainak megfelelő tekintetbe vételével — arról is tanúskodnak, hogy a magyarságnak az ország más népelemeinek rovására elért asszimilációs nyeresége még az egyidejű asszimilációs veszteség elvonása után sem volt különösen nagy. Ma, amikor a XIX. században kifejlődött asszimiláció folya-

matát már lezártak tekinthetjük, némi távlatból jellemezhetjük az asszimilációs folyamat legfontosabb jelenségeit, egyrészt a tömeg és a társadalmi állapot, másrészt a természetes hatások és a kitűzött mesterséges törekvések viszonyában.

Az összefüggő tömör népterületnek az asszimilációval szemben tanúsított ellenállása világosan szemünk előtt áll akkor, ha az országnak a XVIII. század második felére nézve megszerkeszthető népi térképét összevetjük a történeti ország 1910. évi utolsó magyar népszámlálásának eredményeit kifejező anyanyelvi, illetőleg néprajzi térképével. Az összevetés arra a megállapításra vezet, hogy a magyarság és a nemzetiségi tömbök népterületeinek érintkezési vonala az 1790-es évek óta lényegében nem mozdult el. Ez a vonal szinte megkövesedettnek látszik s így a nemzetiségek összefüggő tömbjei az asszimiláció korában sem szorultak összebb. A népi színek változásai nem itt, hanem a különféle foltokon jelentkeznek, mind a magyar, mind a nemzetiségi területen: a kisebb népszigetek, a szórványok, különösen pedig a városok azok a nemzetiségi foltok, amelyek a magyar népterület övezetén belül fokozatosan részben vagy teljesen magyar színre váltódtak s a nemzetiségi területek övezetén belül is elsősorban városokban tűnt fel egyre nagyobb számú magyarság. Itt-ott a tömör népterületek egyenetlen vonalain is ment végbe némi eltolódás, azonban ez csekély volt s jóformán magára a vonal mentére szorított. A csekély eltolódásra s egyúttal a vonal állandóságára jó példát nyújt a kis Ugocsa megye, melynek nyugati sík felén egykor magyarok, az általuk megszállatlanul hagyott keleti hegyvidéken pedig jóval később, a XIV. században, nagyobb részben rutének, kisebb részben románok települtek meg. A hegy lába alatt elterülő sík területen a XVI—XVII. században a magyar falvak egy része a súlyos csapások alatt elpusztult s ősi lakói nagy mértékben elfogytak. E falvakba a XVII—XVIII. században rutének telepedtek be. A rutének előrenyomulása a XVIII. század második felében lezáródott s ki-

alakult a terület új népi képe; ha e képet összehasonlítjuk az 1910. évi népszámlálás adataival, a következőket állapíthatjuk meg: a XVIII. század végére kialakult népi képhez viszonyítva 66 helység közül 47 változatlanul megőrizte magyar, rutén, román vagy vegyesen magyar-rutén jellegét, 7 magyar-rutén vegyes jellegű faluból magyar, 4 rutén jellegű faluból vegyes magyar-rutén, 4 rutén jellegű faluból magyar, 2 rutén jellegű faluból román, 1 román jellegű faluból magyar-rutén-román vegyes, 1 magyar-rutén vegyes jellegű faluból pedig rutén jellegű falu lett. A magyarság nyeresége nyilvánvaló, bár volt vesztesége is, azonban a magyar nyereség a népi vonalat észrevehetően nem mozdította el: a magyarrá vagy magyarokkal vegyessé lett falvak a vonal szélein vagy éppen előre kiugró pontjain találhatók és pedig valamennyi az eredeti rutén-román települési terület vonalán kívül, tehát az eredetileg magyar településű síkfeldön és a Tisza völgyében. E falvakat magyarok telepítették s a rutének csak utóbb szálltak rá a pusztuló falvakra, népi gyökerük így a hullámzó néptalajon nem kapaszkodott meg. Az előretolt szélek e csekély elmozdulásai mögött az összefüggő népterület egésze érintetlenül állt.

A nemzetiségi területek e mozdulatlan állapota kétségtelenül elsősorban a nagyobb népi tömeg akaratlanul is megnyilatkozó ellenálló erejének következménye. Az asszimiláció leginkább közvetlen népi hatás, állandó érintkezés s az ennek nyomában gátlástalanná váló társadalmi keveredés és családi vegyülés eredményeként áll elő, ilyen hatások pedig azokat a helységeket, amelyeket sajátnépű helységek tömege vesz körül, nem érhetik el. Az ilyen területen nyilvánul meg élesen a nyelvnek önmagában felszívásra képtelen volta is, hiszen e helyek lakóinak ajkán az esetleg megtanult más nyelv a népiség minden élménye nélkül hangzik; az emberek az élet mindennapi viszonyaiiban a maguk nyelvét használják, a vérségi keveredésre kevés alkalom nyílik s így maradandó asszimiláló hatások nélkül élnek saját népiségüket. Ha azonban megfigyeljük,

hogy nemcsak a sajátnépű környezet belsejében, hanem a már érintkezésre kényszerítő széleken, sőt sokszor idegen környezetbe ékelt népi sziget vagy szórvány életében is nagy erővel nyilatkozik meg a népi önmegtartás ösztönös ereje, az asszimilációval szemben mutatkozó ellenállás hatékonysága magával e tömeg erejével nem lesz megfejtendő. E magatartás okait keresve, elsősorban a parasztfalu zárt társadalmi életformájához vezet az utunk.

A parasztfalu életformája anyagi és szellemi önellátásával, maradandóságra ösztönző hagyományaival, önmagába zárkózó hajlamaival, csekély elvándorlásával mindenütt gátja az asszimilációnak. Az asszimiláció útja a mindennapi életben elsősorban a családi keveredésen keresztül vezet, viszont a parasztek között még a közelmúltban is kevés volt a népi tekintetben vegyes házasság. Mi sem jellemzőbb a parasztság életében működő elzárkózási hajlamra, mint hogy az még saját fajtájával szemben is megnyilatkozik, akár egy-egy helység keretén belül is. Kiskunhalason például néhány évtizeddel ezelőtt még azt is ellenezték, ha valaki a helység másik tizedében akart házastársat keresni. Hasonló jelenségek más helyeken s természetesen más népek körében is előfordulnak. A tolna-megyei Györköny faluban a XVIII. században moson-megyei hienzek ú. n. heidebauer-ek és hessen-nassaui telepések kerültek együvé s a németiség e különböző vidékekről származó gyermekei egymástól a legutóbbi időkig elzárkóztak, egymás között nem házasodtak, még a templomban is külön helyeik voltak. Annál inkább idegennek érzik mindenütt azt, aki más népből született.

A parasztfalunak népi tekintetben önmagába zárkózó életmódja különösen ott figyelhető meg tisztán, ahol ilyen parasztfalu szigetként ékelődik be idegen népi környezetbe. Az ugocsai Tamásváralja ősi magyar és református lakosságával az avasi hegyvidék egyik benyúló völgyében fekszik, tehát a hegyvidéknek a XIV. században román-sággal történt megletelepülése óta román környezetben. A kis magyar falu és a román környezet között e hosszú idő alatt sem omlott le a választófal; e falvak magyar

és román lakói egymással nem keveredtek, a magyarok a külvilágtól teljesen elzárkózva alapítottak családokat. A húszéves román uralom e magatartáson mit sem változtatott; a fiatalabb nemzedék az iskola és katonai szolgálat révén többnyire elsajátította a román nyelvet, az asszimilációnak a románság felé még sem mutatkozott jele. Román a faluban az 1940. őszén történt visszacsatolásakor sem lakott, ellenben egy-egy családnév alatt — jelülül a családok mozdulatlanságának — egész sorai élnek a családoknak s e családok nevei sokszor folyamatosan vezethetők vissza a XV—XVII. századokig is. Az idegen környezetben szigetszerűen élő falu elzárkózó magatartását más viszonylatban a pestmegyei Kishartán figyelte meg 1880-ban Pestmegye monográfusa, megállapítva e németekkel megtelepített faluról, hogy a keveredés a falu német lakosai és a színmagyar környezet között igen ritka s így a nép, bár régen, másfél századot meghaladó idő óta lakik már e földön, «még sincs megnyerve a magyar nemzetiségnek».

A népi vegyülés vagy felszívódás nehézségeit még inkább szemléltetővé teszik az olyan falvak, amelyekben különböző népek fiai élnek együtt parasztsorban. A szilágymegyei Hadadon három népelem él együtt: magyar (ref.), német (ev.), román (g. kát.). Magyarul többnyire az utóbbiak is beszélnek, de a nyelv megtanulásában és némely kultúrelemek átvételében a közelség hatása ki is merül; a kis német sziget, ámbár az egész környéken testvértelenül áll, őrzi németiségét, a faluban vegyes házasságra elvétve, inkább csak magyarok és románok között vannak példák. Ugyanebben a megyében két szomszédos községben szintén régóta együtt él a magyar és a román népelem; a két nép többé-kevésbé beszél is egymás nyelvét, de nem keveredik s a község kebelén belül ez is, az is változatlanul őrzi a maga állományát. Mindkét nép a maga fajtájából keres élettársat a faluból vagy a környékből, ősi, mély ösztönök működnek itt: külön rendeznek mulatságokat, ezeken egymást vendégként fogadják s jellemző idegenkedésükre, hogy az egyik községben az utóbbi időben

sokan lettek baptisták, egyformán a magyarok és románok közül, de ez sem hozta őket össze: külön baptista szervezetbe tömörültek. Az ilyen együttélés iskola nélkül is terjeszti a nyelvet: az említett községekben az öreg magyarok a magyar iskola mellett, amelybe még a magyar uralom alatt jártak, éppen úgy megtanultak valamennyire románul, miként az elmúlt húsz év alatt a fiatal románság a román iskola mellett úgyahogy megtanult magyarul; a második nyelv megtanulása azonban csak azután kezdődik meg, hogy a gyermek kilép az otthon küszöbén s mintegy belép a falu társadalmába. Ez a faluban igen korán, már 6—8 éves korban megtörténik; a gyermek kijár pásztor kodni a közös mezőre, részt vesz a falu közös gazdasági és kulturális működésében, ez pedig a merev elzárkózás mellett észrevétlenül is számos alkalmat teremt a másik nyelv kezdetleges elemeinek átvételére. Ilyen együttélés különösen a népterületek érintkezési vonalán figyelhető meg, többé-kevésbé hasonló jelenségek eredményével.

Jóllehet a falvak népességének, különösen magának a parasztságnak elzárkózása az asszimiláció erőivel szemben nagy mértékben érvényesül s ott is kifejezésre jut, ahol „közvetlenül és állandóan érintkezik más népelemmel, helyenkint különféle más fejleményekkel is találkozhatunk. Az asszimiláció rendkívül összetett jelenség s a helyenkint és koronkint fellépő sajátságos tényezők az asszimilációnak a falu népességében is szabad utat nyithatnak, sőt egyenesen siettetik azt. Láttuk, hogy a hullámzó ugoesamegyei néptalajon az elmúlt másfélszázad alatt a vegyes nyelvhatár mentén több falu összetételében következett be népi változás s e változások mögött az asszimiláció alakító hatására kell következtetnünk. Hasonló megfigyelést a történeti Magyarország annyira kuszáit néprajzi térségében még sok más helyen is lehetne végezni, e tekintetben éppen úgy, mint a helyenkint és koronkint közreható tényezők szerepére vonatkozólag is a jövő népiségtörténeti kutatások még sok tapasztalattal bővíthetik ismereteinket. Nem kétséges,

hogy a különféle esetekben a közvetlen népi érintkezés s ennek megfelelően az állandóan kisugárzó népi hatások, valamint a kölcsönös hatás viszonyában álló népelemek számszerűsége mindig fontos körülmények, azonban nyilvánvaló, hogy egyébként azonosnak látszó külső feltételek — a népi érintkezés s a tömeghatás hasonló lehetőségei mellett is — helyenkint más és más módon fejlődik az asszimiláció. Azok a különbségek, amelyek helyenkint a falvak parasztságának társadalmi összetételében mutatkoznak, azonos külső feltételek mellett maguk is indítékai lehetnek eltérő asszimilációs fejlődésnek. A társadalmi tagozódás szerepe jelentkezik abban a körülményben is, hogy a falvakban a keveredés, ha egyáltalában van, leginkább a falu társadalmának alsó és felső — egyformán gyökértelenebb — rétegeiben figyelhető meg. A birtokállapot és a művelődési viszonyok szintén közrejátszhatnak helyenkint az asszimiláció gátlásában vagy elősegítésében: ott, ahol a népele me'k élet szín-különbséget is éreznek, a keveredésnek nehezebb az útja. Ha pedig az asszimiláció lehetőségének az előfeltételei megvannak, az asszimilációt kétségtelenül nagy mértékben siettetheti és szélesítheti az iskolai nyelvoktatás.

Abban az elzárkózásban, amely az asszimilációval szemben elsősorban a falvak parasztnépességében tapasztalható, rendszerint igen nagy szerepe van a vallás tényezőjének. Annál inkább, mivel vegyesnépességű területen a vallás különbsége a történeti fejlemények következtében sokszor egybeesik a népiség különbségével, a két tényező tehát ilyen esetben kölcsönösen járul hozzá a különbségek mélyítéséhez; a vallás ilyen esetekben mintegy népi jegyeket vesz fel. Ez az életben annyira kifejezésre jut, hogy egyes vidékeken a vallási különbség megjelölésére is a népi megnevezést használják. Ott például, ahol református vallást követő magyarság között utóbb telepített katolikus németység lakik, a falu népének szemléletében a református azonosul a magyarral, a katolikus pedig a «sváb»-bal. így beszélnek ilyen helyeken «magyar» templomról, iskoláról, körről «református», «sváb»

templomról, iskoláról és egyébről «katolikus» helyett. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg református-magyar és görögkatolikus-román elnevezésekben ott, ahol református magyarság és görög katolikus románság települései érintkeznek. A vallás és népiség között helyenkint kialakult kapcsolat azt is jelenti, hogy a vallás népi jegye a hagyományban akkor is tovább él, amikor a népi különbség választó falai az asszimiláció jeleként már kezdenek leomlani: az olyan falvakban, amelyek a statisztika tükrében esetleg már teljesen asszimilálnak mutatkoznak, a nép nyelvében a vallási megjelölés helyett sokszor továbbra is a népi megjelölést használják. Viszont a vallási-népinek e kölcsönössége ilyen helyeken táplálja azt az elzárkózást, amely a különben talán már magukat magyaroknak tartó asszimiláltak és a magyarok között a családalapítás és a társadalmi élet terén továbbra is megmaradt. Ilyenkor tehát a vallásnak önmagában is elválasztó tényezője a benne öröklődő népi különbség hagyományával gátolja az asszimiláció végső kiteljesedését.

A vallásnak az asszimiláció terén játszott szerepét ellenkező irányban, vagyis az asszimiláció oldalán is megfigyelhetjük: olyan esetben, amikor egy valláson különböző népelemek élnek együtt. A tolnanegyei Kölesd például a XVIII. század első felében részben református és evangélikus magyarokkal, részben evangélikus németekkel népesült be. Míg a szomszédos Kistormás katolikus német-sége és Kölesd evangélikus és református magyarsága és német-sége között keveredés nem történt s a kistormásiak nem is asszimilálódtak, addig a kölesdi evangélikus németek, akik a kövesdi evangélikus magyarokkal közös egyház-községeket alakítottak, a XIX. században a kétnyelvűség állapotán keresztül felszívódtak a magyarokba, akikkel el is keveredtek, jóllehet az evangélikus németek száma még 1814-ben is jóval nagyobb volt a magyar evangélikusokénál (60 német evangélikus és 15 magyar evangélikus), viszont a magyar evangélikusok mellett a faluban nagyobb számban éltek magyar reformátusok is. Itt

tehát éppen a közös valláson keresztül indult meg a felszívódás.

Minthogy a népi felszívódás tényezői helyiek és helyenkint különböző tartalmúak, természetesen nemcsak a magyarság nyereségére, hanem — a helyi tényezőknek megfelelően — esetenként a veszteségére is működtek. Az érintkezési vonalakon és ott, ahol idegen tömbbe kicsiny magyar szórványok kerültek, a szomszédos vagy a körülözlő nemzetiség tömegében magyarok merültek el. A megfigyelések szerint mégsem lehet minden magyar nevet viselő s ma idegen nyelvet beszélő és idegen népiség tudatát hordó egyénben elmagyartalanodott utódot látni. Tekintetbe kell venni, hogy ha a múltban magyar nyelvterületre lassú idegen beszivárgás történt, a jövevény régi családneve nem mindig maradt meg tulajdonosán, hanem leválva róla, az új — tehát magyar — környezet ruházta fel új névvel, de a maga nyelvének megfelelően — immár magyar névvel. Minthogy a családnevek még a XVIII. században sem voltak elválaszthatatlanul s a mai hivatalos formák kötelékével viselőjükhöz tapadva s minthogy a nevek cseréjére mindig főként éppen a lakóhelyváltoztatások adtak alkalmat, a XVIII. századi nagy népi helycserék is sok névcserére vezettek. Ha a jobbágy szökevényként érkezett a községbe — a szökések száma pedig állandóan nagy volt — neki is érdekében állott, hogy múltját és nevét ismeretlenség takarja. Magyar nyelvterületre beszivárgás elsősorban tót, rutén, különösen pedig román részről történt, így magyar nevű nem a magyarokat is nagyobb számban a magyar népterület itteni omladozó szélein találhatunk. A magyar környezet által adott új név sok esetben továbbra is kifejezte valami módon a jövevény idegen eredetét: így ha a népnév lett családnev, mint az Oláh, Orosz stb., az érintkezés népi vonalak vidékén egy-egy községben e nevek alatt egész sorozatokban tűntek fel a XVIII. században az újonnan érkezők; hasonló következtetésre nyújtanak módot az olyan közeli helységek neveiből képzett családnevek is, melyek lakossága általában nem magyar volt.

Természetesen joggal lehet feltételezni, hogy elszórtan vagy egy-egy helyen számos magyar nevet viselő román, tót, orosz eredetre nézve egykor valóban magyar volt, annál inkább, minél egységesebb román tömegben kérőinek elő: ezek a magyarság rovására végbement asszimiláció szomorú tanúságai.

Az asszimiláció igazi tere a népterületek érintkezési vonala mentén és a szórványok és szigetek körében megfigyelhető felszívódások mellett is a XIX. században a városi közösség volt. Városaink nagy része a XVIII. századból a XIX. századba aránylag csekély, olykor alig számottevő magyar réteggel lépett át. Temesvárott a német-szerb-román lakosság sorai között alig volt magyar s itt a városi tanács 1835-ben a magyarul levelező vármegyével szemben tiltakozott a helytartótanácsnál, mivel polgárai között a magyar nyelv eddig alig élt; Sopronban az 1880-as években is csupán néhány százra rúgott a magyarok száma; Szabadkán, Pozsonyban, Győrben, Kassán már többen voltak, de a város egyeteméhez képest még mindig kevesen; Szeged és Pécs magyar aránya még kedvezőbb volt, itt azonban igen korán megindult a magyarosodás; Nagyváradon a magyarság a város lakossága felének felelhetett meg. Viszont az 1880. évi népszámlálás szerint Temesvárid 1 a 33,694 lakosból 7,289 már magyar volt s udvariakkor Sopronban 23,222-ből 4,665, Szabadkán 61,367-ből 30,075, Pozsonyban 48,006-ből 7,270, Győrben 20,981-ből 18,482, Kassán 26,097-ből 10,007, Szegeden 73,675-ből 68,006, Pécsen 28,702-ből 20,437, Nagyváradon 31,324-ből 26,675 volt magyar. A városok magyarrá válása még ezután is nagy mértékben folyt tovább. Az 1880. évi népszámlálástól az 1910. évi népszámlálásig tehát 30 év alatt — a fenti városokban a magyarság százalékaránya a következőképpen emelkedett: Temesvár 20.4—40.5, Sopron 21—48, Szabadka 50.5—58.6, Pozsony 15.7—40.8, Győr 92.8—96.3, Kassa 39.8—76.1, Szeged 96—96.6, Pécs 73.4—83.9, Nagyvárad 86.8—92.7. Bár nem minden városban volt hasonló arányú a magyarság számának megnöveke-

dése — az erdélyi szász és némely felvidéki városokban 1910-ben is csak 15—35% körül mozgott — a városi népesség száma is erős magyar tér foglalásról tanúskodik: 1880-ban a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok összlakosságából, mely az ország egész lakosságának körülbelül 1/6-a volt, már 72.5% vallotta magát magyarnak s ez a szám 1910-re 76.6%-ra emelkedett; ugyanakkor a városok német lakosságának a százaléka 12.4-ről 9.7-re, a tótoké 5.2-ről 4.3-ra esett vissza.

A városok magyar lakosságának e gyors növekedését természetesen nem egyedül, sőt nem is elsősorban e városok törzslakosságának megmagyarosodása hozta létre, hanem az a körülmény, hogy a XIX. században e városok lakossága a nagy betódulás következtében igen meggyarapodott, gyakran meg is sokszorozódott. A XIX. században lehullottak a városok közbiztonsági sorompói, leomlottak a kiváltságok által vont szigetelő falak, megnyíltak a kapuk s az általános európai fejlődésnek megfelelően a városok mindenkinek elérhetőek lettek. A rohamosan felvirágzó kapitalizmus, a gyárak, iparvállalatok, üzemek, kereskedelmi alakulatok, a hatalmasul kibontakozó hivatalnokság, az itt központosuló egyéb szellemi pályák új beköltöző rétegeket vonzottak és raktak rá a régi törzsrétegekre. Az új város lakó rétegben a város környékének, társadalmi és közigazgatási helyzetének viszonyai szerint különböző, de általában igen jelentékeny mértékben részt vett a magyarság is, elsősorban a munkás és kisiparos, valamint az értelmiségi — itt főként a közhivatali — rétegben. Ugyanakkor a rendiség kötött társadalmi szerkezete helyére a szabadelvűség társadalmi szerkezete lépett s az általa minden tekintetben szabadabbá tett utakon rendkívül nagy belső vándorlás alakult ki, mely a városok régi törzslakosságának is elsodorta jelentékeny részét. A be- és elvándorlás következtében folytonos változás alá vetett, pezsgő, hullámzó és gyorsan duzzadó városi közösségekben nem csupán magyar elemek beköltözése és nem magyar elemek elköltözése volt a magyarrá váltódás oka, hanem a régi nem magyar törzs-

lakosság és az új eredetű nem magyar beköltöző réteg hatalmas mérvű felszívódása is: az asszimiláció.

Milyen tényezők voltak azok, amelyek a városok régi és új nem magyar lakosságának magyarrá váltódását ilyen gyorsan és nagy méretekben munkálták? A városok a maguk nagyobb népességtömegével, mozgékony iparos és kereskedő, valamint szellemi rétegével, a rajtuk áthaladó nagy forgalommal s a kölcsönös társadalmi hatásokra a falunál később életformájával az asszimilációnak más helyeken is rendszerint gócpontjai szoktak lenni, a modern városok pedig nyitott kapuikkal és messze sugárzó vonzó hatásúkkal valóságos keverő medencék, melyekben a népi kiegyenlítődésnek hatékony tényezői működnek. A XIX. századi magyar városi asszimiláció elsődleges tényezője nyilvánvalóan a nagy bevándorlás és elköltözés ténye, városainknak ekkori átalakulása volt nyílt és szabad községekké. A városokat elzáró közjogi sorompók lehullásával ugyanis — egyidejűleg a nagy városi vándorlás kibontakozásával — többé-kevésbé lehulltak a városi társadalom lelki sorompói is és elsorvadtak, vagy legalább is elhalványodtak a hagyományok, amelyek az elzárkózás öntudatlan őrei szoktak lenni. A hagyományok múlását segítették a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés és a technikai fejlődés, az utóbbi következményeként nagy mértékben a földrajzi távolságok jelentőségének csökkenése is. Ezekkel az elemekkel az asszimiláció kifejlődésére együtthatott a magyar szabadságeszme is, mely a XIX. században ragyogó csillagként bontakozott ki és lett sokaknak a nem magyar eredetűek között is vezérlője. Mindezek a hatások a városok népességét a városok központi anyagi és szellemi szerepénél fogva közvetlenül érték. A városok továbbá sok közhivatal és közintézmény székhelyei s így a magyar államiság gondolatának is kisugárzó gyújtópontjai. Egyúttal elsősorban itt találtak otthonra a gyorsan szaporodó s legnagyobb részben magyar tannyelvű fő-, közép- és szakiskolák is, így azokat elsősorban a városi lakosság felnövő nemzedékei érték

el s ezeknek az iskoláknak magyarságtudatára nevelő hatása is közvetlenül áradt ki az egész városi lakosságra. A városoknak egy-egy helyen rendkívül gyorsan növekvő ipari és gyári munkásrétege sem vonhatta ki magát a magyarosodás sodró áramából: ez a munkásréteg a falusi parasztság fiaiból sorozódott s a városokban — ha nem volt magyar — az asszimiláció irányában akaratlanul azért is engedékeny lett, mivel itt egykori népi világtól gyökértelenül elszakadt s rajta többnyire anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet lett úrrá, így benne a népiség tartó erői fokozott mértékben meglazultak. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a statisztikai számok szerint gyorsan magyarosodott városainkban rendszerint jelentékeny volt a beáramló zsidóság is, mely az említett körülménynél fogva többnyire hamar magyarnyelvű lett s nemcsak a magyar anyanyelvűek statisztikai számát növelte, hanem a magyar nyelv terjeszkedési feszültségét is. A kor és hely szerint különféle más tényezőknek is egész szövedéke táplálta a városi asszimilációt, mely végül is a városok különböző eredetű rétegeinek keveredésében szilárdult meg, ez szolgáltatta minden asszimiláció végső teljesülésének feltételeit: a család oldó erejét. Az eltérő feltételek szerint természetesen a városok magyarosodásának mértéke is eltért.

Városaink magyarosodásának s e magyarosodásban a nagymértékű magyar beköltözés mellett az asszimiláció-¹ nak kifejezője s egyben minden változatot összesítő példáját az ország fővárosa, Budapest szolgáltatta. Budán, Pesten és Óbudán az 1830-as évek elején körülbelül 90,000 ember lakott s e nagyobb részben német lakosságban a magyarok száma 2,000 sem igen volt ; viszont 1880-ban a Budapest neve alatt egyesített három városnak már 860,551 a lakosa s ebből 198,742 vallotta magyar anyanyelvűnek magát; a németek száma ekkor 119,902, a tótoké 21,581, ami arra mutat, hogy a beköltöző magyarság mellett — tekintetbe véve a szüntelenül működő asszimilációt — számottevőnek kellett lenni a környékbeli németiség behúzódásának s a tótok beköltözésének is.

A mindenfelől özönlő bevándorlás tovább tartott, sőt igazi méreteiben csak a következő 30 év alatt bontakozott ki: 1910-ben már 863,735 a főváros polgári lakossága, ebből 745,270 magyar s a magyar arány ezután is javult, 1930-ban a főváros lakosságának immár 94,3%-a tekintette a magyart anyanyelvének. A fővárosba özönlő magyar és nem magyar elem között hatalmas méretű asszimiláció ment végbe a magyarság oldalán s az egykori túlnyomóan német lakosság maradékának nagy része is minden bizonnyal a magyarság számai között szerepel, minthogy az 1930. évi 38,460 főnyi német lakosságban az utóbb beköltözött németeknek is részt kell juttatni. A székesfőváros asszimiláltjai magukban is jelentékeny helyet foglalhatnak el e kor egész magyar asszimilációs nyereségében s ebben az asszimilációban a politikai, társadalmi és szellemi tényezők az ország fővárosában hatványozott mértékben vették ki részüket.

A XIX. században lefolyt nagyarányú városi asszimilációval szorosan összefügg az asszimilált elemek nagy térfoglalása az értelmiségi foglalkozásokban. Az értelmiségi pályák jóval nagyobb mértékben részesedtek az asszimiláció nyereségéből, mint amilyen mértékben a magyarság egésze gyarapodott meg általában asszimiláltakkal. A nagyobb népességű s jelentékenyebb művelődési szerepre emelkedett városok legtöbbszörében a magyarság aránya eredetileg kedvezőtlen volt, így lakosságuknak tanult pályákra lépő új nemzedékeiben is nagy számban foglaltak helyet a nem magyar eredetűek, viszont a városi lakosság magasabb anyagi és szellemi színvonala valamint a közvetlenül elérhető iskolázási és művelődési lehetőségek révén az értelmiségi pályákra több alkalma nyílt, mint a vidék népének. A városi asszimiláció mellett más tényezők is közrejátszottak az értelmiségi pályák nagy mértékű megtelésében asszimiláltakkal, mert ebben a rétegben kell keresnünk azoknak a — mint láttuk — nagy részben idegen eredetű hivatalnokoknak az utódait is, akik a XVIII. században a királyi kormányzat, különösen pedig a kamarai igazgatás

és az állandó haderő különféle eltérébélyesedő szervezeteibe sokszor nem is az országból, hanem a birodalom más részeiből jutottak. Az országgyűlési rendek már az 1811/12. évi országgyűlésen is azt panaszolták, hogy a kamarai só-, bánya-, harmincad- és postahivatalok idegenek eltartására szolgálnak s idegeneknek magyarországi értelmiségi pályákon való elhelyezkedését a szoros birodalmi kapcsolat továbbra is lehetővé tette. Azonban értelmiségi pályáinkat és szellemi világunkat nem csupán a városi lakosság és a királyi hivatalnokság látták el asszimilálattal, hanem a nemzetiségi vidéken működő fő-, közép- és szakiskolák is. Ezek a legnagyobb részben magyar tanítási nyelvű iskolák — ellentétben a népiskolákkal, melyek önmagukban a magyarosításra elégtelenek voltak — az iskola után elnyert pályával már valóban sokszor magyarrá tették növendékeiket. Minthogy pedig egyes nemzetiségi vidékek jobban el voltak látva középiskolákkal, mint a magyarság népterülete, az asszimiláltak aránya az értelmiség körében ezzel is növekedett. Jellemző az iskolázási lehetőségeik különbségeire, hogy míg 1910-ben az 1821 lakosú árvamegyei Alsókubinban állami felső kereskedelmi iskola, a 6579 lakosú Fogarasban állami főgimnázium, a 3349 lakosú Privigyén algimnázium működött, ugyanakkor a magyar lakosságú és környékű 11,375 lakosú Tiszapolgáron, a 16,093 lakosú Hajdúszoboszlón, a 8,579 lakosú Berettyóújfalun, a 9,423 lakosú Nádudvaron, a 12,585 lakosú Püspökladányon népiskolánál egyéb nem volt.

A XIX. században megindult asszimiláció végső eredményét a következőképpen összegezzük. A magyarság oldalán az asszimiláció a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődés következtében számottevő volt, bár egyidejűleg itt-ott a magyarság rovására is ment végbe felszívódási folyamat; az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el, azonban itt-ott a magyar és a nem magyar népterületek érintkezési vonalán egyes helységek, melyek többnyire vegyes lakosságúak voltak,

az idők folyamán népi tekintetben átváltódtak; hasonló átváltódáson kisebb szórványok és népszigetek is áttestek; az asszimiláció igazi terei a városok voltak s ennek megfelelően az asszimiláltak is elsősorban a városi társadalmi rétegekben foglalnak helyet; asszimiláltaknak az értelmiségi foglalkozásokban végbement térfoglalását a városoknak az értelmi pályákra nyújtott kedvezőbb lehetőségei és más tényezők növelték; az asszimiláció eredménye abban a különbségben áll a szemeink előtt, amely a magyarság és az ország nem magyar lakosai számának növekedése között a ki- és bevándorlás figyelembe vétele mellett jelentkezik; ez a szám a magyarság egészéhez képest nem látszik különösebben jelentékenynek; a statisztikai számokban megfigyelhető asszimilációban az ország különféle népelemei mellett igen számottevő rész esik a zsidóságra is.

Az asszimilációról szólva természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az asszimiláció folyamat, mely többé-kevésbé lassan megy végbe s a statisztikai számokban már kifejezésre juthat akkor is, amikor még nem érkezett el a teljes befejezésig. Ez a befejezés — mint említettük — akkor teljes, ha az asszimilált számára az elveszített népiség már éppen olyan közömbös, mint más idegen népiség, vagyis számára a magyarság a népiség egyetlen életformája. Ezzel a mértékkel mérve a statisztikailag már kifejezésre jutó asszimiláltság kétségtelenül még nem mindig jelent teljességet. Ilyenkor az elejtett népi tudat még nem hamvadt ki teljesen s új élesztő elemhez jutva, ismét megerősödik. Éppen nyugtalan korunk napjaiban gyakran lehet találkozni különféle társadalmi síkokon és különféle nemzetiségi viszonylatokban olyan emberekkel, akiknek lelkében az elhaló népiség újra megéledt és most megnövekedett erővel tör megnyilatkozásra. A még véglegesen le nem zárult asszimilációs folyamat útjain viszont mindig lehet ellentétes irányba fejlődő egyénekkel is találkozni, akik mindjárt gyűlölettel fordulnak szembe elhagyott nemzetiségükkel és tüntetve, magukat igazolva, mintegy új térítő-

ként viselik, ami másoknál természetes és magától értendő, mert létükkel együttfakadt: a magyarságot.

A bizalmatlanságot, amely a Révai Miklós által «fogadott» vagy «csinált» magyaroknak nevezett asszimiláltakkal szemben a magyar társadalomban itt-ott a múltban . feltámadt, hasonló tapasztalatok és az asszimiláltaknak egymás támogatására olykor feltűnően megnyilvánuló készsége szülte. A magyar életnek ma is sok egyensúlyzavara vezethető vissza az asszimilációra: minden népet elsősorban a szellemiséget hordó rétegek fejeznek ki, viszont a magyar asszimiláció lerakódása az említett okoknál fogva éppen szellemiségünk rétegeiben volt szokatlanul nagyarányú.

*

A magyarság életrajzára negyedszázad óta ismét sötét árnyak estek. A magyar népiség történeti vonala, mely évezredek hullámmzó pályáján a nagy mélységet is megjárta, negyedszázad óta ismét hanyatlóban volt. Az állam balsorsától elválhatatlan a nép sorsa, mely a széttördelt állam romjai alatt szintén a balsors jegyében folyt. A történetkutató azonban napjaink küszöbét elérve, megállítja tollát és pontot tesz. Mielőtt útját bevégezné, összeszorult szívvel néz körül: negyedszázaddal előbb egész világ dőlt romba s a népek talán sohasem voltak olyan könyörtelenül önzők, mint e negyedszázad alatt; a hivalkodó európai formák mögött nem izzott annyi gyűlölet, mint ekkor; a béke, melyet félszázad előtt még örök sorsnak is álmodtak, eltűnt életünkben s Magyarország összetört történeti határai között a magyarság és a nem magyar népek tudatában is új választófalak emelkedtek.

A romláson keresztül a népiség mind élesebb tudatához vezetett az út. A végzetes élmények között a magyarság útja is elindult önmagához. A múlté lett az a szemlélet, amely az állam tagjának tekintett mindenkit, aki az országba jött és befogadott, mindenkit, aki jönni óhajtott.

ellenben az országból százezrével engedte elszakadni a magyarság fiait s a távozót, aki átlépte az ország határát, végleg elvesztette szemei elől. Ugyanaz a szemlélet volt ez, amely csak állampolgárokat látva az államban, sokszor maga juttatta a magyarságot hátrányos helyzetbe az állam ellen törő nemzetiségekkel szemben: miközben magyarnak és nem magyarnak ugyanazt a lehetőséget biztosította, az utóbbiak többre tettek szert, mert megszervezkedtek és szervezeteik, valamint az ezek mögött álló idegen államok segítségével külön anyagi és szellemi forrásokhoz is jutottak. Ma a magyarság is érzi, hogy összefüzi az elrendeltetés: a bukovinai magyarokat egy korábbi nemzedék feleslegként részvét - lenül elbocsátotta, a mai pedig szeretettel hazahozta. Nem a puszta emberszámot, nem a munkaerőt, hanem a: magyart.

Vájjon milyen sorsot mér ki a jövőndő számunkra? Vájjon a vérző világ útja a nagy hatalmi egységek felé vezet, melyekben a népeket magasabb rendező akaratok simítják össze? Vagy tovább hasadoznak az emberiség keretei? Eljön-e még valamilyen mindent átható nagy együttérzés gondolata vagy a lelki szakadékok mélyülnek tovább? Lohad-e vagy magasabbra csap a népeket egymás ellen fűtő érzés lángja? Születik-e új formája a megújulást kereső társadalmi rendnek? A hatalmi, lelki és társadalmi küzdelmek nyomán alakuló új világban, a szemkápráztató technikai haladás, a szellem megállíthatatlannak látszó felfelé törése, az államnak minden életviszonyba benyúló parancsai, a tömegek halmozódása és a tömegszervezés új lehetőségei között mi lesz magának a népiségnek a sorsa? Oldó vagy kötő erők lépnek-e jövőndőjébe? Mi lesz a társtalan magyar népiség sorsa?...

A kérdésekre nincs felelet. Azonban valamely nép annál bizonyosabban tartja meg magát bármilyen jövőndő számára, minél tudatosabban viseli és éli a maga népiségét. Nem más népek lendülő vagy hanyatló sorsa a miénk, hanem valóban csak a magunké. Tiszta magyar-

ságtudatra van szükség, amelyet a magyarságnak az élet egész szemléletét átható élménye táplál. Tiszta magyarságtudat, amely éppen a tények tiszta tudatában keresi a magyarság és a Kárpátok övezetében élő népelemek új megértésének lehetőségeit és segíti elő a közös múlt történeti erőinek érvényesülését. Tiszta magyarságtudat, melynek számára a legfőbb kötelesség: megtartani a magyarságot, mely sokszor volt önmagát pazarló, és megtartani, kifejleszteni, kiművelni benne azt, ami magyar. Magyarságunk e tiszta tudatának útját munkálja népi-ségűek történetének ismerete is: tükrében a magyarság örök történeti arca jelenik meg.

FORRÁS ÉS IRODALOM.

A magyar népiségtörténetírás alig tekint egy évtizedre vissza. Tartalmát és célját Mályusz Elemér tüzte ki a Hóman Bálint által szerkesztett «A magyar történetírás új útjai» című könyv «A népiség története» című fejezetében s a megindult népiségtörténeti kutatások terén is Mályusz Elemér vette kezébe az irányító és szervező szerepet. Új tudományterületek kimunkálása — az elméleti alapvetés és a gyakorlati gyűjtő, valamint a feldolgozó munka — nem megy máról holnapra, különösen nem az óriási adatgyűjtés feladatával járó népiségtörténeti kutatás területén. Mégis számos résziettanulmány áll már annak rendelkezésére, aki a magyar népiségtörténetírás kibontakozó problematikája és eredményei iránt érdeklődik. Elsősorban rámutathatunk a Magyar Tudományos Akadémia által indított, Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével, Mályusz Elemér szerkesztésében megjelenő «Magyarág és nemzetiség» c. sorozatra, melynek első — e sorok írójától megjelent — kötetét rövidesen újabbak fogják követni, továbbá a szintén Mályusz Elemér által szerkesztett «Település- és Népiségtörténeti Értekezések» c. doktori értekezés-sorozatra. Munkánk, mely csak vázlat igényével léphet fel, természetesen nem csupán a népiségtörténeti kiadványokból merítette adatait, hanem a történetírás egész széles mezejéről, elsősorban különféle település-, hely-, gazdaság-, társadalomtörténeti stb. kiadványokból, olykor pedig kiadatlan levéltári forrásokból is. Minthogy e sorok írója súlyt helyez arra, hogy megállapításai és az ezek alapjául felhasznált adatok ellenőrizhetők, sőt esetenként további kutatásra alkalmazhatók legyenek, adatai irodalmi és levéltári forrásairól az alábbi jegyzetekben lehetőleg bő tájékoztatót óhajtott nyújtani. E jegyzeteknek tehát nem azt a célt szánta, hogy az érintett kérdések minden irodalmi segédesszközét közreadja, hanem elsősorban azt, hogy a szövegbe illesztett egyes konkrét adatok, különösen pedig a szövegben látható idézetek forrásait megjelölje,

ELSŐ FEJEZET.

A magyar népterület kialakulása
a honfoglalás korában.

A honfoglaló magyarság faji képletére tájékoztatónk *Bar-*
tucz Lajos becses munkái voltak, elsősorban: A magyar ember.
A magyarság antropológiája. (Budapest, é. n.) 478—490. 1.,
A magyarság faji összetétele. Magyar Stat. Szemle 1939. 337—
349.1. — A népi eredetre a kutató hatalmas anyagot talál gaz-
dag őstörténelmi irodalmunkban. Ezen a téren nélkülözhetet-
len eligazítók *Zsirai Miklós*: Finnugor rokonságunk (Budapest,
1937.), *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása
(Budapest, 1930.), *gróf Zichy István*: A magyarság őstörténete
és műveltsége a honfoglalásig (Budapest, 1923., M. Nytud.
Kézikönyve I. 5.), *Szimyei József*: A magyarság eredete, nyelve
és honfoglaláskori műveltsége II. kiad. (Budapest, 1919. Olcsó
könyvtár. 1569—71. sz.). A finnugor-török elem együttélésé-
nek, az együttélés új népi egyéniséget formáló erejének s a hon-
foglaló magyarság kiegyenlített népi alkotóanyagának hangsúlyozása
egyéni állásfoglalás. A honfoglalók félmillió lélekszámúról és a
Dunamedence honfoglaláskori viszonyairól *Hóman Bálint*: Ma-
gyarTörténetIII. kiadási, k.(Budapest, 1935.)75—89.,118.1.—
Az ország területén talált idegen népelemek számának túlzott,
olykor megfoghatatlanul felületes felbecsülése szinte napjainkig
általános jelenség volt történet irodalmunkban, e tekintetben
újabbán már lehetett elutasító vagy legalább kételkedő állás-
foglalással is találkozni. V. ö. *Melich János*: A honfoglaláskori
Magyarország (Budapest, 1929. M. Nytud. Kézikönyve I. 6.);
Kniezsa István: A megtelepedett magyarság népi alkata. Ma-
gyar Művelődéstörténet I. k. (Budapest, é. n.) 165—166. 1. —
A morvaszlávokról s a szláv, gepida, avar szórványokról *Melich*
János i. m.; a városok római maradványairól *Pleidéll Ambrus*:
A magyar várostörténet első fejezete (Budapest, 1934. Különny.
a Századokból). — A honfoglaló magyarság társadalmi tagolt-
ságára s a nem=honfoglaló magyar-szemlélet igazolhatatlan-
ságára l. *Sinkovics István*: Nemesség és parasztság Werbőczy
előtt, *Szabó István*: Nemesség és parasztság Werbőczy után c.
cikkeit az «Úr és paraszt a magyar élet egységében» c. kiad-
ványban (szerk. Eckhardt Sándor, Budapest, 1941.).

A magyarságnak és az országban talált más népelemeknek
földrajzi elhelyezkedését Szent István korára nézve *Kniezsa*
István állapította meg: Magyarország népei a XI. században.
(Budapest, 1938. Különny. a Szent István-Emlékkönyvből).
A magyarság által megszállt összefüggő terület szélső vonalait
ennek alapján vontuk meg. — A székelyek moldvai hazájáról

R. *Kiss István*: A nemes székely nemzet képe. I. k. (Debrecen, 1939) 51—62. 1. — Az egybefüggő magyar népterület határán kívül eső magyar népszigetekről *Kniezsa István* i. m. (Magyarország népei) és *Melich János* i. m. — A népsűrűséghez a templomos helyek számítása *Ortway Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején (Budapest, 1891) c. munkája alapján. A bihari és kolozsi adatok *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztulás előtt (Budapest, 1940. Telep. és Népiségtört. Ért. 5.) és *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása (Budapest, 1939. Telep. és Népiségtört. Ért. 3.) c. munkáinak térkép-mellékletéről. — Szent István legendájának idézett mondata *Szabó Károly* fordítása: Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. (Pest, 1865) 4. 1.

MÁSODIK FEJEZET.

A magyarság ki terjeszkedése s az ország nem magyar népelemei középkorban.

I.

A magyarság településrendszere kialakulásának és településterülete kiszélesedésének története tekintetében történet-kutatásunk az utóbbi évtizedben sok új eredményt mutatott fel. Az eredményekben a történetírás mellett a történeti földrajznak és a nyelvészettudománynak is maradandó érdeme van. A nógrádmegyei törzsnevekre vonatkozó adatokra I. *Glaser Lajos*: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. (Cegléd, 1937. Különn.) 5. 1.; a száraz völgyi nemzetiségi birtokokra *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 1940. 1—28. 53—72. 1.; az Ákos család szétszóródására *Jakó Zsigmond* i. m. 33. 1.; a nemzetiségi monostorokra *Fekete Nagy Antal*: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 1937. 419. 1. — A Hanva nemzetiség családjaira *Ila Bálint* i. m. Turul 1940. 6., 11. 1. — Az ugocsa megyei Péterfalva nemes családjaira *Szabó István*: Ugocsa megye (Magyarság és Nemzetiség I. 1. k.; Budapest 1937.) 601. 1. 1. a Valyi nemzetiség családjaira *Ila Bálint* i. m. Turul 1940. 60. 1. — A településeknek a helységnevekben korok szerint mutakozó rétegződéséről *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. M. Műv. Tört. II. k. (Budapest, é. n.) 109. 1.; a templom védőszentjeinek településtörténeti tanúságairól *Schwartz Elemér*: A patrocínium a helynévfejtés és településtörténet szolgálatában. Századok 1933. 184—191. 1.

gyár kitérjeszkedés szemléltetésére újszerű kísérletet tettünk; az egyes megyék számadatait a *Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése (Budapest, 1938. Telep, és Népiségtört. Ért. 1.), *Balázs Éva* i. m., *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye (Budapest, 1940. Telep, és Népiségtört. Ért. 4.) és *Jakó Zsigmond* i. m.-ban található térképek alapján számítottuk ki. — A magyar néptertület szélein keresztül haladó kitelepülés útjairól és az észak-nyugati előretolt magyar szigetekről *Fügedi Erich* i. m. 49—59. 1.; *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása (Budapest, 1922.) 1—3. 1.; *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (Budapest, 1934.) 11—12. 1.; *Ila Bálint* i. m. Turul, 1940. 2. 1. — A helységek előrevándorlásáról *Mályusz* i. m. (Turóc m.) *δ.* 1. — Az északkeleti részen a magyarság előnyomulásáról a hegyek lábáig *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 35—129. 1. — A délvidéki megyék várainak, mezővárosainak és falvainak száma *Csánki Deszö*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. k. (Budapest, 1894) 861. 1. — A magyarság trencsénmezei térhódítása *Lukinich Imre*: A podmanini Podmaniczky-család levéltára I. k. (Budapest, 1937) XIV. 1.

A középkorvégi városba tódulásra, a mezővárosok nagy számára s egyben a telkek pusztasodására *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1939.10—59.1.; Nagyszöllős 1450. évi lakosságának száma *Tört. Tár.* 1908. 3—7. I.; *Osepreg* számadata: *Orsz. Ltár.*, 1)1. 37.007.; az 1522. évi szegedi dézsmajegyzék *Reizner János*: Szeged története IV. k. (Szeged, 1909) 97—128.1. — A városok magyarságáról *Szálay József*: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok 1880. 533—557. 1.; *Eperjes* XIV—XV. századi magyarsodásáról *Iványi Béla*: A középkori Eperjes magyarsága (Szeged, 1934. Különny. a Szegedi Füzetekből); *Kassáról Kerekes György*: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén (Budapest, 1913) 4—11. 1.

A magyarságnak középkori elvándorlására vagy más módon bekövetkezett A'osztéségre kevés adat. A középkori moldvai kitepülésről *Melich János* i. m. 77. 1.; magyar népnevét tartalmazó alsóausztriai és morvaországi helységnevekről *Melich János*: Brünn nevérol. Magyar Nyelv 1940. 1—19. 1.; a tatárjárás után a Keleten található magyarokról *Németh Gyula* i. m. 333. 1.

Az ország középkori jövevénynépeire vonatkozó ismereteinket az újabb kutatások nagy mértékben gyarapították, bár még sok a tisztázásra váró kérdés. A besenyőkre vonatkozó adatokat *Györfly György*: Besenyők és magyarok (Budapest, 1940) s *Szokolay Margit*: A magyarországi besenyőtelepekről (Föld és Ember 1929. 64—90. 1.) c. munkáiból merítettük. — Az úzokról *Kniezsa István* i. m. (Magyarország népei) 439. 1.

Hóman Bálint i. m. I. 291. 1. — Az izmaelitákra vonatkozó adatok *Karácsonyi János*: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták? (Budapest, 1913); *Kossányi Béla*: A XI—XII. századi «ismaelita» és «saracenus» elnevezésekről. Károlyi-emlékkönyv. (Budapest, 1933) 308—316. 1.; *Kossányi Béla*: A kalizok vallása. Dománovszky-Emlékkönyv (Budapest, 1937) 355—368.1.; Jakut arab író elbeszélése *Hunfalvy Pál*: Magyarország etimographiája. (Budapest, 1876) 335. 1.

A jász kunok túlzott számáról *Győrffy István*: A kunok megtérése. Protestáns Szemle 1925. 678. 1. s ugyancsak Győrffy István előadása «A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett jász kun kongresszus» (Budapest, 1939) c. kiadványban (23.1.); a kunok fővenyként való elszaporodásáról a Kézai-krónika *Szentpétery Imre*: *Scriptores rerum hungaricarum* I. t. (Budapestini, 1937) 187. 1.; a jász kun szállások számáról a XV. században *Gyárfás István*: A jász kunok története III. k. (Szolnok, 1883) 425. 1.

A németek betelepülésére *Schünemann, Konrad*: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert (Berlin u. Leipzig, 1923); a «Németi» nevű településekről *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. 276—280. 1.; az erdélyi szász települések száma *Pukánszky Béla*: Szászok. Erdély (Budapest, 1940) 57. 1.; a szepesi szász települések száma *Fekete Nagy Antal* i. m. (A szepesség) térkép-melléklete alapján. — A latinusokról *Auner Mihály*: Latinus. Századok 1916. 28—41.1.; *Karácsonyi János*: A vallon-olaszok Erdélyben. Magyar Nyelv 1925. 22—25.1. — *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1937. 280—281.1. — A cseh, horvát, lengyel, orosz és szerb szórványokról *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1939. 273—276., 281—284. 1.; *Hóman Bálint* i. m. I. k. 291., 403. II. 303.; *Ernyey József*: Régi cseh telepítések hazánkban. Föld és Ember 1926. 65—86. 1.; *Melich János*: i. m. (A honf. Magyarország) 96., 155—157., 158—165., 174—176., 180., 262. 1.; *Hodinka Antal*: A munkácsi gör. kát. püspökség története (Budapest, 1910) 21—22., 61. 1. — A középkori zsidó településekre *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon (Budapest, 1884); számukra *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (Budapest, 1922) 8. 1. — A tót népterület keleti kiterjeszkedéséről *Hóman Bálint* i. m. II. k. 150. 1. — A rutén megtelepedésről északkeleten *Hodinka Antal* i. m. 58—89. 1.; az ugocsa rutén arányról a XVI. században *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 144. 1. — A románok megtelepedésére *Lukinich-Fekete Nagy-Gáldi-Makkai*: Documenta históriám valachorum in Hungária illustrantia. (Budapest, 1941); *Tamás Lajos*: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában (Budapest, 1935); *Csánki Dezső*: Máramaros megye és az oláhság a

XV. században. Századok 1889. Kiránd. 27—55. 1., *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Budapest, 1980. Telep, és Népiségtört. Ért. 2.); a középkori román települések keletkezése időbeli megoszlásának adatai *Lukinich-Gáldi-Fekete Nagy-Makkai* i. m.-nak térképmelléklete alapján; a biharmegyei román falvak adatai *Jakó Zsigmond* i. m. térképmellékletéről; az ugocsamegyei oláh faluk keletkezési idejére *Szabó István*. m. (Ugocsam.) 118.1. — A XV. századi rác betelepülésre adatok Orsz. Ltár., Dl. 37,000.; *Melich János* i. m. 167—168. 1.; *Jirecék, Constantin*: Geschichte dér Serben II. k. (Gotha, 1918) 241—244. 1.

II.

Az ország középkor végi lakosságának számára *Mályusz Elemér* végzett számításokat i. m. (M. Műv. Tört. II. k. 112—124.1.); a jobbágytelkek számára s a szász és székelyföld lakosságára vonatkozó adatait átvettük, a továbbiakban a féltelek-átlagot s a zsellérek számát saját eredményeink alapján vettük tekintetbe; ide vonatkozólag 1. *Szabó István*: A magyar parasztság története (Budapest, 1940) 20—21. 1. — A magyarságnak és az ország nem magyar népelemeinek arányára szintén *Mályusz Elemértől* található a számítások az idézett helyen. — A nem magyar népelemek számszerű megoszlása tekintetében feltevésünk a következő számításon alapul: az oláhok számát Erdélyben *Mályusz* 100,000 lőlekre számította, ehhez hozzávéve az Erdélyen kívül lakó—magyarországi, máramrosi, ugocsi, szatmári, bihari, zarándi, temesi — oláhokat, számuk együtt 150,000—200,000-re tehető; a rutének számát a XVII. század derekán 300,000 lélekben állapítják meg (Hodinka i. m. 40—41. 1.), így a XV. század végén 80—120,000-en lehettek; a *Mályusz* által 70,000 lőlekre számított erdélyi szászokhoz hozzávéve a jóval kisebb számú szepesi szászokat, a nyugat-magyarországi német sáv és a két szász területen kívül eső városok németiségét együttes számukat az erdélyi szászok számához arányítva 150—200,000-re véljük becsülhetni. A rácok számának becslése igen nehéz; kétségtelen, hogy számuk a XV. század második felében rohamosan emelkedett az országban; *Jirecek Constantin* (i. m. II. k. 243.1.) Mátyás király egy 1483. évi levelét említi, amelyben a király azt írta, hogy az utóbbi négy év alatt körülbelül 200,000 szerb jött Magyarországra, azonban *Jirecek* nem nevezi meg forrását; ez a nagy szám alig látszik igazolhatónak. A tótság számához a fenti számok után maradványként jutunk, de a szám körülbelül megfelel a települési terület arányának is. A zsidók számára *Kovács Alajos* i. m. 8. 1. — Az ugocsi rutén falvak csekély lakosságáról *Szabó István* i. in. (Ugocsa m.) 144. 1.

A középkori magyar államhatalomnak az ország nem magyar népei iránt tanúsított magatartása a közismert kiváltságlevelek pusztá számbavételén túl a legújabb időkig nem érdekelte történetírásunkat. Csak néhány évre nyúlik vissza az említett két álláspont jelentkezése. Az államhatalomnak autonómiában megnyilvánuló tudatosan különleges elbánását a nem magyar népelemekkel *Szekfű, Gyula*: A magyarság és kisebbségei a középkorban (Magyar Szemle 1935. szept. 5—13. 1.), Még egyszer középkori kisebbségeinkről (Magyar Szemle 1940. szept. 169—177. 1.), Népek egymás közt a középkorban. (Magyar Szemle 1941. okt. 225—233.), *Deér József*: Pogány magyarság, keresztényen magyarság (Budapest, 1936) 187—218. 1. fejti ki. Az ellentétes «asszimilációs» álláspontot *Mályusz Elemér* képviseli idézett «A középkori magyar nemzetiségi politika» (Századok 1939. 257—294., 385—448. 1.), továbbá «Az egynyelvű ország» (Századok 1941. 113—129. 1.) c. tanulmányaiban. — A nemzetiségi eszme történetére *Asztalos Miklós*: A korszerű nemzeti eszme (Budapest, 1933); *Csánki Dezső*: A nemzeti szellemről a magyar történelemben. Századok 1911. 241—255. 1. — A kunok befogadásáról szóló idézet Rogerius krónikájában *Szentpétery Imrei* m. II. k. (Budapest, 1938) 553—554. 1.; a századok idézett 1224. évi kiváltságlevele *Zimmermann-Werner*: Urkundenbuch I. k. (Hermannstadt, 1892) 34. 1.; IV. Béla 1268. évi oklevele idegenek behívásáról Századok 1881. Kiránd. 18. 1. — Az Ákos-család 1292. évi kiváltságlevele oláhok telepítésére *Szádeczky Lajos*: Az oláh telepítés legelső emléke. Századok 1908. 577—581. 1.

Az erdélyi századok kiváltságai *Zimmermann-Werner* i. m. I. k. 34—35. 1.; *Deér József*: A századok jogállása. Erdély, (Budapest, 1940) 97—103. 1.; a szepesi századoké *Fejér* V. 1. k. 132. 1. A jászkunoké *Gyárfás István* i. m. I. k. 438—442. 1. Az árpási besenyőké *Fejér* III. 1. k. 362. 1. A fogarásföldi oláhokról *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1939. 437. 1. A hunyadmegyei oláh kerületek kiváltságai *Csánki Dezső* i. m. (Tört. földr.) V. k. 35—63. 1. A szörénymegyei oláh kerületeké *Pesty Frigyes*: A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek (Budapest, 1876). A belényesvidéki oláhoké *Jakó Zsigmond* i. m. 174. 1. A vajdaságokra, kenézségekre, soltészságra, vlachokra *Lehóczky Tivadar*: Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészkek és szabadosok intézményéhez hazánkban. Tört. Tár. 1890. 155—173., 472—492., 1894. 51—80. 1.; *Gagyi Jenő*: Az árvavármegyei oláh telepek kiváltságlevele. Tört. Tár. 1910. 186—198. 1.; a mármarosai vajdaságra *Csánki Dezső* i. m. Századok 1881. kiránd. 27—55. 1. —A jászkun szervezetre *Kring Miklós*: Kun és jászk társadalmi elemek a középkorban. Századok 1932. 35—63., 169—188. 1.; III. Énre 1291. évi oklevele a birtokos százsról és «népé»-ről *Zimmermann-Werner* i. m.

I. k. 173—176. 1.; a szász gerébek földesúri jellegű jogairól *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1939. 404. 1. — A szászföld német szerzeteseire *Deér József* i. m. (Pogány magy.) 201. 1.; Korpona kiváltságlevele *Fejér* IV. 1. k. 329—331.1.; a Szőrényi román kerületek 1457. évi kiváltságlevele *Pesty Frigyes* i. m. 74. 1. — A német városok követeinek németnyelvű esküjéről *Deér József* i. m. (Pogány magy.) 217. 1.; a karakói 1206. évi kiváltságlevél TeZeM-oklevéltár I. k. 1—2.1. — Az idegeneknek Árpád vezér által történt fogadtatásáról Anonymus *Szenpétery* i. m. 88., 94. 1. — Az eger-környéki vallonok liége-i látogatásáról *Bárzsi Géza*: A középkori vallon-magyar érintkezésekhez. Századok 1937. 400. 1. — A nomád népek rugalmas népfogalmáról I. *Németh Gyula* i. m. 13—30. 1.

A zsidók elszigetelésére hozott rendelkezések Szent László I. decr. 10., Kálmán I. decr. 74., 75., továbbá az aranybulla 24., az 1231. évi decr. 81., az 1233. évi beregi egyezmény 1—5 cikkei, IV. Béla 1251. évi zsidó-törvénye, az 1279. évi budai zsinat végzései; az aranybulla, az 1231. évi decr., a beregi egyezmény az idézett helyeken az izmaelitákról is; az izmaeliták beolvasztása Szent László I. decr. 9., Kálmán I. decr. 46—49. cikkei; a schizmatikus és katolikus házasságáról *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1938. 414—415. 1.; az 1254. évi oklevél a kunok izmaelita-vásárlásairól *Fejér* III. 2. k. 298. 1.

A természeti, vadász-, halász-, nomád-népeknek s a görögöknek és rómaiaknak más népekkel szemben tanúsított ellenséges és megvető felfogásáról *Hoernes, M.*: *Natür- und Urgeschichte des Menschen* (Wien, 1909) I. k. 5—6., 475., II. k. 394—395., 400—401. 1. — A városokban magyarok és más népelemek együttélésére *Szalay József* i. m. Századok 1880. 533—557. 1.; *Irányi Béla* i. m.; *Szabó Károly*: A kolozsvári magyar polgárság összeírása 1453-tól. Tört. Tár 1882. 525—541., 729—745. 1.; az ugocsai németek magyar helységekre telepedéséről és elmagyarosodásáról *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 43—54. 1.; Kassára magyarok beköltözése *Kerekes György* i. m. 7—9. 1.; Szegeden a kun utcára *Reizner Jánosi*, m. IV. k. 104.1.; aszávaszentdemeteri görög kolostor görög-magyar-szláv lakóiról *Hodinka Antal* i. m. 13. 1.

A középkori és későbbi asszimilációk tekintetében a kutató még sötétben tapogatózik. Az idézett adatok: Szatmárnémetire és Nagybányára *Maksay Ferenc* i. m. 67—72., 98—104.1.; a turóci magyarságra *Mályusz Elemér* i. m. (Turóc m.) 143.1.; Szalacsra *Jalcó Zsigmond* i. m. 53—54.; a kiskárpáti csehekre *Ernyey József* i. m. 69. 1. — A kemok, szászok oláhok, rutének vezető elemének nemességbe emelkedéséről és magyarosodásáról *Mályusz Elemér* i. m. Századok 1937. 404—424.1. — Magyarországi középkori településeit *Csánki Dezső* i. m. munkája alap-

ján számítottuk 25,000-re, v. ö. *Szabó István* i. m. Századok 1938. 45. 1.

A népek szokásainak problematikájára alapvető, de a csere kérdését nem érinti *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. *Ethnographia* 1917. 42—58., 196—223., 1918. 24—49., 193—206. 1.; az erdélyi oláhok által a középkorban átvett kultúrelemekről *Tamás Lajos*: Románok. Erdély. (Budapest, 1940.) 62. 1. A kún-magyar ellentétek Rogerius krónikájában *Szentpétery Imre* i. m. I. k. 554. 1.; a krónikák jellemzése a népekről u. ott I. k. 44, 53, 66, 81, 104, 114, 173, 323, 370, 409, 435. 1.; a kun-magyar compaternitasra *Gyárfás István* i. m. II. k. 441. 1.; a budai magyar főbíró esetéről *Hunfalvy Pál* i. m. 435. 1.; a budai és pesti németek magyarelles magatartásáról, *Mátyás* 1459. évi leveléről s a németek nagy súlya miatt támadt bizalmatlanságról *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. (Budapest, 1937.) 16., 18. 1. — A magyarság nemzeti tudatának kialakulásáról *Benda Kálmán* i. m. 19—23.1. (itt idézve az 1342. évi oklevél: «hungarice nationis regnum»); *Beér József*: Közösségérzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon. Bécsi M. Tört. Int. IV. évkönyve (Budapest, 1934.) 93—111. 1.; u. az: A magyar nemzeti öntudat kialakulása (Budapest, 1936. Különny. a Magyarságtudomány c. folyóiratból). — Az idegenek tiszttség-, méltóság- és birtokadományai-val szemben az 1222. évi decr. 26., 1231. évi decr. 23., 1439. évi 5., 6., 12., 16., 1453. évi 3., 1458. évi 7., 1492. évi 6—8., 1495. évi 30., 32., 1500. évi 35., 1503. évi 17. t. cikkek; a nemzeti királyság eszményére *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért (Budapest, 1917.). —Az elrendeltetés hitére *Benda Kálmán* i. m. 23—38. 1. — A magyar nyelvi egységről *Galeotto* a *Mátyás királyról* írt commentar-okban a 17. fejezetben. — *Mátyásnak* III. Frigyeshez intézett s a török béke után írt levelét idézi *Benda Kálmán* i. m. 17., 31.1.

HARMADIK FEJEZET.

Á népiség sorsa s a népi viszonyok a török korban (1526-1711).

I.

A magyarországi török hódoltság történetére s a hódoltságnak a népiség sorsára gyakorolt hatására ma is alapvető *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában II. kiad. (Budapest, 1886.) c. munkája; a táj és a nép pusztulásának kitűnő élj rajza *Székfi Gyula*: Magyar Történet-ében III. kiad. III. k.

(Budapest, 1935) 393—469.1.; sok adat *Acsády Ignác*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában (Budapest, 1886.), Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. (Budapest, 1897. Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története II. k.) c. munkáiban.

A magyarság török-korbeli pusztulására kifogyhatatlanul idézhető adatok, magáról a pusztulásról azonban — keserű történetírói feladat — összefoglaló képtünk még nincs. A szövegben idézett adatok a következő helyeken. Szolimán krónikása az alföldi «szép mezőkéről *Thury József*: Török történetírók T. k. (Budapest, 1893.) 319—320.1.—A török javadalmas birtokról *Fekete Lajos* értekezett: A török birtokrendszer a hódolt Magyarországon (Budapest, 1940. Ért. a tört. tud. k. XXV. 9.). — Az 1594. évi nagyölvédi tatár megrohanás *Sinkovics István*: Élő és halott falvak (Budapest, 1934. Különn. a Bécsi M. Tört. Int. IV. évkönyvéből) 270. 1.; a törökök 1566. évi gyulai és 1596. évi Csanádi pusztító telelései *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.) III. k. 424—425. 1.; 1659-ben a békésmegyei helység (Kiskároly) lakosainak eloszlása *Karácsonyi János*: Békés vármegye története I. k. (Budapest, 1896) 291. 1. — Vác egykori gazdagságáról az idézet Bocátius leírása *Salamon Ferenc* i. m. 186.1.; a gagyai völgy 1640. július 9-i pusztulásáról Abauj megye levele: *Orsz. Ltár.*, Kanc. Propositiones et opiniones 1640. No 210.; a budai basa az 1573. évi követségnek a rabok felkoncolásáról *Szalag László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. (Pest, 1861) 217. 1.; az 1599. évi barsmegyei pusztításra *Matunák Mihály*: Az 1599. évi barsmegyei tatárjárás. Tört. Tár 1905. 590—599.; az 1625—27. évre *Salamon Ferenc* i. m. 456. 1.; Mehemet nagyvezérnek a végvidéki magyar népesség kiirtására irányuló szándéka *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. k. (Budapest, 1915) 176.1.; Ugocsa megye 1657. és 1661. évi pusztulása *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 199—201. 1.

Megvizsgálásra vár még, hogy a magyarságnak milyen mértékű volt a felhúzódása a török által elért alföldi tájakról a felvidéki övezetbe s milyen hatása volt itt népi tekintetben. Az északi sáv török korbeli magyarságának növekedése Sáros megyében Kassán *Bánó József* i. m. Századok 1881. Kiránd. 19., 21. 1.; Rozsnyón *Mikulik József*: Egy németajkú város megmagyarosodása a XVII. században. Századok 1883. 688—693.1.; a nagyszombati magyar tözsérségről *Takáts Sándor*: Szegény magyarok. (Budapest, é. n.) 139—140. 1. — Az 1552. évi egeri ostrom katonáinak nevei *Barabás S.*: Eger 1552. évi ostromához. Tört. Tár 1888. 388—400.1.; a pápai vár 1659. évi katonáinak névsora tanúkihallgatási jegyzőkönyvben: *Orsz. Ltár.* Kanc. Ins. Cons. Bell. No 293. — A rendek 1594. évi panasza, az idegen katonák kegyetlenségei miatt *Takáts Sándor*: Tele-

pitések Esztergom vidékére a XVI. század végén. Századok 1903. 532.1.; az 1599., 1600. és 1601. évi panaszok s a rendek kijelentése a zsoldos haddal szemben való felkelésről *Magy. Országgy. Emi.* IX. k. (Budapest, 1885) 244., 391., 410., 511.1.; Bocskay kiáltványa az idegen katonaság pusztításáról, u. ott XI. k. (Budapest, 1899) 172—173. 1.; Illésházy kijelentése u. ott XII. 463. 1. — Az 1657. évi szamosújvári gyűlésről az idézet *Barabás Domokos:* A tatár rabok váltságdíja az 1657. szept. 2-iki partiális gyűlésen. Századok 1887. 428.1.; az 1661. évi erdélyi török hadjáratra *Karácson Imre:* Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. (Budapest, 1904. Török-Magyarokori Tört. Emi. II. o. 3. k.) 58—93. 1.; a Konstantinápolyba küldött 3,000 megnyúzott magyar fejről *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.) IV. k. 85. 1.

A dunántúli népesség csökkenésére végzett számítások *Kalmár Gusztáv:* A török uralom hatása a Dunántúl népes* ségére. Föld és Ember 1929. 49—64. 1. c. tanulmányából; az 1696. évi esztergomi adat *Sinkovics István* i. m. (Élő és halott falvak) 271. 1.; Lindner 1698. évi békési útjáról *Karácsonyi János* i. m. (Békés m.) I. k. 311. 1.; az ugoccai dézsmafizetők számának csökkenése *Szabó István* i. m. (Tjgocsa m.) 196—197. 1.; a budai iskola 5 keresztyén növendékéről *Salamon Ferenc* i. m. 185. 1. — Debrecen néptelenedéséről *Szabó István:* Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. Debreceni Szemle 1938. 249. 1.; a lakosoknak a terhek elől tanyaszerű kunyhókba költözése *Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen:* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus Statutorum) V. k. 280., 282., 286., 322—323.1.; az idegen utazó, aki alig látott embert Magyarországon: Wortley angol követfelesége, 1. *Szamota István:* Régi utazások Magyarországon és a Balkánfél szigeten (Budapest, 1891. Olcsó könyvtár 767—772. sz.) 449. 1.

II.

A török korszak népi eltolódásai, különösen pedig a népközi viszony jelenségei terén a történetírónak útmutató tanulmányok nélkül kell adatok után kutatnia. Az eltolódásokra idézett adatok a következő helyeken: A debrecen-környéki rácok XVI. sz.-i felszívódása *Győrffy István:* A hajdúk eredete (Hajdúnánás, 1938) 24.1.; a lippai rác püspökről *Hodinka Antal* i. m. 24. 1.; az 1667. évi csanádmegyei stb. rác helységekre *Borovszky Samu:* Egy alajbég telepítései. (Budapest, 1901. Ért. a tört. tud. köréből XIX. 6.) 14. 1.; a somogyi rác falukra a 15 éves háború idején *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.) III. k. 427.1.; a fejérmegyei 39 magyar és 10 rác helység a megye 1696. évi dicalis összeírásában. *Orsz. Ltár.* Die. Conscr. Alb.; Martinuzzi

a rácok nagy számáról *Acsády Ignác* i. m. (M. ország három részre őszi. tört.) 171.1.; *Mohi Adolf*: Horvátok bevándorlása 1533-ban (Budapest, 1915); *Zoltai Lajos*: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel (Debrecen, 1935.); *Hodinka Antal*: A tokaji görög kereskedő társulat kiváltságának az ügye 1725—1772. (Budapest, 1912. Ért. a tört. tud. köréből XXIII. 4.); az örményekre *Lukácsi Kristóf*: História armenorum Transsilvaniae (Viennae, 1859.). — Az 1532. évi beszercebányai tót papról *Ernyey József* i. m. Föld és Ember 1926. 79.1. — A vlachokra a XVI—XVII. században sok adat *Tagányi Károly*: Magyar Erdészeti Oklevéltár I. kötetében (Budapest, 1896.); a ruténség idézett adatai *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 202., 233—247.1.; a románokról Geizkofler *Magy. Országgy. Emi.* X. k. 182.1.; Dévára *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.) ill. 482. 1.; a zsidók kétszeres adózásának ügye *Magy. Országgy. Emi.* VI. k. 440. VIII. k. 50. 1.

A magyarok győzelméért esdő tót dal *Ernyey József*: Tót-nyelvű krónikás énekek és kuruc dalok. Ethnographia 1922. 6.1. A munkácsi gör. kát. püspök «hazafiassága *Hodinka Antal* i. m. (A munkácsi g. püsp. t.) 396. 1. A pozsonyi gimnázium magyar, német, tót nyelvére *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.)

III. k. 485. 1.; Kassa 1664. évi rendelkezése a magyar-tót nyelvű tanításról *Kolozsvári—Óvári* i. m. II. 2. k. 242. 1.; a bártfai Hrabovszky-alapítványra *Orsz. Ltár., Seep. Cam. Neg. Mise.* H. 46.; a kisszebeni lelkész magyar-német prédikációja *Bánó József* i. m. Századok 1881. Kiránd. 20. 1.; a pozsonyi német és cseh-magyar ev. papra *Ernyey József* i. m. Föld és Ember 1926. 82. 1. — A reformáció érdekében kiadott román könyvekre és liturgikus törekvésekre *Révész Imre*: A reformáció az erdélyi oláhok között. (Debrecen, 1938); *Juhász István*: A reformáció az erdélyi románok között a XVI. és XVII. században (Kolozsvár, 1940); a románok, rutének és rácok által fizetendő tized ügye *Magy. Országgy. Emi.* IV. k. 112., VI. k. 6., X. k. 113.1. — Azzal a törekvéssel, hogy a tisztségek «idegenek» számára ne adományoztassanak s hogy az idegen hadakat vezessék ki az országból, a XVI—XVII. században sok országgyűlésen lehet találkozni, idevonatkozólag l. a *Magy. Országgy. Emi.* köteteit s a törvényeket. — A beszercebányaiak 1681. évi érvelése és a «nemzet» *Ernyey József* i. m. Föld és Ember 1926. 84. 1. — Bocskay követelése az idegeneknek harmadízig való kizárása végett: *Magy. Országgy. Emi.* XI. k. 441.1. — Básta György utasítása a magyarok pusztítására s Unverzagt a magyar-német ellenézésről, valamint javaslata a városokból a magyarok kizárására *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek (Budapest é. n.) 26—27.1.; Gablman a magyargyűlöletről Tört. Tár 1896. 632. 1.; Caraffa 1690. évi emlékiratában a szászokorról: Feldziige des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Ser. V. k.

17. 1.; Básta 1602. évi jelentése *id.gr. Teleki Domokos*: Básta György emlékirata Rudolf császárhoz Erdélyt illetőleg. Századok 1868. 554.1.; a németek érzelme a magyarokkal szemben (1588) Bathány Boldizsár leveléből idézve *Takáts Sándor* i. m. (Bégi idők) 14. 1.

A városok, mint a «magyar elem ellenségei» *Magy. Országgy. Emi.* VII. k. 10.1.; Nagyszeben 1546. és 1589. évi statútumai *Kolosvári—óvári* i. m. I. k. 519., 545—546.; a soproni V. 2. k. 35., 67.1.; a beszercebányai panasz: *Orsz. Ltár.*, Acta Diaetalia (Kam.) Fasc. III. No 16 (21. drb. 32. 1.); Kassáról Bocatius *Magy. Országgy. Emi.* XI. k. 374—375. 1.; a budai magyar házvételek *Takáts Sándor* i. m. (Régi idők) 441. 1.; a rozsnyói magyar-német viszályra *Mikulik József* i. m. Századok 1883. 688—693.1.; Eperjes 1571. évi határozatáról *Bánó József* i. m. Századok 1881. Kiránd. 27.1.; a rendek 1605. évi állásfoglalása a városok ügyében *Magy. Országgy. Emi.* XI. k. 373. 1.; a debreceni görögökre *Zoltai Lajos* i. m.; egyébként Debrecen nyílt magatartására a beköltözésekkel szemben *Szabó István*: A debreceni közösség. Debr. Kép. Kai. 1940. 73—77.1.; Marosvásárhely 1759-ben megtiltotta, hogy román a városban fekvő-séget szerezzen *Kolosvári—óvári* i. m. I. k. 157—158.

A népi elkülönülés és keveredés kérdései történetírásunkban jóformán érintetlenek. A vallási tényező szerepére az elkülönülésben rámutat *Szabó István*: Népiség és vallás. Protestáns Szemle 1937. 179—184. 1. — A győri rácok külön szervezetére *Szávay Gyula*: Győr. (Győr, 1896.) 271—272. 1. — A keveredésre idézett debreceni számadatokat *Zoltai Lajos*: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között (Debrecen, 1902) c. tanulmánya alapján állítottuk össze; a hajdúk magyarságáról *Győrffy István* i. m. (A hajdúk eredete), az idézett adatok a 30—31. l-on. — Az ugocsamegyei zárt fekvésű magyar faluk régi családaira *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 221—223. 1.; a visnyói «had»-akra *Fodor Ferenc*: Egy palócfalu életrajza (Budapest, 1930); a bodroközi lápi községekre *Ébner Sándor*: A Bodroköz lápi községeinek településföldrajzi vázlat. Föld és Ember 1925. 65—102. 1.; a feketekőrösvölgyi magyar kontinuitásra *Győrffy István*: A feketekőrösvölgyi magyarság települése (Budapest, 1914); a balkáni szerb falvak lakosságának kicserélődéséről Magyar Nyelv 1926. 297.1. — Esterházy Antal nemzedékrendje *Szabó István*: Esterházy Antal levelei feleségéhez (Budapest, 1940) 6—7.1.

A hatalmilag megosztott magyarság közös tudatára idézett adatok. A rendek az «egy hazá»-ról és «nemzettség»-ről: *Orsz. Ltár.*, Arch. Regn. Lad L. Fasc. B. No 7.; Esterházy Miklós katonáihoz Tört. Tár 1895. 663.1.; az udvari kamara a magyarok testvériségéről *Magy. Országgy. Emi.* XI. k. 54. 1.; az idézet a Thököly vei szemben fegyverbe szilított nép kijelentéseiről

Acsády Ignác: Magyarország története II. Lipót és I. József korában. (Budapest, 1898.; Szilágyi S.: A m. nem. tört. VI. k.) 393. l.; Illésházy az egy magyar hazáról *Magy. Országgy. 'Emi.* XII. k. 462. l.; a hajdúk a nemzeti királyságról *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I. k. (Budapest, 1881) 327. l. — A török kor és a XVII. század magyar szelleméről *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. II. kiad. (Budapest, é. n.); *Acsády Ignác* i. m. (Magyarország Budavár visszaf. k.) 306. l.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az ország új népi képe (1711—1790).

; I.

Acsády Ignác sokat idézett munkája, melyben Magyarország lakosságát az 1715. és 1720. évi országos adóösszeírások alapján $2\frac{1}{2}$ millióban állapította meg: Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában. 1720—1721. (Budapest, 1896). Debrecen város 1713., 1714., 1716. évi adózó háztartásainak száma *Csobán Endre*: Debrecen sz. kir. város története a legrégebb időkől 1693-ig. (Magyar Városok fejlődése. Debrecen szabad kir. város. Budapest, 1931) 79. l.; Fekete patak 1716. évi dézsmaadatai *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 196. l., Csertészó: *Orsz. Ltár.*, Urb. et Conscr. 156—23.; a majorsági parasztnép 1791. évi számadata *Mályusz Elemér*: A reformkor nemzedéke. Századok 1923. 47. l., *Szabó István* i. m. (A m. parasztság t.) 59. l. — Az ország népese- déstörténete s közelebről a XVIII. század-eleji magyarság száma tekintetében figyelemreméltónak tartjuk *Barsy Gyula* jól megalapozott kis tanulmányát: Magyarország népessége a honfoglalás óta (Magyar Stat. Szemle. 1938. 352. l.), melyben a statisztikus szerző az ország XVIII. század-eleji lakosságát 3 és fél millióra számítja, miként e sorok írója is, azonban Barsynak azt a további számítását, hogy a magyar arányszám 55 % s a magyar lélekszám 1.925.000 volt, a fentiek szerint kissé túlzottnak tartjuk. *Acsády* az 1715/20. évi adóösszeírás jobbágynévei alapján 45—49% magyarságot számított ki, mi is — mint látni fogjuk — kb. 50%-ot állapítunk meg a magyarság számára. A jobbágylakosság alapján kiszámított arányt mindenestre növeli az összeiratlan nemességnek és cselédnépnek az országos arányhoz képest nagyobb magyar aránya. Kívánatos lenne, ha a kor társadalmi viszonyainak megfelelő tekintetbe vételével pontosan újra kidolgoznák az ország XVIII. századeleji statisztikai képét.

Az 1715/20. évi adatokat az ország sűrűségére szintén *Acsády* fenti munkájából idéztük; ezeket az adatokat többé-kevésbé az általunk kívánt lélekszám-többlet nélkül is jellemzőknek tarthatjuk, mivel arányt fejeznek ki. Vas és Békés megyék 1704. évi adója: *Orsz. Hír.*, Kane. Hung. et Transylv. 20. fasc. 1704. — A népsűrűség különbségeit jól szemlélteti a Magyar Művelődéstörténet IV. kötetében (112. l.) *Szabó István*: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság c. cikkéhez az 1715/20. évi országos összeírás alapján készített térkép.

^ A XVIII. században az Alföldre irányuló nagy népáramlásnak s ebben a magyarság döntő részének a fontosságát történetírásunk nem emelte eddig ki. A jelenségre reámutatott *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában I. k. (Budapest, 1881). 244—245. l., de az idegen telepítések bő fejtegetéséhez képest jóformán alig érintve. V. ö. *Szekfü Gyula* i. m. (M. Tört.) IV. k. 463—467. l. A kérdés részleteiben még kidolgozásra vár; az alábbiakban éppen az irodalmi feldolgozás hiánya miatt levéltári forrásokra is utalnunk kellett. Csongrád megye 1732. évi nemeseiről *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. II. k. (Budapest, 1898.) 18—19. l.; a csanádmegyei közgyűlések tagjairól *Szentkláray Jenő*: Közállapotok Csanád vármegyében a török uralom után. Századok 1892. 120—121. l. A 7/32 telkes jobbágyokra *Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében. (Budapest, 1934) 47. l.; a «szegény» jobbágyok nagy száma *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 150—151. l. — A szökött jobbágyokra vonatkozólag Liptó m. 1717. évi panasza: *Orsz. Ltár.*, Kane. Litt. Com. 1717. No 277.; Mármaros, Kraszna, Középszolnok, Szatmár megyékre *Ember Győző*: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában (Budapest, 1933) 78—79.; Abaúj-megyére: *Orsz. Ltár.*, Kane. Litt. Com. 1719. No 68., 70., *Ember Győző*: Jobbágy vándorlás és jobbágy védelem a XVIII. század első felében. (Pécs, 1936. Különny. a Bécsi Tört. Intézet VI. évf.-ből) 5. l.; Borsod megye jobbágy-követelése a Jászkun-ságon: *Orsz. Ltár.*, Kanc.Litt. Com. 1718. No 3.; Hont megyéé Pest és Esztergom megyéken u. ott 1721. No 288, 305; Szabolcs megyéé Biharon u. ott 1713. No 100., 1720. No 211., 1722. No 37.; Bihar megyéé u. ott 1722. No 10. — Az erdélyi jobbágy-szökésről *Berlász Jenő*: A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere. (Budapest, 1939. Különny. a Bécsi M. Tört. Int. IX. évf.-ből); *Orsz. Ltár.*, Érd. Kanc. 1714. No 59., 1717. No 116. — A nagykunsági helységekből Bácskába települőkről *Győrffy István*: Nagykunsági krónika. (Karcag, 1922.) 134—140. l. — Kiskunhalas 1699. évi dicaösszeírása *Nagy Szedor István*: Adalékok Kiskunhalas város történetéhez. I. k. (Kiskunhalas, 1924.) 40—48. l.; Kiskunfélegyháza és Majsza

magyar jövevényei *Galgóczy Károly:* A telepítés kérdése Ma-
gyarországon (Budapest, 1880.) 30. l. — Az aradmegyei új
telepítésű községek magyar lakosainak származási helye *Márki*
Sándor: Arad vármegye és Arad szab. kir. város monográfiája
III. l. k. (Arad, 1912.) 257—264. l.

II.

A XVIII. században lefolyt nagy nemzetiségi térfoglalás
összefoglaló történetét még nélkülözzük, sőt teljesen tiszta
képet az egyes nemzetiségek — tót, román, szerb, stb. —
viszonylatában sincs módunk alkotni. Azonban a mozgalom
egyes részleteiről, különösen a német telepítésekről — főleg
az utóbbi két évtizedben — sok munka látott napvilágot;
a telepítésekről Mária Terézia korára nézve Konrad Schüne-
mann kitűnő — ámbár minden szempontot nem kimerítő —
könyve összefoglalást is nyújt: österreichs Bevölkerungs-
politik unter Maria Theresia. I. B. (Berlin, é. n.).

A tótság előnyomulására közölt adatok *Körösy József:*
A Felvidék eltótosodása (Budapest, 1898); *Petrov, A.:* Pris-
pévky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX.
století (Praga, 1928); *Petrov, A.:* Nádopisná mapa uher
podle uredního lexikonu osodz roku 1773 (Praga, 1924);
az utóbbi a «Lexicon locorum regni Hungariae populorum
anno 1773. officiose confectum» (Budapest, 1920) c. kiadvány
adatainak csoportosítása és térképezése; *Kovács Alajos:*
A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban.
Századok 1938. 561—575. f.; *Varsik, Bronislav:* Die Slova-
kisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahr-
hundertern (Bratislava—Pressburg, 1940); *Gróf Révay István:*
A belvederi magyar-szlovák határ (Budapest, 1941); *Kniezsa*
István: Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez
(Budapest, 1941). E munkálatokat alig tekinthetjük többnek,
mint első lépéseknek a kérdés teljes megvilágítása felé.

A ruténség terjeszkedésére idézett adatokat l. *Petrov, A.*
i. m. (Nádopisná m. uh.); *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.)
209—211, 233—247, 458—459, 536—537, 548—549. l.

A románság földrajzi terjeszkedésének is többnyire csak
egyes mozzanatait érzékeltetik a történeti tanulmányok.
A XVIII. sz.-i pásztormozgalomra *Veress Endre:* Erdélyiek
legeltetése Moldva-Havasalföldön (Budapest, 1928. Különny.
a M. Gazdák Szemléjéből); Kolowrat kijelentéséről *Schüne-*
mann i. m. (Bevölkerungspolitik) 70—71. l.; az erdélyi ro-
mánok száma *Jancsó Benedek:* Az erdélyi románság legrégebb
hiteles statisztikája. Századok, 1900. 146. l.; a románság
térfoglalására idézett adatok *Szabó T. Attila:* Nires—Szász-
nyires település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti

viszonyai a XIII—XX. században (Kolozsvár, 1937); *u. az:*
 Bábony története és települése (Kolozsvár, 1939); *Győrffy*
István: A feketekörös-völgyi magyarság települése (Budapest,
 1914); *u. az:* Délbihar népesedési és nemzetiségi viszonyai
 negyedfélszáz év óta (Budapest, 1915. Különny. a Földrajzi
 Közleményekből); a bánáság XVIII. sz. településére általában
 sok adat *Böhm Lénárt:* Délmagyarország vagy az úgynevezett
 Bánáság külön történelme I—II. k. (Pest, 1867); *SzentTáray*
Jenő: Száz év Délmagyarország újabb történetéből. I. k.
 (Temesvár, 1879).

A rácoknak a török felszabadító háborúk korában történt
 beköltözésére ma is legjobb tájékoztató *Szalay László:* A ma-
 gyarországiszerb telepek jogviszonya az államhoz (Pest, 1861).
 A délmagyarországi szerb települési mozgalmakra s a katonai
 határőrvidék szervezésére *Böhm Lénárt, Szentkláray Jenő* i. m.,
 továbbá *Iványi István:* A tiszai határőrvidék. Hazánk
 1884—1885. évf.; *Dudás Gyula:* A bácskai és bánási szerbek
 története a XVI—XVII. században (Zombor, 1896). A rácok
 által elhagyott Tolna m. jelentése: *Orsz. Ltár.,* Kanc. Litt.
 Com. 1716. No 230. Az oroszországi kiköltözés *Kiss Miklós:*
 Erzsébet cárné szerb telepítései (Marosvásárhely, 1909). A
 XVIII. sz. második felében a szerbség földrajzi megoszlása
Petrov i. m. (Národopisná); a pesti adatok *Gárdonyi Albert:*
 Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember
 1926. 87—111. 1.

A német telepítések történetére *Schünemann* idézett össze-
 foglaló munkáján kívül, amelynek sok adatát átvettük, számos
 helytörténeti monográfia nyújt támpontot. Az 1698. évi
 ugocsai-megyei tilalom a saját jobbágy elköltöztetései szem-
 ben *Kolozsvári—óvári* i. m. III. k. 231. 1.; az impopuláció és
 a merkantilizmus összefüggéséről külön is *Schünemann, Konrad:*
 Zűr Bevölkerungspolitik dér ungarischen Standé. Deutsch-
 Tjngarische Heimatsblätter II. Jhr. (1930) 115—120.1.; Kol-
 lonich német telepítési terve *Marczali Henrik* i. m. (Magyar-
 ország tört. II. József k.) I. k. 227. 1. — Mária Terézia kíván-
 ságáról, hogy az új telepesek lehetőleg németek legyenek
Schünemann i. m. (Bevölkerungspolitik) 30. 1.; a protestáns
 kényszertelepítésre *Nowotny, Ernst:* Die Transmigration ober-
 und innerösterreichischer Protestanten nach Siebenbürgen
 im XVIII. Jahrhundert (Jena, 1931); a rendészeti okokból
 toloncoltakról, a hauensteiniakról s a katonatelepésekről
Schünemann i. m. (Bevölkerungspolitik) 78—94., 121—181.1.;
 Pest első német lakosairól *Gárdonyi Albert* i. m. Föld és Ember
 1926. 88. 1. — A pécsi betelepülőkrol *Babies András:* Die
 ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach dér türkischen
 Herrschaft. Süddeutsche Forschungen 1937. 59—73. 1.;
 a szegedi líj polgárok *Reizner János:* Szeged története I. k.

(Szeged, 1899) 368—369. I.; a polgárdíj-mentesség *Iványi Béla*: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra (Budapest, é. n.) 78. I. — Magára a telepítés módjára elsősorban szintén *Schünemann* i. m. (Bevölkerungspolitik) 234—379. I.; a helytartótanács szerepéről *Ember Győző* i. m. (A m. kir. helyt. tanács) 75—77. I.; u. ott Csepreg esete 76. I.; Károlyi Sándor telepítései, az első telepések eloszlása *Vonház István*: A szatmármegyei német telepítés (Pécs, 1931), szükséges ellenőrzéséhez *Pleidell Ambrus* bírálata Századok 1932. 204—212. I.; III. Károly 1704. rendelete a korhely és haszontalan telepések behozatala ellen *Baráti Lajos*: A bántási legrégebb német telepítés története (Temesvár, 1892) 46—47. I.; Magyarország kánaáni híreiről a németek között *Marczali Henrik* i. m. (Magyarország tört. II. József 1. k.) 232. I. — Az új birtokos arisztokráciáról *Wellrna, m* Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. Rákóczi-emlékkönyv II. k. (Budapest, é. n.) 111—118. I.; *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (Budapest, 1898. *Szilágyi Sándor*: A magyar nemz. története VIII. k.) 92—97. I. — A községek különböző vidékekről származott' telepéseire *Schilling Rogér*: Dunakömlőd és Németkér település-és népiségtörténete (Budapest, 1932); *Varga Anna*: Két szomszédifalu (Szeged, 1940); *Szentkláray Jenő* i. m. 437. I.; ü. ott a telepítés 1786. évi kimerüléséről 434. I. — Az 1784. május hónapban telepített németek vagyoni viszonyainak idézett adatai: *Orsz. Ltár.*, Kanc. 6267/1784. sz.

A zsidóság XVIII—XIX. századi nagy térfoglalását mindezideig jóformán csak az 1715/20. évi összeírások és a népszámlálások statisztikai egybevetése ismertette irodalmunkban, holott a levéltári források bő lehetőséget nyújtanak az egész folyamat megrajzolására, a társadalmi, gazdasági és népi szempontok figyelembevételével. Az általunk használt 1735/38. évi összeírás: *Orsz. Ltár.*, Urb. et Conscr. F. 71. No 12. A kötet végén levő összegezést helyesbítettük: Arad m. —9, Bereg m. +1, Bihar m. +18, Borsod m. +10, Vas m. +65, Komárom m. +101, Moson —1, Pozsony m. —19, Esztergom m. —1, Zala m. +2, Szepes m. +7, Veszprém m. —13, Zemplén m. +12, Pest m. +12, Bártfa —2, Szentgyörgy +1. Az 1755. évi összeírásról *Virág István*: A zsidók jogállása Magyarországon 1657—1780. (Budapest, 1935) 46. I.; u. az a városok magatartásáról a zsidósággal szemben, a dolgozat jó összefoglalás a tárgyról. Az 1735—38. évi összeírásban szereplő zsidók eredetének százalókszámait *Acsády Ignác* i. m. (Magyarország népessége a pragm. sanctio korában) 489. I. alapján számítottuk ki. III. Károly 1726. évi rendelete *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig. (Budapest, 1901) 232. I.; u. az a

budai zsidóknak 1746-ban történt kiűzetéséről 256—257. 1., Szatmárnémetiből *Stern Már:* Szatmári zsidók útja (Szatmár, 1931). — A bánási zsidó rendelet *SzentMáray Jenő* i. m. (Száz év Délm.) 229. 1.; a munkácsi uradalom zsidó bérlőiről *Sas Andor:* Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a XVIII. században. Századunk 1931.

Pest és Somogy megyék községeinek nyelvi megoszlását a *Lexicon locorum*. i. m. (Budapest, 1920) alapján számítottuk ki (Somogy m.-ben 11 községnél a lakosság nyelve nincs feltüntetve). Hatvanra *Szeges (Schütz)* Béla: Hatvan község története (Sopron, 1940). — *SzentMáray Jenő* a temesi bánáság lakóinak lélekszámát a visszafoglalás idejében 25,000-re teszi.

I. m. (Száz év Délm.) 249. 1. Savoyai Jenő rendelete a temesvári várba csak németek befogadására, a magyarok cseléd-sorsa, Bartenstein kijelentése s a hevesmegyei telepések elutasítása ugyancsak *SzentMáray Jenő* i. m. (Száz év Délm.) 138, 264, 448, 450. 1.; a Maroson átkelő magyarok visszaűzése *SzentMáray Jenő:* Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi Bánóságban (Budapest, 1909. Ért. a tört. tud. k. XXII. 1.) 35. 1.; a temesvári polgárok nemzetiességi megoszlása *Pesty Frigyes:* Műveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században. Századok, 1877. 49. 1.

A vallási tényezők a magyarság térvesztésében mutatkozó szerepére idézett adatok *Körösi József* i. m. I. 9., 34., II. 29.1.; *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 401.1., *Győrfy István* i. m. (Délbihar)ll. I., *Bleyer Jakab:* Das Deufschstum in Bumpfungarn (Budapest, 1928) 55. 1. — Polányra és Biró Márton veszprémi püspök kibecsltetéseire *Mályusz Elemér* ism. Századok, 1932. 332. 1.; Erdődre *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestántizmus. (Budapest, 1939) 17—20. 1. — A társadalmi és gazdasági tényező szerepére az erdélyi adatok *Berlász Jenő* i. m. 27. 1.; Csorna község esete *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 179. 1.; a XVIII. századi erdélyi székely kivándorlásra is *Berlász Jenő* i. m.

III.

Az 1787. évi lélekszámot *Thirring Gusztáv:* Magyarország népessége II. József korában (Budapest, 1938) c. munkájából meritjük, most sem véve a történeti anyaországhoz Horvát-, Szlávón- és Dalmátországot. A titeli csajkások és a magyarországi katonai határőrvidékek népességének 1798. körüli száma u. ott (32. 1.); *Kovács Alajos* számítása a magyarság 1787. évi számáról: A magyar béketárgyalások I. k. (Budapest, 1920) 39. 1.; ugyanezekről *Barsy Gyula* i. m. 351. 1.

A telepítésnek és a beözlésnek a XVIII. századi magyar köztudatra gyakorolt visszahatása a történeti kutatás részeitől

eddig nem részesült vizsgálatban; csak néhány jelenség megfigyelésére szorítkozhattunk. Az 1715. évi 59. t.-cikkben ki-küldött *systematica commissio* munkálatának s az 1723. évi országgyűlési feliratnak a népesítésre vonatkozó részei: *Orsz. Ltár*, *Acta Diát.*, *Cam.* 65—68, 700—701, 725—726, 1167. 1.; az impopulatiótól vonakodó földesurakra u. ott 65—68. 1. s *Schünemann*, *Konrad* i. m. (Bevölkerungspolitik) 187, 207, 226.1. — A spanyolországi németek tervszerű asszimilációjáról utóbbi 252. 1. — A magyarság XVIII. századi politikai helyzetéhez sötét tónusú, de alapjában elfogadható megfigyelések s a népi viszonyok megítéléséhez is figyelemreméltó gondolatok *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. 1711—1825. (Budapest, 1910. III. kiad.) c. könyvében. Az erdélyi rendeknek a román követelésekkel szemben kifejezett rendi felfogásáról *Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. (Budapest, 1938) 53—54, 61—66. 1.; a tanulmányt, mely mintaszerűen mutatja be, hogy nemzetiségi kérdéseinket a történet-kutatónak milyen tárgyi szellemmel és átfogó szempontokkal kell megközelítenie, a továbbiakban is sokszor használtuk. A jobbágy-zsellér arány *Szabó István* i. m. (A m. parasztság tört.) 20—21, 60, 69. 1.; *Teschedik Sámuel*: A parasztember Magyarországon (Pécs, 1786). 415. 1. idegenek behozatala helyett a zsellérek telekre ültetéséről.

Magyarok és nem magyarok XVIII. századbeli népközi viszonyára és érzésvilágára elsősorban a település- és hely-történeti munkák nyújtanak elszört támpontokat. Az 1759. évi bécsi vélemény a szerbek magyar-ellenszenvéről *SzentMáray Jenő* i. m. (Száz év Délm.) 183. 1.; a németek s másrészt a szerbek-románok elzárkózására és súrlódásaira u. az 445. 1., *Baróti Lajos* i. m. 21—22. 1.; Esterházy Pál nádor javaslata 1699-ben a szerbekről: *Orsz. Ltár*, Litt. Palat. 1699. No 797; Brown a tolnai rácok és magyarok rossz viszonyáról *Szamota István* i. m. 333. 1.; II. József a rácok magyargyűlöletéről *SzentMáray Jenő* i. m. (Száz év Délm.) 209. 1. A gödöllői uradalomban nem talált adatot nemzetiségi súrlódásra *Wellmann Imre*: A gödöllői örassalkovich-uradalom gazdálkodása (Budapest, 1933) 39. 1.; az erdődi németek összeférhetlenségéről a magyarokkal szemben *Mályusz Elemér* i. m. (A türelmi rendelet) 19. 1.; Kölesd és Kistormás egyesítésének akadályáról *Varga Anna*: Két szomszédos falu (Szeged, 1940). 12.1.; a békési tótok és németek elzárkózásáról *Marczali Henrik* i. m. (M. tört. II. József k.) I. k. 238., 256. 1.; Balassa Ferenc, a hírhedt magyartalan aulikus főúr észrevétele a magyarok gyűlölködéséről *Schünemann*, *Konrad* i. m. (Bevölkerungspolitik) 181. 1.

SzentMáray Jenő: Az oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században (Budapest, 1891); Harruckern

külön német, tót stb. községeinek telepítéséről *Marczali Henrik* i. m. (Magyarorsz. tört. III. Károlytól) 317. l.; Magyar- és Rácpécscsa elválásáról *Márki Sándor* i. m. III. 1. k. 262. l.; Magyar- és Nemetgyula Békésmegyében *Karácsonyi János* 1. m. (Békés m.) II. k. 155. l., *Kolosvári—Óvári* i. m. III. k. 316—345. l.; Turtterebes «sváb» falujáról és rétjéről *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 534. l.; a barmagi külön magyar és német szántóföldről *Péterdi Ottó*: A Balaton-Felvidék német falvai. Századok, 1935, 701—705. l.

A városok nemzetiségi viszonyairól a helytörténeti monográfiákból sok adat meríthető: Az idézett adatok Új-Aradra *Böhm Lénárd* i. m. II. k. 22. l.; Temesvárra *Pesty Frigyes* i. m. Századok, 1877. 54. l.; a szegedi vizzályokról *Reizner János* i. m. I. k. 329—338. l.; *Kolosvári—Óvári* i. m. III. k. 733. l.; a szabadkai rác-bunyevac civakodásokról *Iványi István*: Szabadka szabad királyi város története I. k. (Szabadka, 1886) 146—295. l.; a pesti viszonyok *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. k. (Budapest, 1899) 66—67, 140—142. l.

A XVIII. században az idegen származásúaknak magyar nemesi kiváltságban való növekedő részletetését a különböző geneológiai munkákban (pl. *Áldásy—Czóbor*: A M. Nemz. Múzeum könyvtárának címeres levelei. I—VII. k. Budapest, 1938—1941.). A turtterebesi németek magyarosodása *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 256. l. A hatvaniak megoszlása nevük nyelvi hovatarozása szerint *Szepes (Schütz) Béla* i. m. 59. l. — A Lugos, Facset és Karáncsbes környékén oláhosodott magyarokról *Szentkláray Jenő* i. m. (Száz év Délm.) 250. l. A sáros-megyei Tehány tótosodása Századok 1881. Kiránd. 32—34. l. Berzeviczy Gergely az evangélikus tót és német papok hatásáról *Marczali Henrik*: Az 1790/91-iki országgyűlés I. k. (Budapest, 1907) 369. l.

A magyarországi rutének művelődésének viszonyaira általában *Hodinka Antal* i. m. (A munkácsi püsp.) és *Bonkáló Sándor*: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés (Budapest, 1935); az idézet *Decsy Antal*: Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés (Kassa, 1797) 64. l. — A tót kulturmozgalomra és a nemzetiségi törekvések kezdetére *Dugovich Titusz*: A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története (Turócszentmárton, 1903); *Steier Lajos*: A tót kérdés (Liptó-szentmiklós, 1912), az idézet Bajzától itt 13. l.; *Wagner Ferenc*: A szlovák nacionalizmus első korszaka (Budapest, 1940). — A magyarországi német polgárság XVIII. századi állampatrióta szellemiségére s általában e polgárság szemléletének további fejlődésére kitűnő tájékoztató *Pukánszky Béla*: Német polgárság magyar földön (Budapest, é. n.); a helytartótanács egész tisztviselői névsorát közli *Ember Győző*:

A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története. 1724—1848. (Budapest, 1940); a hivatalnoki karról a svájci francia utazó véleményét idézi *Marcsali Henrik* i. m. (M. tört. II. József k.)

I. k. 235. l.; Nagyszében 1698. évi statútuma *Kolosvári—óvári* i. m. I. k. 579—580. l. —A román nemzetiségi ébredés és politikai törekvések történetére alapvető marad *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések története és jelen állapota. I—II. k. (Budapest, 1896—1899); kitűnően egészíti ki *Tóth András* i. m.; a román tudatosulás protestáns, katolikus és ortodox vallási tényezőiről, továbbá az idézet Bartensteintől az utóbbiból (43. s. köv. 11.); a tordai román kijelentése a Eóra-lázadásban *Marcsali Henrik* i. m. (Magyarorsz. tört.

II. József k.) III. 33. l. — A magyarországi szerbekre a nemzetiségi fejlődés szempontjából is *Szalay László* i. m. (A m. o. -i szerb telepek).

A XVIII. század utolsó negyedében lejáró irodalmi ébredéssel irodalomtörténetírásunk bőven foglalkozott, a nyelvi mozgalomnak a nemzet-szemlélet átalakulásával kapcsolatos összefüggéseibe azonban mélyebben nem hatolt be. Sok kérdés vár még megvilágításra a XVIII. századi értelmiségi, hivatalnoki és katonatiszti réteg kialakulása s társadalmi és nemzeti szerepe tekintetében. A hivatalnoki kar összetételéről már egykorú schematizmusok tájékoztattak; az egyetemi tanárok adatai: A Királyi M. Pázmány Péter Tudományegyetem története I—IV. k. (Budapest, 1935—1938); Horvát István az egyetemi tanárok magyartalanságáról *Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora (Szilágyi S.: Am. nemz. tört. IX. k.) 30. l.; a nemességnek magyar jobbágy-alapjaira a XVI—XVII. századi tömeges nemesítések kapcsán *Szabó István*: A jobbágy megnesemítése. Turul 1941. 11—21. l.; a nemesség érdeméről a magyarság megtartása terén *Bél Mátyás*: Notitia Hungáriáé IV. k. (Viennae, 1742) 27. l. —A nyelvtanítás adatai *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. k. (Budapest, 1899—1902); *Marcsali Henrik* i. m. (M. o. tört. II. József k.) II. k. 280—318, 384—405.

I. ; a nyelvi mozgalomra még *Kormis Gyula*: A magyar művelődés eszményei. I. k. (Budapest, é. n.) 91—175; *Farkas Gyula*: A magyar romantika (Budapest, 1930) 133. s. köv. 11.; *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Budapest, 1888), 555—611. l.; itt az idézet Czirákytól 597, Baróti Szabó Dávidtól 584, a Hadi Történetek pályadíjáról 575. l.; Bihar megye felirata a magyar nyelv és ruha ügyében *Marcsali Henrik* i. m. (Az 1790/91-iki orsz.-gy.) I. k. 205. l. — Decsy Sámuel, Báróczi Sándor, Baróti Szabó Dávid, Rác Sámuel szavai a magyarosítás érdekében *Ballagi Géza* i. m. (A pol. irod.) 573, 581, 584, 606. l. — Kollár Ádám sejtelve a magyar nyelv kihaltáról *Hunfalvy Pál* i. m. 414—415. l.; Her-

der jóslata *Pukánszky Béla:* Herder intelme a magyarsághoz. Egyetemes Philologiai Közlöny 1923; a magyar pessimizmusról *Farkas Gyula* i. m. 152—156; a Habsburg-birodalom németté tételének lehetősége *Schünemann, Konrad* i. m. (Be-Yölkerungspol. 3. 1.).

ÖTÖDIK FEJEZET,

A népiség történetének tényezői a legújabb korban.

A magyarországi nemzetiségi kérdés kifejlődését és történetét újabb sokszor tárgyalták, kevésbé a magyar államhatalom és a magyar közvélemény magatartásának alakulását — még kevésbé aztán kellő történeti módszerrel. Itt csak az idézetek megjelölésére szorítokunk: a Kollár-idézet a hazáról és a nemzetiségről *Dugovics Titusz* i. m. 10.1.; az idegenek szemében a magyar mint «barbár ázsiai jövevény» *Eckhardt Sándor:* A magyarság külföldi arcképe. (Mi a magyar? Szerk. Székfü Gyula. Budapest, 1939.) 130. 1.; a magyar rendek 1790-ben magyarnak nyilvánítják az ország minden lakóját *Szalag László* i. m. (A m. o.-i szerb telepek) 93—104.1.; 1825-ben kijelentés az egyetlen «natio»-ról *Székfü Gyula:* Iratok a magyar államnelyv kérdésének történetéhez. (Budapest, 1926.) 124.1.; Mikusay János 1827. évi pályamunkájából a «törzsökös» és «újabb» magyarok meghatározása u. ott 100. 1.; Eötvös József a Habsburg-birodalom «ethnographicus» határok szerint való felbomlásának lehetőségéről *Széchenyi Istvánhoz* írott levelében *Károlyi Árpád:* Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. k. (Budapest, 1921.) 472. 1.; *Mocsáry Lajostól* az idézet jogainak a nemzetiségekkel való megosztásáról «Nemzetiség» c. munkájából (Pest, 1858.).

A lélekszám s az egyes nemzetiségek, továbbá a születések, a zsidó bevándorlás, a kivándorlás s az asszimiláció számadatait a M. Kir. Központi Stat. Hivatal különböző kiadványaiból vettük; a zsidó bevándorláshoz még használtuk: *Székfü Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. (Budapest, é. n.); a kivándorláshoz *Thirring Gusztáv:* A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság (Budapest, 1904.) c. munkáit.

A magyarosodásról és a nyelv terjesztéséről *Guzmics, Pápay, Bajza, Decsy, Péczeli, Mednyánszky* kijelentései *Székfü Gyula* i. m. (Iratok) 25—30., 97—98., 103—104., 203. 1., Kisfaludy Sándor és Fabchich kijelentései *Farkas Gyula* i. m. (A m. romantika) 145., 147. 1., Kazinczy Ferenc kijelentése *Váczy János:* Kazinczy Ferenc levelezése II. k. (Budapest, 1891.) 46. 1.—Széchenyitől az idézetek *Zichy Antal:* Gróf Széchenyi István

beszédei (Budapest, 1887) 239., 244., 252. l.; Kemény Zsigmond, Deák Ferenc az asszimilációval szemben *Szekfü Gyula* i. m. (Három nemz.) 178., 211. l.; Kossuth a szabadságeszme asszimiláló erejéről *Keresztury Dezső*: A magyar önismeret útja. (Mi a magyar? Szerk. Szekfü Gyula Budapest, 1939.). 159. l.; az asszimilációról való lemondás *Mocsáry Lajos* i. m. 204. l. — *BeTcsics Gusztáv* munkái az asszimilációról: Magyarosodás és magyarosítás. (Budapest, 1883.); A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon (Budapest, 1895.); A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk (Budapest, 1896.: itt a «politikai asszimiláció» elmélete 3. l.); A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és földbirtokviszonyokkal (Budapest, 1899.). — Az 1845. évi elemi iskolai szabályzat: *Orsz. Ltár.*, Helyt. El. isk. F. 19. No 74.; az 1881. évi iskola-adatok *Láng Lajos*: A népoktatás hazánkban 1869—1884. (Budapest, 1886. Ért. a társ. tud. k. VIII. 7.); az 1914/15. évi: Magyarország közoktatásügye az 1915—1918. években. (Budapest, 1924.). — A kiskunhalasi elzárkózásról *Papp László*: Kiskunhalas népi jogélete (Budapest, 1941.) 12. l.; Győrkönyről *Bleyer Jakob* i. m. 62. l.; a szilágymegyei fálvokról s a vallási tényező szerepéről közöltek a szerző helyszíni tapasztalatai; a kistormási és kölesdi viszonyokról *Varga Anna* i. m. 13—14. l. — A temesvári tanács a magyar nyelv ellen *Kósa János*: Adalékok a vármegyéek magyar nyelv használatának történetéhez (II. és é. n., különny. a Történetírás 1937. évf.-ből.). — A rendek 1811-ben a hivatalokban ülő idegenek ellen *Szekfü Gyula* i. m. (Iratok) 81. l.

TARTALOM.

Előszó..... 5

ELSŐ FEJEZET.

A magyar népterület kialakulása a honfoglalás korában.

A honfoglaló magyarság faji egyenlege és népi elemei. Népi egyéniség, számerő. A Dunamedence politikai szervezetlensége a honfoglalás előtt. Az ország népi viszonyai a honfoglalás korában. Morva-szlávok, szlávok, avarok, germánok. A magyarság által felszívott szláv és más szórványok kérdése. A magyar nép tömegéhez képest nem voltak jelentékeny számban, A honfoglaló nép teljes társadalmi egész. Az életforma cseréje, állandó megtelepülés. Az egybefüggő magyar népterület szélső vonalai Szent István korában. Magyar népi szigetek, vegyes részek az egybefüggő magyar népterületen belül. Az idegen népiség a magyarsághoz képest csekély Szent István országában7

MÁSODIK FEJEZET.

A magyarság ki terjeszkedése s az ország nem magyar népelemei a középkorban.

A magyarság népi gyarapodása a XI—XV. században. A belső népterület feltöltése; a törzsek, nemzetségek és családok szétszóródása. A település végső képenek megformálása; a település tényezői. Települési rétegek, a helynevek tanúsága. A magyarság terjeszkedési feszültsége a községek alapításában. Nyitra, Szatmár, Bihar és Kolozs megyék adatai. A magyar népterület határainak előrenyomulása. Előretolt magyar népszigetek. A XV. században népi kiterjeszkedés a belső térben, városok, mezővárosok. Idegenbe

szakadt magyar elemek. Az ország nem magyar népelemei a középkorban; szórványok és összefüggő népterületek. Besenyők, úzok, izmaeliták, jászok és tömegeik a magyarsághoz viszonyítva. Német lovagok, városiak és telepes parasztok. Latinusok. Kisebb nyugati szórványok csehek, horvátok, lengyelek, oroszok, szerbek. Zsidók összefüggő népterületeken tótok, rutének, oláhok. A török hódítás hatása a Balkánon; szerbek:..... 24

II.

Magyarország lakosainak lélekszáma a középkor végén kb. 4 millió; a magyarság arányszáma 80—82 %. A kb. 800,00 főnyi nem magyar népelem megoszlása. A magyar államhatalom magatartása az ország nem magyar népelemeivel. Két eltérő történetírói álláspont: autonómia és tudatos asszimiláció. A nemzetiségi eszme a történelemben. A jelenségek rendszerezése. A megtelepedés körülményei; az államhatalom segítő keze. Szent István intelmei s az 1481. évi 4. t.-cikk. Az ország «utíltas»-a a jövevényekben, önkormányzatok és kiváltságok, a nemzetiségi célzat hiánya; társadalmi tartalom. A társadalmi rétegek a kiváltságos területeken; földesúr és jobbágy. Elzárkózó törekvések. A kiváltság nem fokmérője az állam magatartásának; elmerült és megmaradt népiségek. A tömeg kiterjedésének földrajzi elhelyezkedése, zártsága s a hagyományok jelenlétére; a kiváltságok szerepe a népiség sorsában. A népiség és az állam viszonya a természetes erők pályáján. Zsidók és izmaeliták, keresztyén szemlélet. A népek természetes élete. Együttélés, az érintkezési vonalak. Keve- redés, az asszimiláció üteme. A középkorban felszívott nép- elemek szerepe a magyarság népi alkatában. Kulturális kölcsönhatás. Népi feszültségek. A magyarság nemzet- tudata; az «idegen»-ek kizárása. Az elrendeltetés hite, a magyarság egysége 49

HARMADIK FEJEZET.

A népiség sorsa s a népi viszonyok a [török korban (1526—1711)].

I.

A magyar népiség vesztesége a XVI—XVII. századi török hódoltság korában és utána 1711-ig. A pusztulás tényezői és földrajzi zónái. A török uralma alá esett terület; a meg-

előző szomszédság végzetes hatása; a rabszedés, a török társadalmi és gazdasági szerkezet csapásai; a pusztaságok, hadjáratok és telelések nyomában; menekülés, mértéktelen belső vándorlás. A végvár-öv vidéke, portyázás és rabvadászat. A törökmentes északi sáv. A magyarság zöme a hódoltság és a végvár-öv pusztuló vidékén. Magyarok a végvárakban. A királyi idegen zsoldos hadak pusztításai a magyarságban; a rendek szüntelen panasza. Erdély sorsa a népiség szempontjából. A népsűrűség csökkenése, lakatlanná vált vidékek. A felszabadító háborúk sorvasztó hatása. A korszak (1526—1711) mérlege..... 82

II.

Az ország népi viszonyai 1526—1711. Eltolódás a magyarságrovására. Nagyarányú új rác beköltözés az Alföldre. Horvátok bevándorlása. Görög kereskedők, örmények. Tótgyarapodás és terjeszkedés; az északi vlachok. A ruténség előrehullámzása. Sok új román falu, román előnyomulás. Németek. Zsidók. A nemzetiségi kérdés hiánya; nyelvi asszimilációra nincs törekvés. Ellenézés a zsidósággal szemben; a magyar-német viszonylat; a birodalmi kapcsolat hatásai; az idegenek tisztségei; elzárkózó törekvések és vizsályok a városokban. A népi élet; az életforma és vallás választó vonala. A törökség csekély vérségi hatása a magyar népre; magyar és rác. A magyarság idegen keveredése csekély, sajátvéru keveredése igen nagy e korban. Zárt vidékeken régi családok; az asszimiláció. A politikailag megosztott magyarság közösségadata 100

NEGYEDIK FEJEZET.

Az ország új népi képe (1711—1790).

I.

Az ország népességének száma 1715/20-ban. Az Acsády-féle számítás helyesbítésre szorul, a lélekszám nagyobb: 3—3½ millió. A magyarság lélekszáma. A lakosság sűrűsége terén nagy egyenlőtlenségek, az alföldi termékeny részeken kevés a nép. Nagy belső néparamlás az Alföldre. A nemesség vándorlása délre különféle tájakról; a városi elem részvétele nem jelentékeny; a tömeget a parasztság szolgáltatta. A földesúri kötelék a belső vándorlás útjában, tilalmak, szökött jobbágyság. A jobbágy vándorlás útja dél felé,

Erdélyből Magyarországra. A magyarság része a dél fele
 vándorló jobbágyságban; különféle magyar jövevények
 egy-egy területen. Az alföldi sík népi birtoka újra magyar
 kézben122

II.

A nemzetiségi térfoglalás a XVIII. században. A nem magyar
 népelemek vonalainak előnyomulása, szigetek, szórva-
 nyok. A tótság terjeszkedése. A rutenség. A román térfog-
 lalás, beköltözés, előnyomulás az erdélyi medencében és
 az Alföld felé. A rácok tömeges megjelenése, település-
 vidékeik kialakulása. A mesterséges telepítés, belső viszony-
 latban és külföldről; populációnisztika, merkantilizmus,
 bécsi politika. A telepítés forrása elsősorban Németország.
 Németek kényszer-átültetése Magyarországra: protestán-
 sok, rendőrileg kiutasítottak, hauensteiniak, katonatelepe-
 sek. Az önkéntesen jelentkező telepesek adják a telepesek
 zömét. Szivárgás és toborzás, városi elem és paraszt; a
 telepítők és telepítettek; új földesurak. A telepítés módja,
 nehézségei, a telepesek vagyoni viszonyai. A zsidó-beáram-
 lás megindulása cseh-morva, majd lengyel területről, földes-
 úri pártfogás. Az ország új népi képe, a temesvári bántság.
 Vallási, gazdasági és társadalmi tényezők a magyarság
 térvesztésében s az idegenek térfoglalásában, székely kíván-
 dorlás.....135

III.

Az ország népessége 1787-ben; a magyarság lélekszáma,
 A magyar országgyűlés állásfoglalása a betelepítés tekin-
 tetében; a birtokos érdeke. A kor magyar nemzedéke
 közömbös a népi eltolódás iránt, a magyarság politikai
 helyzetének és a rendi szemléletnek gátlásai. Régi zsellérek
 helyett új telepesek kapnak jobbágytelkeket. A népi élet
 jelenségei. Elzárkózás, a falu kötött társadalmi élete. Válasz-
 falak, vallási-népi elkülönülések, súrlódások. Az elkülö-
 nülések jelei a településben s a mezei gazdálkodásban. A nép-
 elemek viszályai a városokban; Szeged, Szabadka, Pest.
 Az asszimiláció a XVIII. században csekély és kölcsönös
 A nemzetiségi eszme; a rutének, tótok, németek. A román
 és szerb nacionalizmus kezdetei. A magyarság új szemlélete
 a XVIII. század utolsó negyedében; társadalmi nehézsé-
 gek. A nyelvi mozgalom, a nemzeti felbuzdulás. A «magya-
 rizálás» első gondolatai.....163

ÖTÖDIK FEJEZET.

A népiség történetének tényezői a legújabb korban.

A magyar népiség 1790 óta.	A nacionalizmus kora.	Nép—nemzet.
Állam nemzet—nemzetiség.	A magyarországi nem magyar népelemek nacionalizmusa.	A magyar álláspont.
A népi világ.	A magyarság számarányának megnövekedése.	A népi születések aránya az országban a magyarság és a nem magyar népelemek között.
Nagy zsidó rész, a magyar anyanyelvet és a nem magyar népelemek vesztesége.	A zsidó bevándorlás.	A zsidó nagy jelentősége, a magyar anyanyelvet vall.
Az asszimiláció; nyelvviség és népiség.	A magyarság nagy ábrándja az asszimiláció felől a XIX. században.	Széchenyi, Kemény, Mocsáry intelmei.
Beksics grammatikai e 3 politikai asszimilációs tervei.	A magyar nyelv terjesztésére irányuló iskolapolitika erőtlensége és késő kibontakozása, a népiskolai nyelvoktatás.	Csekély eredmény.
Az összefüggő népterületek mozdulatlansága.	A terület szélein és a népi szórványok körében mutatkozó felszivódások.	Az asszimiláció társadalmi tényezői.
A parasztfalu zárt életformája, elzárkózás a kevéredéssel szemben, a vallás szerepe.	A magyarevű románok stb.	Az asszimiláció igazi terei a városok.
A városi asszimiláció arányai és tényezői.	Budapest.	Az asszimiláltak nagy számban az értelmiségi pályákon, ennek okai.
Az asszimiláció összképe visszáságai. Tiszta magyarságtudat.....		200
<i>Forrás és irodalom</i>		248